

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Д
6919

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 811.512.133

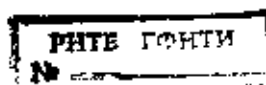
ҲАКИМОВ МУҲАММАД ХЎЖАҲОНОВИЧ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА МАТНИНИНГ
ПРАГМАТИК ТАЛҚИНИ**

10.02.02. - Миллий тиллар (ўзбек тили)

Филология фанлари доктори илмий
даражасини олиш учун тақдим этилган
диссертация

Илмий маслаҳатчи - Филология фанлари доктори,
профессор А.Нурмонов

ТОШКЕНТ - 2001

МУНДАРИЖА

ИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ	5
КИРИШ	
ЛИНГВИСТИК БЕЛГИНИНГ УМУМСЕМИОЛОГИК ТАБИАТИ	13
1-§. Лингвистик прагматиканинг амалий шаклланиши ...	13
2-§. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши ..	20
3-§. Лингвистик прагматиканинг умумий масалалари	26
4-§. Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари	33
I БОБ. ЛИНГВИСТИК БЕЛГИНИНГ ТИЛ САТҲЛАРИАРО МУНОСАБАТИ	38
1-§. Фонопрагматик талқин лингвопрагматиканинг бошланғич мезони	38
2-§. Лексопрагматика хусусида	49
3-§. Олмош ва атоқли отларнинг прагмасемантик табиати	53
4-§. Морфопрагматика ва прагмасинтактик талқин	67
5-§. Лингвистик прагматиканинг семантика ва стилистика билан муносабати	70
6-§. Лингвистик прагматика ва социолингвистика	82
Биринчи боб юзасидан қисқа хулосалар	87
II БОБ. НУТҚИЙ АКТ НАЗАРИЯСИ	89 ✓
1-§. Нутқий акт прагматиканинг асоси	89
2-§. Нутқий акт назариясининг классик талқини	91
3-§. Нутқий актнинг ўрганилиш тарихи	96
4-§. Нутқий актнинг умумий мазмуни	106
5-§. Нутқий актнинг умумсемиологик тузилиши	117

6-§. Коммуникатив ният (иллокутив акт)нинг прагматик таснифи	131
7-§. Ҳаракат ифодаси	151
Иккинчи боб юзасидан қисқа хулосалар	163
Ш БОБ. МАТННИНГ ПРАГМАСЕМАНТИК ТАДҚИҚИ ...	165
1-§. Матн семантик тузилишининг ўрганилиши	165
2-§. Матннинг прагмадиктал белгилари	176
3-§. Ифоданинг семантик тузилиши ва тагмаъно	185
4-§. Тагмаъно ва пресуппозициянинг умумий ва дифференциал белгилари	208
5-§. Прагматик тўсиқ услубий восита сифатида	224
6-§. Лингвистик прагматиканинг бирликлари	241
Учинчи боб юзасидан қисқа хулосалар	253
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	255
ПРАГМАТИК АТАМАЛАР ИЗОҲИ	259
Фойдаланилган адабиётлар	263

ИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат сифатида ривожлана бошлаганлиги, фан ва маданиятнинг миллат манфаати учун хизмат қилмайдиган мафкура гирдобидан қутулганлиги, миллатга бўлган ҳурматнинг асл намунаси сифатида тилимизга давлат тили мақомининг берилганлиги ўзбек тилшунослиги ҳамда тилшунос олимлари олдига ғоят муҳим ва масъулиятли вазифаларни қўймоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, бугунги кунда «... фаннинг вазифаси келажагимизнинг шакл-шамойилини яратиб бериш, эртанги кунимизнинг йўналишларини, табиий қонуниятларини, унинг қандай бўлишини кўрсатиб беришдан иборат... Одамларга мустақилликнинг афзаллигини, мустақил бўлмаган миллатнинг келажаги йўқлигини, бу бир табиий қонуният эканини исботлаб тушунтириб бериш керак. Фан жамият тараққиётини олға силжитувчи куч, восита бўлмоғи лозим»¹. Шу нуқтаи назардан бугунги ўзбек тилшунослиги фани ҳал қилиши лозим бўлган масалалар фақат халқ манфаати ва мустақил давлатнинг ҳар жиҳатдан ривожланиши учун хизмат қилишга қаратилмоғи зарур. Бу эса тадқиқотчидан танланган муаммоларнинг долзарблиги ҳамда тадқиқ этиш усуллари нуқтаи назарига кўра дунё тилшунослиги андозалалари даражасида ва миллий ўзига хос бўлишини талаб қилади.

Маълумки, инсоннинг сўзи унинг мафкурасини белгилайди. Инсон ўз нутқи орқали объектив оламга бўлган муносабатини ифода этади, шу билан бирга, миллий ўзлигини ҳам намойиш этади. Инсон

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Тошкент: Шарқ, 1998. 25-бет.

нутқиға хос дунёқараши, онги, шуури, ҳиссиёти, идроки, билими, ҳаётий тажрибаси, имон-этиқоди, умуман, инсон ижтимоий фаолиятида намоён бўлувчи сиёсий-мафкуравий, фалсафий, ахлоқий, диний ва эстетик қарашлари мужассам бўлган унинг нутқининг таҳлили ва прагматик талқини кишиларнинг бугунги миллий мустақиллик даврида қайноқ ҳаётнинг жабҳаларидаги ўрнини белгилашда муҳимдир. Шу маънода инсон ижтимоий фаолиятини ўзида тўла акс эттирган «ҳаракат»даги, «жонли» нутқни инсон мафкураси билан боғлиқ сиёсий ва лисоний ҳамоҳанглиги танилган мавзунинг ўта долзарблигини билдиради.

Ҳозирги кунда «тилни мазмуний аспектда текшириш лингвистиканинг асосий масалаларидан бирига айланган»¹. Лингвистик прагматика Европа тилшунослигида кенг қамровли назария сифатида анча чуқур ўрганилган, бироқ бу йўналишдаги жуда кўп тадқиқотларда лингвистик прагматикани оддий тушунишдан тортиб, унинг назарий аспектини муҳим координатларигача кўрсатилган асарлар ҳам учрайди. Ўзбек тилшунослигида эса лингвистик прагматика назариясига оид тушунчалар мавҳумий даражада эканлиги тадқиқотчи зиммасига кўп илмий-амалий масалалар юклайди. Айниқса, бу масалага оид муаммоларни системалаштириш, унинг лингвистик асоси - нуқталарини кўрсатиш ҳамда лингвистик материални семиологик аспектда таҳлил қилиш муҳимдир.

Гап ва матн каби синтактик бирликларнинг семантик жиҳати турли томондан чуқур ва атрофлича тадқиқ этилмоқда, матннинг семантик тузилишини мураккаблаштирувчи яширин мазмуннинг хилма-хил кўринишлари ўрганилмоқда. Синтактик бирликларнинг

¹ Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. -М., 1974. с.70.

семантик ва прагматик тадқиқи билан алоқадор баъзи масалалар ўзбек тилшунослигида ҳам у ёки бу режада ҳал қилинмоқда¹. Синтактик бирликлар (гап, матн) нинг шаклий тузилишида бевосита ифодаланмайдиган, аммо унинг семантик табиатида доимо у ёки бу тарзда иштирок этадиган прагматик мазмун элементлари тилшунослар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда. Бу масалалар ўзбек тилшунослигида ҳанузгача монографик асосда тадқиқ этилгани ва умумлаштирилганича йўқ. Мавзунинг соф лингвистик жиҳатдан долзарблиги ҳам мана шундадир.

Тадқиқотнинг ўрганиш объекти ўзбек тили матнининг прагматик табиати билан боғлиқ умумий ва хусусий мазмун кўринишари бўлиб, фактик материал сифатида А.Қодирий, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, Н.Аминов, О.Мухтор каби ёзувчиларнинг асарлари матни прагматик йўналишда тадқиқ этилади.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Ушбу диссертациянинг асосий мақсади систем-структур тилшуносликда умумийлик ва хусусийлик диалектикасини эътиборга олган ҳолда лингвистик прагматиканинг ўзбек тилининг баъзи сатҳлари билан

¹ Нурмонов А. Қўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, №6, 42-45-бет; Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, №6, 28-31-бет; Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, Фан, 1992; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий талқини. Филол.фан.док.дисс. Тошкент, 1993; Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол. фан.номз.дисс.автор. Самарқанд, 1994, 23 бет; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995; Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.номз.дисс.автор. Тошкент, 1993, 26 бет.; Тохиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши. Филол.фан.номз.дисс.автор. Тошкент, 1994, 25 бет; Лутфуллаева Д. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиқлик. Филол.фан.номз.дисс.автор. Тошкент, 1997, 26 бет; Мўминов С. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Фил. фан. докт. дисс. автор. Тошкент, 2000 й., 27 бет.

ўзаро муносабат мезонини белгилаш ва умумназарий масалаларини аниқлаш, контекстуал бирликлар воситаси билан ифодаланувчи объектив ва субъектив муносабат шакллариغا хос қатъий чегарани белгилаш, хусусий мазмун кўринишларига хос нутқий актни гуруҳларга ажратиш, вербал баён қилинмаган, аммо матн семантик тузилишида иштирок этган прагматик мазмун турларини аниқлашдан иборатдир.

Тадқиқотда кўзда тутилган асосий мақсадга қуйидаги вазифаларни бажариш билан эришилади:

- прагматиканинг тилшунослик фанининг алоҳида бўлими сифатида шаклланишининг тарихий илдизларини аниқлаш;
- лингвистик прагматиканинг умумназарий масалаларини ажратиш;
- лингвистик прагматиканинг тилшуносликнинг унга ёндош бўлган бошқа йўналишлари билан муносабатини кўрсатиш;
- лингвистик прагматика билан ўзбек тили сатҳлари орасидаги ўзаро муносабатни аниқлаш;
- нутқ субъектига хос коммуникатив ниятнинг ифодаланиши ва нутқ адресати билан боғлиқ равишда ҳамда коммуникация иштирокчиларининг ўзаро муносабатининг вербал баёнига кўра лингвистик прагматиканинг хусусий масалаларини гуруҳларга ажратиш;
- нутқий актнинг классик кўринишларидан бири бўлган ҳаракат (перформатив)ли ифода хусусида маълумот бериш ва прагматиканинг тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида шаклланишидаги ўрнини белгилаш;
- нутқий акт турларини семиологик йўналишда тасниф қилиш орқали лингвистик прагматиканинг бошланғич назарий мезонини аниқлаш;

- матни семантик мураккаблаштирувчи прагматик элементларни тадқиқ этиш ва гуруҳларга ажратиш;
- матн семантик тузилишидаги пресуппозиция, тағмаёно ва прагматик тўсиқ каби ҳодисалар моҳиятини аниқлаш ва уларнинг матндаги функционал қиммат даражасини белгилаш;
- вербал ифода тасвирида бевосита ифодаланмайдиган, аммо матн семантик тузилишида иштирок этувчи яширин мазмун шакллари мавжудлигини кўрсатиш ва уларни ўзаро фарқлаш;
- матн семантик тузилишида ифодаланган объектив муносабат информема ва хусусий муносабат прагмемалар эканлигини умумлаштириш.

Тадқиқотнинг методологик асослари ва методлари.

Диссертациянинг методологик асоси оламдаги нарса-ҳодиса, белги-хусусиятларнинг объективлигини, субстанционаллигини, зиддиятли, иккиланган табиатга эга эканлигини эътироф этувчи диалектик фалсафадир.

Тадқиқот мавзусини ёритишда ҳозирги кунда тилшуносликда кенг тарқалган таснифлаш, зидлаш, узвий таҳлил, трансформация ва асосан дистрибутив методлардан кенг фойдаланилди. Жаҳон тилшунослигида, шу билан бирга, ўзбек тилшунослигида кейинги пайтларда қўлга киритилган ютуқлар тадқиқот учун назарий манба бўлиб хизмат қилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Мазкур ишда матннинг услубий-прагматик тузилиши биринчи марта монографик иш тарзида тадқиқ этилади.

- ўзбек тилшунослиги тарихида лингвистик прагматиканинг мақоми белгиланди;

- тил сатҳлари билан прагматиканинг муносабати кўрсатилди;
- тилнинг барча ички тузилиш birlikлари прагматик йўналишда чегараланди;
- тилшуносликнинг бошқа соҳалари билан прагматиканинг алоқаси аниқланди;
- тилшунослик фанининг алоҳида бўлими сифатида прагматикани шакллантириш учун хизмат қилган нутқий акт назарияси хусусида ўзбек тилшунослигида биринчи марта фикр юритилди;
- модус тушунчаси моҳиятини ўзида акс эттирган нутқий актнинг мазмуний турлари аниқланди;
- сўзлаш акти, коммуникатив ният (иллокутив) акти ҳамда ҳис-туйғуга нутқий таъсир этиш (перлокутив) актлари лингвистик прагматиканинг birlikлари сифатида ажратилди;
- матндаги яширин (имплицит) мазмун кўринишлари умумий (прагматик) ва хусусий (модал) гуруҳларга ажратилиб, уларга ҳос матн шакллари алоҳида қайд этилди;
- ўзбек тилшунослигида биринчи марта тагмаъно (подтекст) яширин ифода кўринишлари сифатида тадқиқ этилиб, пресуппозициядан фарқи кўрсатиб ўтилди;
- матнда баён қилинган ахборотнинг англанишини хиралаштирувчи прагматик тўсиқ прагмауслубий восита сифатида ilk марта тадқиқ этилди;
- прагматик тўсиқ нутқ субъектига ҳос тасаввур имкониятларини белгиловчи прагматик мезон эканлиги аниқланди;
- матннинг мантиқий-фалсафий белгилари лингвистик прагматиканинг бош мезони сифатида ажратилди.

Диссертациянинг назарий ва амалий аҳамияти. Ушбу тадқиқот ўзбек тилшунослигида шаклланаётган мазмуний синтаксис

масалаларининг кенг қамровли бўлишига ҳисса қўшади. Аниқроғи, бу иш ўзбек тилшунослигининг алоҳида бўлими сифатида мустақил шаклланган янги соҳа бўлгани учун назарий манба вазифасини бажаради ва келгусида прагматик йўналишдаги тадқиқотлар учун маълум даражада асос бўлиб хизмат қилади.

Диссертация хулосалари ва материаллари матн лингвистикаси, бадий матн таҳлили, услубшунослик, мазмуний синтаксис ва психолингвистика, шунингдек, нутқ маданияти йўналишлари учун назарий манба бўла олади. Тадқиқот натижалари олий ўқув юр்தларининг филология факультетларида махсус курс сифатида ўқитиш ҳамда мазкур соҳа бўйича дарслик ва қўлланмалар яратишда материал бўлиб хизмат қилади. Иш натижаларидан, шунингдек, кишилар ички маънавий олами билан боғлиқ дунёқарашини ифода этувчи хулосалар сифатида юридик факультетларда махсус курс ўрнида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг режаланиши ва маъқулланиши.

Диссертация мавзуси Фарғона давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси илмий муаммоси таркибига киради. Ушбу мавзу мазкур кафедра томонидан докторлик диссертацияси учун тавсия этилган ва ўзбек тилшунослиги кафедраси йиғилишида муҳокама қилиниб, университет Илмий Кенгаши томонидан 1998 йил 30 мартдаги йиғилишда тасдиқланган.

Ишнинг жамоатчилик синовидан ўтказилиши.

Диссертациянинг асосий мазмуни эълон қилинган 10 та илмий мақолада акс этган, шунингдек, 1994-97 йилларда Фарғона, Тошкент, Ўшда бўлиб ўтган илмий-назарий анжуманлардаги маърузалар матни (ва тезислари)да ўз ифодасини топган.

Диссертация мавзуси юзасидан Ўзбекистон Республикаси ФТДҚ ва ОАК томонидан тавсис этилган «Ўзбекистон мустақиллиги - унинг фани ва технологияларини ривожлантириш кафолати» номли IV Республика коллоквиумларида, ФарДУ ўзбек филологияси факультети докторант ва аспирантларининг илмий назарий семинарларида маърузалар қилинди.

Диссертация матни ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳозирги ўзбек тили бўлими (2001 йил 7 май) ҳамда Фарғона давлат университети ўзбек тилшунослиги ва умумий тилшунослик кафедраларининг (2001 йил 4 январь) қўшма йнгилишларида муҳокама қилиниб ҳимояга тавсия этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва умумий ҳажми. Тадқиқот ишнинг умумий тавсифини ўзида акс эттирган сўз боши, кириш, уч асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишда мавзу билан алоқадор атамалар изоҳига ҳам ўрин берилган. Ишнинг ҳажми 283 саҳифани ташкил қилади.

КИРИШ

ЛИНГВИСТИК БЕЛГИНИНГ УМУМСЕМИОЛОГИК ТАБИАТИ

1-§. Лингвистик прагматиканинг амалий шаклланиши

Инсон нутқий фаолияти билан боғлиқ унинг ички ва ташқи руҳий оламини нутқдаги ошкора ва яширин ифодасини тадқиқ этиш, уларни таҳлил қилиш, инсоннинг ўз нутқи орқали ўзлигини намоён этиш каби масалаларни ўрганиш бугунги миллий ҳис, миллий мафкура ва миллий ғоя тушунчаларининг моҳиятини очишда муҳим ўрин тутади. Шу нуқтаи назардан инсоннинг объектив оламдаги ижтимоий фаолиятини ўзида мужассамлаштирган унинг «ҳаракат»даги, «жонли» нутқини тадқиқ этиш фақат соф тилшунослик фани учунгина эмас, балки психолингвистика, социолингвистика, лингвистик география, коммуникатив тилшунослик, нейролингвистика каби умумтармоқлар учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Инсоннинг объектив оламдаги барча ижтимоий хатти-ҳаракатлари унинг нутқий фаолиятида ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам инсон нутқини ўрганиш унинг маънавий олами билан танишиш имкониятини беради. Прагматика тилшунослик фанининг янги бир назарий ва амалий тармоғи сифатида инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида мужассамлаштирган нутқий жараён, нутқий вазият таъсири билан намоён бўлувчи нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният билан алоқадор масалаларни ўрганади. «Прагматика тилшунослик фанининг янги соҳаларидан бири бўлиб, унинг манбаси Ч.Пирс, У.Джемс, Д.Дьон,

Ч.Моррис каби таниқли философ олимларнинг номи билан боғлиқдир. Уларнинг ишларида XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида белгилар системаси ва лингвистик белги функционаллиги хусусидаги ғоялар ўртага ташланиб, семиотика ҳақидаги асосий тушунчалар аниқланади, синтаксис, семантика ва прагматика ўртасидаги ўзаро фарқлар кўрсатилади¹. Прагматика грекча *pragmos* сўзидан олинган бўлиб, «иш», «ҳаракат» маъноларини ифода этади. Прагматика тил белгиларининг нутқдаги функционал қўлланишини ўрганувчи семиотика ва тилшуносликнинг тадқиқот йўналиши тармоқларидан биридир. Прагматика термини XX асрнинг 30-йилларида Ч.И.Моррис томонидан илмий ҳаётга олиб кирилган. У семиотикани семантика, синтактика, прагматика каби таркибий қисмларга ажратади. Тилшуносликда прагматиканинг янги тадқиқот объекти сифатида юзага келиши ва ажратилиши, юқорида таъкидланганидек, Ч.С.Пирс ғоялари, шунингдек, Дж.Р.Остин, Дж.Р.Серл ва Э.Вендлерларнинг 60-70-йиллардаги мантиқий-фалсафий қарашлари таъсирида юзага келган нутқий акт назарияси, Пола Грайснинг маънонинг прагматик назарияси ва Л.Линский, Дж.Р.Серл, Л.Ф.Стросонларнинг референция назарияси таъсири билан узвий боғлиқдир.

Лингвистик прагматиканинг Остин, Серл ва Вендлерларнинг нутқий акт назарияси таъсири билан шаклланишининг маълум асослари бор. Нутқий акт тушунчаси нутқдаги ҳар бир элементар маъно кўринишларини таҳлил қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бунда инсон тилининг ибтидоий шаклланишидан тортиб, то унинг мураккаб мазмуний тузилишига қадар бўлган лингвистик

¹ Петров В.В. *Философия, семантика, прагматика*. В кн.: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XVI. М., 1985, с.471.

хусусиятлари нутқий акт муаммолари сифатида талқин этилади. Нутқий акт назариясига хос ҳар бир тадқиқий талқинда нутқ субъектининг олами билиш ва ҳис қилишдаги тасаввур кўрсаткичларининг нутқдаги даражалари ҳисобга олинади. Нутқий акт назариясига хос мана шундай марказий тадқиқий талқин лингвистик прагматика тармоғининг шаклланиши учун асосий мезон вазифасини бажаради.

Лингвистик прагматика назарияси хусусидаги илк маълумотлар тилшунослик фанининг янги тармоғи сифатида асримизнинг 60-70-йилларида бошланган бўлса-да, бу йўналишнинг тилшунослик оламида пайдо бўлишига тўртки бўлган гоёлар тарихи XIX аср охири ва XX асрнинг бошларига бориб тақалади. Бу даврда таниқли фалсафа намояндаларининг назарий қарашларида семантиканинг моҳияти аниқланади, семиотиканинг таркибий қисмларига хос дифференциал белгилари кўрсатиб ўтилади.

60-70-йилларда тил белгиларининг нутқдаги амалий қўлланишига хос контекстуал хусусиятларини ўрганиш билан тилшуносликда прагматик йўналиш юзага кела бошлади. Лингвистик прагматиканинг шаклланиши йирик олим Витгенштейннинг фалсафий қарашлари билан боғлиқ бўлиб, айнан унинг ишларида прагматика назарий семиотик тадқиқотнинг мустақил соҳаси сифатида кўрсатиб ўтилади¹.

Прагматиканинг тилшунослик фанининг янги тармоғи сифатида шаклланиши 70-йилларнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бу даврда лингвистик прагматика билан алоқадор мақолаларнинг тўплам ҳолида нашр қилиниши шу йўналишнинг янги тармоқ

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.471.

сифатида шаклланиши учун бошланғич амалий ва назарий манба бўлиб хизмат қилади. Айнан мана шундай ҳолатда лингвистик прагматика фалсафий ғоялар таъсирида шакллана бошлади. 1977 йилдан бошлаб, Амстердамда айнан лингвистик прагматикага бағишланган махсус журнал нашр қилина бошланди. Журнал «Нутқшунослик» ва «Текстология»нинг турли йўналишлари билан боғлиқ масалаларни ёритишга бағишланган мақолаларни тўплам сифатида эълон қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди¹.

Лингвистик прагматика сўзловчи ижтимоий фаолиятнинг нутқдаги реал ифодасини қамраб олади.

Лингвистик прагматиканинг тилшунослик фанининг алоҳида тармоғи сифатида шаклланиши унинг олдига қатор масалаларни қўяди. Бизнингча, прагматикани тилшуносликнинг бошқа соҳаларидан ажратиш ва унинг тадқиқий манбасини чегаралаш натижасидагина лингвистик прагматикани янги тармоқ сифатида талқин этиш мумкин бўлади. Лингвистик прагматиканинг энг муҳим жиҳатларидан бири унинг бошланғич чегарасини аниқлашдир. Шу маънода тилшунос олим В.В.Петровнинг тил ҳақидаги қуйидаги тезисини эсга олиш лингвопрагматиканинг бошланғич тадқиқий чегарасини аниқлаш учун лингвистик мезон бўлади: «Инсон қайсидир тилга хос семантик билимларсиз сўзлаши ёки англаши мумкин эмас, аммо ўша тилга хос семантик билимлар эгаси бўлишнинг ўзи ушбу тилда сўзлаш ва англаш учун кифоя қилади дегани эмас, худди мусиқали пьеса мазмуний билимлари унинг ижроси учун етарли бўлмаганидек ва бунинг учун энг асосийси

¹ Ахманова О., Магидова И.М. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика. Вопросы языкознания. М., 1978, №3, с.44.

ўйин маҳорати, лаёқати («умение играть»)га ҳам эга бўлиш лозим»¹ бўлади. Бизнинг қарашимиз бўйича, сўзлаш ва англаш жараёни ҳам худди шундай. Шунинг учун ҳам тўғри ва аниқ сўзлаш учун ҳаммага тушунарли бўлган семантик билимларнинг ўзинигина билиш етарли эмас, сўзлаш ва тўғри ифодалаш учун индивидуал стратегия маҳоратига эга бўлиш лозим. Нутқий фаоллият - тил ҳам худди шундайдир. Инсон семантик билимларга эга бўлиши мумкин, бунга ижтимоий муҳитнинг ўзи ҳар қандай шахс учун маълум имкониятларни яратади. Бироқ семантик билимларга эга бўлишнинг ўзи инсонни сўзлаш, фикрлаш ва ифода мазмунини англаши учун камлик қилади. Инсон тилдаги барча семантик билимларни билиши билан бирга, уларни ўз мақсади йўлида танлай олиши ва ифодалаш имкониятига эга бўлиши лозим. Тилдаги айни мана шу жиҳатларни лингвистик прагматика ўрганadi. Ф.де Соссюр тилни шахматга қиёслаш натижасида объектив оламдаги предмет, нарса ва ҳодисаларни шахмат доналари сифатида номлаган бўлса (шахмат доналарини юришни билган билан ўйин кўрсатишни ҳам билиш керак), Витгенштейн эса тилга хос умумий қонуниятларни «семантик ўйин» тушунчаси билан ифодалайди. Семантик ўйин қоидаларига кўра ҳар бир нутқ субъекти учун маълум тушунчалар семантика деб қаралади, ҳар бир семантик ўйинга хос оддий юриш тартиби ҳам семантика, ўйин иштирокчиларининг ўзига хос стратегия тушунчаси прагматика деб талқин этилади. В.В.Петровнинг таъкидлашича, Витгенштейн айнан семантик ўйин иштирокчиларига хос стратегия тушунчасини эътибордан четда қолдиради. Витгенштейн шахмат ўйинининг ҳар бир алоҳида

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.474.

партияси сингари нутқий фаолият жараёнидаги нутқ иштирокчиларининг суҳбатини «семантик ўйин» тушунчаси деб талқин этади. В.В.Петров эса лингвистик прагматика шахмат ўйинидаги алоҳида партияларни эмас, балки ўйин иштирокчиларига хос «юрш стратегия»сини назарда тутишни тўғри кўрсатади. Бизнингча ҳам, «семантик ўйин» тушунчаси моҳиятига хос нутқ иштирокчиларининг фикр ифодалаш тактикаси ҳақиқий маънода лингвопрагматик тадқиқий объект деб кўрсатилса, мутлақо тўғри бўлади. Лингвистик прагматиканинг шаклланиши хусусидаги асосий маълумотлар Н.Д.Арутюнова, Е.В.Падучеваларнинг ишларида учрайди. Бу ишларда таъкидланишича, анъанавий тилшуносликка оид жуда кўп ишларда семантика энциклопедик билимларга тенглаштирилгани, прагматика тўғрисида эса умуман тасаввурнинг йўқлиги айтиб ўтилади. Кейинчалик эса семантика масалаларини тадқиқ этиш жараёни прагматик ҳодисаларга бўлган қизиқишни кучайтирди.¹ Шу асосда мавжудликдаги воқеликларнинг тилдаги ифодаланиш даражаси прагматик билимлар сифатида талқин этила бошлади. Тилшуносликнинг бу йўналиши структурал тилшуносликдан фарқли тарзда тил ва нутқ муаммоларини инсоннинг нутқий фаолияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ эта бошлади. Борлиқдаги воқеликларнинг тилдаги ифодаси энди ўзининг *мантиқий, фалсафий ва лингвистик талқинига эга бўла бошлади.*

Кўринадики, семантика, синтаксис ва прагматика каби тилшунослик йўналишлари фан сифатида тенг даражада ривожланмади. Семантика, синтаксис йўналишлари ҳар томонлама ўрганилди, прагматика эса тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди.

¹ Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. В кн.: НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.3-42.

Бунинг натижасида тилга хос бўлган семантик ва синтактик илмлар талқини ҳар жиҳатдан мукаммаллашиб боргани ҳолда конкрет вазият билан алоқадор нутқ субъекти иштирок этган реал нутқий жараёнга хос тилшуносликнинг прагматик йўналиши ўзининг мукаммал тадқиқига эга бўлмади. Айниқса, ўзбек тилшунослигида бу масалалар, умуман, тилшунослар диққатидан четда қолди.

Бизнинг кузатишларимизга кўра, лингвистик прагматиканинг шаклланиши ўз-ўзидан семантика ва прагматика муаммоларининг фарқланишидан бошланади. Маълумки, ҳар қандай тилнинг мантиқий таҳлили натижасида икки назарий концепцияни ажратиш лозимлиги кўзга ташланади. Булар семантик ва прагматик назарий концепцияларидир.

Лингвистик прагматика хусусида фикр юритаётган ҳар бир тадқиқотчи диққат марказида биринчи даражали масала сифатида семантика ва прагматиканинг фарқлаш муаммоси туради. Бу жиҳатдан бошқа тилшунослар каби Р.С.Столнейкер ва В.В.Петров қарашлари бир хилдир. Жумладан, «тилдан инсон турли мақсадларда, асосан, сўзловчи нияти акс этган пропозицияни ифодалаш мақсадида фойдаланади. Пропозициянинг ўзи ҳақиқийлик шартини намоён этувчи мавҳумий моҳиятдир. Семантика тилнинг бу аспекти, айнан, пропозицияни ўрганadi»¹. Семантик назария прагматикадан ўзининг хусусиятлари - тадқиқот объекти, назарий умумлаштириш ва мақсад шакли билан фарқланади. Семантика конкрет вазиятдаги қўлланган ўзгармас «мазмуний инвариант»ларни ўрганса, прагматик тадқиқотнинг мақсади эса айнан конкрет вазиятда қўлланган тил ҳодисалари - вариантларни тадқиқ этиш билан шуғулланади. В.В.Петровнинг таъкидлашича, семантика

¹ Столнейкер Р.С. Прагматика. НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.420.

идеаллашган объектларга тааллуқли бўлса, индивидуал, эмпирик объектлар эса прагматика объекти сифатида» талқин этилади. Кўринадики, семантика тилдаги ўзгармас маънолар инвариантларни тадқиқ этади, прагматика эса конкрет вазият билан узвий боғлиқ бўлган вариантлар асосида иш кўради ва семантика учун базис вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, В.В.Петровнинг тўғри кўрсатишича, бу икки тадқиқот объектининг ўзаро фарқланиши назарий концепция мақсади, моҳиятига кўра аниқланади. Прагматик назария семантика сингари тил ва борлиқ ўртасидаги муносабатларни тушунтирмайди, балки ўша вазиятдаги ошкора билимларга хос субъектнинг яширин имкониятларини эътиборга олади².

Ф.Кифернинг таъкидлашича, мазмун ва шакл тасвири синтаксис ва семантика бўлиб, тилнинг тўлиқ тасвири учун бунинг ўзи кифоя қилмайди, бунинг учун тил фактларини тадқиқ этувчи контекст билан узвий боғлиқ бўлган лингвопрагматик³ таҳлил ва талқин ҳам зарур бўлади. Тил ҳодисаларини тадқиқ этишда бу уч йўналиш ҳисобга олингандагина мукамал лингвистик тадқиқот юзага келади.

2-§. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши

XX аср бошларидан бутун дунё тилшунослигида тилга семиотик нуқтаи назардан ёндашув асосий ўрин эгаллади. Фердинанд де Соссюр фиклари асосида тил белгилар системаси

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.475.

² Шу асар. 475-бет.

³ Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании. НЗЛ. вып. XVI. М., 1985, с.333.

сифатида қаралди ва тил бирликларнинг системавий табиатини очиб беришга асосий эътибор берилди. Бунинг натижасида тил системаси билан унинг функциялашуви, функцияланиши жараёнида тил системасидаги инвариант бирликларнинг турли-туман вариантланиши ва ўзгармас бирликларнинг ўзгарувчанлик касб этиши намоён бўлди. Тилшуноснинг бош вазифаси бевосита кузатишда хилма-хил кўринишларда (вариантларда) намоён бўлувчи лисоний бирликлар замирида яширинган зотий, ўзгармас (инвариант) бирликларни аниқлаш ва бу бирликларнинг тил системасидаги ўрнини белгилашдан иборат бўлди. Бу эса тилшуносликда ўткинчи, вақтинча ҳодисалардан барқарор, доимий моҳиятларни аниқлаш имконини берди. Натижада тилнинг ҳар бир сатҳларида шу сатҳ бирликларининг моделлари ва бу моделларнинг нутқ жараёнидаги кўринишлари аниқланди.

Системавий-структур тилшунослик умумийлик ва хусусийлик диалектикасини эътиборга олган ҳолда тил ва нутқни изчил равишда фарқлайди ва асосий эътиборни хусусийликларда такрорланувчи умумий жиҳатларни белгилаш орқали, уларни моделлаштиришга қаратади. Бундай моделлаштириш дастлабки даврда фақат шаклга қараб белгиланган, тилшунос учун энг аҳамиятли нарса субстанция эмас, шакл (форма) деб қаралган (Л.Ельмслев) бўлса, кейинчалик шу нарса маълум бўлдики, шаклдан мазмунни соқит қилиш мумкин эмас. Системавий-структур тилшуносликнинг отаси саналувчи Фердинанд де Соссюрнинг ўзи ҳам шакл ва мазмун муносабатини дафтар варағига қиёслайди. Варақнинг уст қисми шакл бўлса, ост қисми мазмундир. Лекин варақни ҳеч қачон уст ва ост қисмларга алоҳида-алоҳида ажратиб бўлмайди.

Шуни таъкидлаш керакки, тил системасининг қўйи (фонологик) сатҳидан ташқари, барча сатҳ бирликлари маъно билан боғланган. Улар шакл ва мазмун муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай лисоний модел (қолип) мазмунни ўзидан соқит қила олмайди. Кўп ҳолларда лисоний қолипни белгилашда мазмун етакчи планга ўтиб қолиши мумкин. Айниқса, бу синтактик омонимияларда яққол намоён бўлади.

Шу боис системавий-структур тилшунослик кейинги даврларда лисоний birlikларнинг шакл ва мазмун муносабатига ҳам алоҳида эътибор қила бошлади. Бунинг натижасида тилшуносликда алоҳида йўналиш - мазмуний йўналиш майдонга келди.

Тилшуносликда мазмуний йўналишнинг майдонга келиши ва бу йўналиш бўйича бир қанча илмий тадқиқотларнинг олиб борилиши натижасида гап семантикасида бир талай муаммоларни келтириб чиқарди.

Мантиқий семантиканинг йирик вакилларида бири бўлган Б.Рассел сўзларни индикатив ва индикатив бўлмаган сўзларга ажратади.¹

Объектив борлиқдаги маълум нарса-ҳодисаларни, белги-хусусиятларни, ҳаракат-ҳолатларни номлаш хусусиятига эга бўлган сўзларни индикатив «ишора қилувчи» сўзлар, бундай хусусиятга эга бўлмаган сўзларни эса индикатив бўлмаган сўзлар ҳисоблайди. Системавий-структур тилшуносликда биринчи типдаги сўзлар дескриптив сўзлар, иккинчи турдаги сўзлар эса дескриптив бўлмаган сўзлар деб юритилади.

¹ Рассел Б. Человеческое познание. М., 1957, с.139.

Гап семантикаси билан шуғулланувчи тилшунослар гап таркибида ана шундай индикатив бўлмаган (дескриптив бўлмаган) сўзлар келганда анча қийинчиликка дуч келдилар.

Гап шундаки, гап таркибидаги дескриптив сўзларни конкрет нутқ вазияти билан боғламаса ҳам, қайси денотатив (аташ) маънода эканлигини, объектив борлиқдаги нимани номлаб келаётганлигини аниқлаш имконияти бўлса, дескриптив бўлмаган сўзларни бундай аниқлаш мумкин эмас. Бундай сўзлар объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар, белги ва хусусиятлар, ҳаракат ва ҳолатларни тўғридан-тўғри номламагани туфайли, улар муайян вазият билан боғланмаса, нимага ишора қилаётганлиги номаълумлигича қолиши маълум бўлди.

Бу шуни кўрсатдики, гап семантикасини шу гап таркибида қўлланилаётган сўзларнинг фақат объектив борлиққа муносабатини аниқлаш билангина тўла изоҳлаш мумкин эмас экан. Бунга гапнинг нутқ жараёнига, нутқ вазиятига эга бўлган муносабатини аниқлашни ҳам қўшиш зарурияти мавжуд. Ана шундай амалий эҳтиёж билан лингвистик семантика бағридан лингвистик прагматика ўсиб чиқди.

Шундай қилиб, синтаксисда уч йўналиш майдонга келди:

1) синтактика; 2) семантика; 3) прагматика.

Синтактик қурилмалар таркибидаги бир лисоний белгининг бошқа лисоний белги билан муносабатини ўрганувчи соҳа синтактика ҳисобланади.

Синтактик қурилмалар таркибидаги лисоний белгиларнинг объектив борлиққа бўлган муносабати семантикада ўрганилиши таъкидланди.

Прагматика эса нутқий актнинг бевосита контекст билан муносабатини ўрганиши кўрсатилди. Кўринадiki, нутқий акт билан

контекст ўртасидаги ўзаро муносабат прагматиканинг асосий ўрганиш объекти саналади.

Демак, нутқий акт билан контекст ўртасидаги муносабат жуда кучли бўлганда, нутқий акт контекст билан боғлиқ ҳолда ечилган жойда прагматикага эҳтиёж туғилади. Синтактик қурилма таркибидаги дескриптив сўзлар таҳлили семантикага қараб тортса, дескриптив бўлмаган сўзлар таҳлили прагматикага қараб тортади.¹

Шундай экан, аввало, дескриптив ва дескриптив бўлмаган сўзларнинг моҳияти ҳақида фикр юритишга тўғри келади.

Аташ вазифасини бажарадиган, денотатив маънога эга бўлган сўзлар индикатив ёки дескриптив сўзлар ҳисобланиши юқорида таъкидланди. Индикатив (денотатив маъноли) сўзларнинг маъносини контекстга боғлиқ бўлмаган ҳолда аниқлаш мумкин бўлса, индикатив бўлмаган сўзларнинг маъноси фақат контекст ичида, муайян нутқ вазиятига боғлиқ равишда очилади. Шунинг учун ҳам бундай сўзлар контекст ва нутқ вазияти билан узвий боғлиқ, шартланган бўлади.

Юқорида кўрсатилган икки турдаги сўзларни фарқлаш учун Б.Рассел уларни зоопаркка қиёслайди. «Агар сиз фарзандингизга шер сўзининг маъносини тушунтирмоқчи бўлсангиз, уни зоопаркка олиб боришингиз ва «мана бу шер» деб кўрсатишингиз мумкин. Лекин индикатив бўлмаган *агар*, *бу* каби сўзларни кўрсатиш мумкин бўлган зоопарк мавжуд эмас», - дейди Б.Рассел².

Индикатив бўлмаган сўзлар қаторига кирувчи олмошлар, атоқли отларнинг конкрет маъноси фақат контекстда, маълум нутқ вазиятида ойдинлашади. Шунингдек, индикатив бўлмаган сўзлар

¹ Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. В кн.: НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.7.

² Рассел Б. Юқоридаги асар, 140-бет.

қаторига ёрдамчи сўзлар ҳам киритилади. Чунки бундай сўзлар ҳам контекст ёки нутқ вазияти билан боғлангандир.

Булардан ташқари гап мазмунини сўзловчи билан боғлаб турувчи шундай сўзлар борки, улар ҳам контекст билан зич боғлиқ саналади. Ҳар бир гап (жумла) объектив борлиқ ҳақида маълум ахборот бериш (номинатив ёки пропозитив функция) билан бирга, сўзловчининг бу ахборотга муносабатини ҳам билдиради.

/Узоқ даврларгача тилшунослар сўзловчининг «махсулоти» бўлган жумлани ўрганишга асосий эътибор бердилар. Бу жумлани яратган шахс (субъект) эса назардан четда қолди. Ваҳоланки, ҳар бир конкрет жумлада сўзловчининг руҳияти, маданияти, дунёқараши ва бошқалар ўз ифодасини топади. Шу туфайли ҳам сўзловчининг гапига қараб, унинг кимлиги ҳақида ҳукм чиқариш мумкин бўлади./ Бу эса тил бирлиги бўлган гапнинг қолиплари конкрет шароитда жумлалар орқали юзага чиқиб, нақадар ранг-баранг қўшимча ахборот билдиришидан далолат беради. Бу қўшимча ахборотлар жумланинг алоҳида маъно қатламини ташкил этади. Жумланинг объектив воқелик билан боғлиқ маъноси (пропозитив маънони) асосий, бошқа маънолар эса қўшимча маънолар саналади.

Машҳур француз тилшуноси Шарл Балли биринчи типдаги маъноларни диктум ёки диктал маъно, иккинчи типдаги маъноларни эса модус ёки модал маънога киритади. Конкрет шароитда воқеланган ҳар қандай жумла диктал маънодан (маълум пропозиция ифодалашдан) ташқари модусга ҳам эга бўлади. Модус таркибига кирувчи сўзловчининг «мени» ҳам контекст орқали юзага чиқади.

Шундай экан, ана шу сўзловчининг шахси (руҳияти, дунёқараши ва бошқа томонлари) ҳақида ахборот берувчи модуснинг қисми ҳам гап семантикаси билан боғлиқдир.

Айрим жумлалар борки, ундан англашилган объектив мазмун (диктал маъно) бутунисича фақат муайян нутқий вазият, контекст билан боғлиқ бўлади. Агар бу жумла шу контекстдан ёки нутқий вазиятдан узиб олинса, ўша объектив мазмун нотўғри бўлиб чиқади. Масалан, *Ҳамма вақтини чоғ ўтказмоқда жумласидан англашилган «ҳамманинг хурсандлиги»* фақат конкрет нутқ вазияти, нутқий қуршов билан боғлиқдир. Чунки дунёдаги барча одамлар доимо вақтини чоғ ўтказиши мумкин эмас. Кимдир нимадандир ташвишланади, озор чекади. Кимдир касалликдан азоб тортади ва ҳоказолар.

Кўринадикки, конкрет жумлалардан англашилган бир қатор қўшимча маънолар нутқий вазият, контекст билан узвий боғлиқдир. Нутқий вазият, контекст билан узвий боғлиқ бўлган ана шундай маънолар ва бу маъноларни ифодаловчи воситалар лингвистик прагматиканинг ўрганиш объекти саналади.

Шундай қилиб, гапдан англашилган мазмун билан субъект муносабати прагматикага дахлдордир. Нутқий акт, индикатив бўлмаган сўзлар, контекст, нутқий вазият, сўзловчи шахси каби тушунчалар лингвистик прагматиканинг марказий тушунчалари саналади.

3-§. Лингвистик прагматиканинг умумий масалалари

Коммуникация жараёнининг кенгайиши муносабати билан унитадқиқ этиш жараёни ҳам мураккаблаша борди. Бошқа предметларда бўлгани каби тилшуносликда ҳам янги тармоқ, янги тадқиқот объекти юзага кела бошлади. Олимлар жаҳон тилшунослигида кишилар ўртасидаги алоқа-аралашув жараёнини

лингвистик хусусиятлар асосида икки гуруҳга ажратиб ўрганишни тавсия этадилар.

1. Товуш тили - эшитиш асосидаги мазмун ва шакл.

2. Имо-ишора - кўриш воситаси билан амалга ошириладиган тил.

Англаш тушунчаси билан боғлиқ ҳолда «ҳис қилиш» йўналиши ҳам лингвистика кўринишларидан бири ҳисобланади. «Фаробий нарсанинг объективлигини, унинг мавжудлиги бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этишини эътироф этади. Биз фақат ўзимизни қуршаб турган оламдаги нарсаларни сезги аъзоларимиз орқали билиб оламиз. Ушлаш, қўл тегизиш йўли билан олинган билимга қувваи ломиса, кўриш орқали олинган билимга эса қувваи нигоҳий атамаларини қўллайди. Шу билан биргаликда эшитиш сезгиси орқали, нутқ воситасида ҳам билимга эга бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Бундай билим қувваи нотиқа сапалади»¹.

Маълумки, алоқа-аралашув жараёни билиш, англаш, ифодалаш, сезиш, уқиш билан узвий алоқадор ифода формаларининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Ифода формаларининг қўллана бошланишининг ўзидаёқ муносабат тушунчаси намоён бўла бошлайди. Шунинг учун ҳам буларга хос семантик, синтактик ва айниқса, прагматик хусусиятларни маълум лингвистик мезонлар воситасида ажратиш бугунги тилшуносликнинг асосий масалаларидандир.

Алоқа-аралашув жараёнига хос мана шу уч ифода турининг нейтрал ва аффеktiv хусусиятлари лингвистик прагматиканинг тадқиқий чегараси сифатида ажратилади.

Маъшҳур тилшунос олим Т.В.Колшанскийнинг таъкидлашича,

¹ Нурмонов А., Махмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Тошкент, 2000, 7-8-бет.

сўзловчи субъект ҳис-туйғуларига хос хусусият белгилардан ажралган маълум бир ахборотни ифода этиш мумкин эмас. Нутқ мазмунига ҳамоҳанг ҳис-туйғу ва барча баҳолар конкрет тингловчига қаратилган бўлади. Ана шу тингловчи учун қаратилган субъект нутқига хос муносабат белгилари - нутқдаги барча бўёқлар яхлит тарзда прагматика деб номланади. Бу уларнинг прагматик тайинланиши деб қаралади.¹

Прагматик ҳодисалар моҳиятини ўрганиш тилшуноздан мантиқий ва фалсафий мушоҳадаларни ҳам талаб қилади. Шунинг учун ҳам лингвистик прагматика масалалари ҳодисани фақат лисоний таҳлил этибгина қолмасдан, балки унинг мантиқий, фалсафий ва социал хусусиятларини ҳам ўрганади.

Шу маънода Л.А.Киселеванинг прагмалингвистиканинг долзарб масалалари хусусидаги қарашлари диққатга сазовордир. Жумладан, прагмалингвистика а) нутқнинг юзага келиши билан боғлиқ сўз ва қурилмаларнинг қўлланишига оид прагматик хусусиятларнигина эмас, балки турли сатҳдаги ёрдамчи сўз ва морфемалар, сўз бирикмаси, гапларга хос прагматик хусусиятлар; б) тил ва нутқнинг прагматик функционал қонуниятлари; в) нолингвистик вазиятнинг типик шакллари; г) социал мақсад, вазифалар; д) нутқ субъекти, адресати, социал ва рухий тип сифатида ва фақат мана шуларга асосланган ҳолда аниқ нолингвистик вазиятга мувофиқ равишда ифодада шахснинг суҳбатдошларга қаратган мақсад, вазифаларини ўрганади². Бу ишда олим «речевого воздействия» атамаси - «таъсир этиш» тушунчаси остида лингвистик прагматикани назарда тутди. Умуман, сўзловчи

¹ Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., 1975. с.140.

² Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978, с.99.

ва тингловчи орасидаги вербал ифодада маълум мақсад ҳамда вазифаларга асосланган ҳис-туйғуга таъсир этувчи (перлокутив) хусусий муносабат баёни бу ишнинг асосий мазмунини ташкил этади.

«Семантиканинг текшириш кўлами гоят кенгайиб кетганлиги туфайли уни бир оз енгиллатишга, маънонинг контекст билан боғлиқ қисмидан ҳалос қилишга тўғри келди¹». Кейинги пайтларда амалга оширилган тадқиқотлар давомида шу нарса маълум бўлдики, баён қилинган ҳар бир ифода таркибидаги пропозицияда сўзловчи шахси билан узвий алоқадор мазмуний структуралар ҳам акс этаётганлиги, буларнинг асосий белги ва хусусиятлари, моҳиятига оид тафсилотлар фанда ҳамон очиқ қолаётганлиги лингвистик прагматикага бўлган эҳтиёжни кучайтирди. Прагматиканинг тадқиқот объекти мураккаб бўлиб, бу соҳа ўрганадиган муаммоларни умумлаштирилган ҳолда тасниф этиш ва ўрганиш тилшунослик фанининг бош масаласидир.

Лингвистик прагматиканинг умумназарий масалалари қуйидагилардан иборат:

1. Жумланинг контекст билан алоқадор аспекти. Бунда жумла ичида дескриптив бўлмаган сўзлар иштирок этади. Бундай сўзларни тўғри қўллашда контекстуал вазият муҳим саналади. Жумла орқали ифодаланган пропозициянинг тўғри англаниши учун нутқ иштирокчиларининг барчаси контекстуал вазиятдан хабардор бўлишлари зарур. Шундагина нутқ субъекти томонидан баён қилинган жумла таркибидаги дескриптив бўлмаган сўзларнинг қандай нутқий актни юзага чиқариш учун хизмат қилаётганлиги

¹ Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 10-бет.

маълум бўлади. Дейктик элементларни тасниф қилишда уларни бошқа тўлиқ маъно ифода этувчи сўзларга қиёс қилинади, сўнгра уларнинг контекстдаги бажараётган вазифаси таҳлил қилинади. Тўлиқ маъно ифода этувчи сўзлар жумладаги пропозициянинг асосини ташкил қилса, унда иштирок этган дейктик элементлар эса жумла пропозицияси ичида ҳаракат қилиб, нутқ субъектининг яширин мақсадлари ҳақида хабар бериш функциясини бажаради. «Дейктик ифодаларнинг характерли жиҳати шундаки, бу элементлар контекст таркибида аралаш кўрсатиш функциясини ҳам бажаради: Хонадон мезбони сўради: У киши қани? Бу жумла билан мезбонни эмас, балки у ўтирган жой ва дастурхондаги нарсаларни кўрсатди. Дейктик ифодадаги референт билан кўрсатилувчи объект ўзаро мос келмайди. Буни аралаш кўрсатиш деб юритилади».¹ Дейктик элементларнинг нутқдаги қўлланиши пропозиция таркибини кучайтириш, муаллифнинг ички мақсади билан боғлиқ бирор ахборотга ишора қилиш функциясини бажаришдан иборатдир. Дескриптив бўлмаган элементларнинг асосий хусусияти улар ифода этаётган ахборот асосий пропозициядан ташқари қўшимча ахборот кўринишининг мавжудлигига ишора қилишдир. *Сен, мен, ҳатто, фақат, сингари* каби сўзлар дейктик дескриптив бўлмаган сўзлар саналади. Мана шундай сўзлар иштирок этган контекстлар таҳлили билан лингвистик прагматика шуғулланади.

2. Кишилар ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий этикет кўринишлари, нутқнинг социал хосланиши лингвистик прагматиканинг ўрганиш соҳаси саналади. Нутқий аралашув жараёнидаги суҳбатнинг мақсад ва йўналишига кўра П.Грайс

¹ Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.19.

қуйидаги тўрт принципти кўрсатиб ўтади: а) ахборотнинг тўлиқлиги; б) ахборотнинг сифати (тўғри сўзлаш); в) ахборот йўналишидан четга чиқмаслик; г) сўзлаш манераси (аниқ ва қисқа)¹. Бу йўналишга хос ишлар ўзбек тилшунослигида ҳам амалга оширилган. Жумладан, Ҳ.Абдурахмонов, Н.Маҳмудов², Б.Ўринбоев, С.Мўминовларнинг нутқ маданияти ва коммуникатив хулқ йўналишидаги ишлари, П.Грайс таъкидлаганидек, лингвистик прагматиканинг умуммасалаларидан ҳисобланади. Бундай тадқиқотларнинг юзага келиши лингвистик прагматика назариясининг тўлдирилишида муҳим ўрин тутди. Коммуникация жараёни учун ахборотнинг бундай белгиларининг бўлиши табиий, бироқ нутқий этикет кўринишларининг бундай ижтимоий ахлоқ меъёрлари лингвистик прагматиканинг назарий жиҳатларига алоқадор йўналишларни очиш учун хизмат қилмайди деган хулосага келмаслик зарур. Прагматика назарияси нима учун шундай? каби саволларнинг асосланиши билан ўз моҳиятига эга бўлади. Жумладан, катталарнинг кичикларга муносабати миннатдорчилик туйғусини «*Баракалло*» сўзи билан ифодалаш ижтимоий этикет кўринишларидан биридир, буни меъерий ҳолат деб қаралади. Бироқ бунинг акси бўлган ҳолатларда лингвистик прагматика назариясига эҳтиёжнинг туғилиши кучайди, чунки бундай ҳолларда «Нима учун шундай?» тарзидаги савол кўп тилшуносларнинг диққатини жалб қилади. Кичикларнинг катталарга миннатдорлик туйғуси ёшлар нутқи учун характерли бўлган ижтимоий-перформатив формулалар

¹ Ўша асар, 27-бет.

² Абдурахмонов Ҳ., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент, 1981; Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. Тошкент, 1984; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. филол.фан.докт.дисс.автореферати. Тошкент, 2000.

ёрдамида ўз ифодасини топмаса, бундай ифодалар лингвопрагматик изоҳга муҳтож бўлади.

Маълумки, тил ва нутқ бирликларининг ҳар қандай кўриниши функционал қўлланишига кўра ўз ўрнига эга бўлади. Агар ана шу бирликлар, нутқ субъектининг ёшига кўра, қўлланиш ўрни ҳамда услубий четга чиқишига кўра ўзгарса, бу жараёнда, албатта, прагматик таҳлилга эҳтиёж ортади.

3. Ифоданинг субъектив модал аспектига алоқадор кириш, баҳо билдирувчи сўз ва воситаларни лингвистик прагматика ўрганеди. Матнда кириш ва баҳо билдирувчи сўзларнинг қўлланиши муаллифнинг объектив оламга ва ўзи ифода этаётган ахборотга муносабатини белгилашда муҳим ўрин тутеди.

4. Инсоннинг ички субъектив руҳиятини ифода этувчи дискурс назарияси ҳам прагматиканинг ўрганиш объекти ҳисобланади.¹

5. Лингвистик прагматиканинг асосий муаммоларидан яна бири пресуппозициядир. Пресуппозицияни гапнинг мазмуний компоненти бўлган нутқий актлардан фарқлаш лозим. Масалан, «Эшикни ёп» жумласида «эшикнинг очқлиги» ҳақидаги семантик мазмун пресуппозициядир. «Нутқий коммуникациянинг тўғри ва реал амалга ошиши учун коммуникантлар нутқ моментига қадар муайян фактлар билан таниш бўлиши, умумий вазият билан боғлиқ муайян билим - хабардорликка эга бўлишлари лозим. Ана шу фактлар, билимлар тилшуносликда пресуппозиция номи билан умумлаштирилади»². Таъкидлаб ўтилган фактлар, билимлар тилшуносликда социал контекст тушунчасини аниқлаб, у ўз моҳияти билан нутқ вазиятини ифодалашига кўра лингвистик

¹ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 10-11-бет.

² Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА. 1986, 6-сон, 29-бет.

прагматиканинг асосий масалалари доирасига киритилади. Умуман, пресуппозиция ҳодисаси прагматика муаммоси сифатида мантиқий-фалсафий категория тушунчаси билан узвий боғланади.

Ўзбек тилининг назарий грамматикасида ҳам лингвистик прагматиканинг умумназарий масалалари алоҳида қайд этилади.

4-§. Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари

Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари айнан нутқ иштирокчилари ва нутқий вазият тушунчаси билан боғланади. Бизга маълумки сўзловчи ўз мақсадини ифода этиши учун оламда мавжуд бўлган нарса, предмет, ҳодисаларнинг номини билиши ҳамда маълум грамматик қонун-қоидалар билан таниш бўлишининг ўзи кифоя қилмайди. Сўзловчи булардан ташқари нутқий вазият тушунчаси моҳиятини ҳам билиши керакки, бу, албатта, сўзловчи баён қилмоқчи бўлган коммуникатив ниятни тўғри ифодаланишида муҳим амалий қиммат касб этади. Сўзловчи нутқига хос коммуникатив ниятни аниқ ва тўғри ифодаланиши учун яна миллий урф-одатлар билан боғлиқ ижтимоий қонун-қоидаларни билиш ҳам талаб қилинади. Шу жиҳатлар тўлиқ қамраб олингандагина нутқ иштирокчиларининг ўзаро мулоқот жараёни тўғри амалга оширилади. Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари нутқ субъекти, нутқ объекти, нутқ вазияти билан боғлиқ равишда юзага келади.

I. Лингвистик прагматика нутқ субъекти билан боғлиқ тарзда қуйидаги хусусий масалаларни ўрганади.

1. Нутқ субъекти коммуникатив ниятининг ифодаланиш даражасига кўра ифоданинг ошкора ва яширин шакллари. Сўзловчи

нутқига хос ифоданинг ошкора ёки яширин шакллари ўз навбатида коммуникатив стратегия учун йўл очади.

2. Коммуникатив ниятни ифодалаш стратегияси лингвистик прагматиканинг бош масаласи ҳисобланади. Сўзловчи бунда ўз ички мақсадини тингловчига баён қилиш учун у ёки бу ифода усулини танлайди. Танлаш жараёни бевосита тилшуносликнинг стилистика йўналиши билан узвий боғланади. Лингвистик прагматика айнан мана шу нуқтада услубшунослик билан ҳамкорлик қилади. Маълум ҳодисани турли жиҳатига кўра таҳлил қилади. Йирик тилшунос олим Ф.Абдурахмоновнинг услубшунослик хусусидаги қарашлари ҳам фикримизни тасдиқлайди. «Услуб - сўзловчининг, ёзувчининг ифодаланаётган фикрга, хабарга, воқеа, ҳодисага, шахс ёки предметга шахсий ёки бошқа бир шахснинг муносабати, жумладан, ифодаланган қўшимча субъектив фикрдир. Шунинг учун ҳам услуб муаммолари ҳақида тил фанининг ҳамма соҳалари бўйича маълумот берилгандан кейин алоҳида фан сифатида ёки грамматиканинг бир бўлими сифатида фикр юритилади. Шунинг учун машҳур филолог олимлар таърифлаганидек, «Услуб - филология фанининг тожи, тилшунослик ва адабиётшунослик фанларининг юқори босқичи» (А.В.Степанов), «... ҳар бир тараққий этган фаннинг қалби» (Р.А.Будагов), «Услуб бу - талант» (В.Г.Белинский), «Агарда бирор нарсани аниқ ифодалай олмас эканмиз, бунда тилимиздан эмас, балки уқувсиз маҳоратимиздан гина қилишимиз керак»¹. Фикр ифодалашнинг бундай усул ва услуби сўзловчининг коммуникатив стратегиясини белгилайди. Фақат семантик ва грамматик илмларни билиш билангина эмас, балки ҳаётий қонун-қоидаларни билиш ва

¹ Абдурахмонов Ф., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1995, 86-бет.

унга амал қилиш натижасида коммуникатив стратегия маҳоратига эга бўлиш мумкин. Сўзловчи нутқига хос бир ифода актида турлича мазмундаги коммуникатив ниятнинг ифодаланиши коммуникатив тактика тушунчасини намоён этади. Коммуникатив тактика, коммуникатив стратегия тушунчалари моҳияти таъсирида лингвистик прагматиканинг хусусий муаммоларидан яна бири тағмаъно юзага келади.

3. Тағмаъно лингвистик прагматиканинг хусусий масалаларидан биридир. Тағмаъно тушунчасининг юзага келиши унинг умумий ва хусусий кўринишлари ҳақида, унинг жаҳон тилшунослик тарихида ишланиш даражаси, шунингдек, тағмаънонинг пресуппозициядан фарқланиш хусусиятларини лингвистик прагматиканинг долзарб муаммолари қаторига қўшади.

4. Сўзловчининг объектив оламни ҳис қилиш даражаси ва ифода плани. Объектив оламдаги воқеа, ҳодиса ва предмет ҳақидаги маълумотларни қабул қилиш ва уни қайта акс эттириш даражаси сўзловчининг олам ҳақидаги билимлари билан узвий боғланади. Сўзловчининг ўз фикрини аниқ, лўнда ва тўғри ифодалаши учун унинг олам ҳақидаги билимлари мукаммал бўлиши лозим. Сўзловчининг нутқи унинг ўзлиги ҳақида тўлиқ маълумот беради. Лингвистик прагматика нутққа хос мана шу хусусиятларига кўра *психолингвистика билан узвий боғланади*. Шу нуқтаи назардан прагматик тўсиқ лингвистик прагматиканинг хусусий масалаларидан бири сифатида диссертациянинг тадқиқот объекти бўлади.

II. Нутқ адресати билан боғлиқ равишда лингвистик прагматика қуйидаги масалаларни ўрганайди.

1. Нутқ интерпретацияси. Бунга кўра контекст билан боғлиқ ҳодисалар, прагматик вазият ва пресуппозиция, шунингдек,

сўзловчининг онгли равишда мулоқот қонун-қоидаларидан чекланиши каби масалаларни прагматика ўрганеди.

2. Перлокутив акт тушунчаси тингловчининг ҳис-туйғуларига таъсир этувчи коммуникатив акт сифатида прагматика масалалари қаторига кирйтилади.

III. Коммуникация иштирокчилари ўртасидаги ўзаро муносабат билан боғлиқ равишда:

1. Нутқий аралашув шакллари (хабар мазмунидаги диалог, дўстона суҳбат, мунозара ва бошқа мазмуний муносабатлар).
2. Нутқнинг ижтимоий-этикет шакллари (мурожаат шакллари, аралашув услуби).
3. Коммуникация иштирокчилари ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий акт кўринишлари (илтимос ёки буйруқнинг лингво-ижтимоий моҳияти).

IV. Аралашув вазияти билан боғлиқ равишда дейктик белгилар интерпретацияси¹ ўрганилади.

Ўзбек тилшунослигида лингвистик прагматика йўналишини ўрганишга туртки бўлган қўйидаги ишларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Маълумки, 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларида тилшунослик фанида матн лингвистикасига бағишланган қатор тадқиқотлар юзага келди. Улардан баъзиларигина² фақат лингвистик

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.390.

² Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980; Махмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. Тошкент, 1984, 3-19-бетлар; Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 6-сон, 28-32-бетлар; Нурмонов А. Кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 6-сон, 42-45-бетлар; Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.ном.дисс.автореф. Тошкент, 1993; Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол.фан.ном.дисс.автореф. Самарқанд, 1994; Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши. Филол.фан.ном.дисс.автореф. Тошкент, 1994.

прагматиканинг марказий масалаларига оид бўлиб, булар прагматик пресуппозицияни ўрганиш учун имконият яратди. Бошқа тадқиқотларда эса асосан «жумла», «матн», «нутқ» муаммолари билан боғлиқ ҳодисалар устида иш олиб борилди¹. Контекст масалалари хусусидаги бундай тадқиқотларнинг юзага келиши лингвистик прагматикани ўрганишга йўл очди. Лингвистик прагматикага бўлган қизиқишнинг кучайиши, асосан, тилшуносликда мазмуний синтаксис муаммолари билан боғлиқ янги назарий адабиётларнинг нашр қилиниши натижасидир². Бундай ишларнинг амалга оширилиши семантик синтаксис масалаларини янада мураккаблаштиради ва прагматик тадқиқотлар учун йўл очади.

Умуман олганда, лингвистик прагматика тилшунослик фанининг янги тармоғи сифатида психолингвистика, социолингвистика, матн тилшунослиғи, коммуникатив лингвистика, стилистика каби йўналиш муаммоларини умумлаштирувчи белгиларга эга эканлиги билан характерланади. Семантика ҳамда синтактика масалаларининг ўзи хусусидагина эмас, балки буларга лингвистик прагматика муаммоларининг ҳам қўшиб талқин этиш соф маънодаги лингвистик тадқиқотни юзага келтиради.

¹ Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик анализи. -Тошкент: Ўқитувчи, 1990; Мамажонов А. Текст лингвистикаси. Тошкент, 1989; Абдупаттоев М. Ўзбек тилида суперсинтактик бутунликлар. Филол.фан.ном.дисс.автореф. Тошкент, 1997.

² Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992, 3-120-бетлар; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995; Лутфуллаев Д. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиқлик. Филол.фан.ном.дисс.автореф. Тошкент, 1997.

I БОБ.

ЛИНГВИСТИК БЕЛГИНИНГ ТИЛ САТҲЛАРИАРО МУНОСАБАТИ

1-§. Фонопрагматик талқин лингвопрагматиканинг бошланғич мезони

Рус тилшунослигида лингвистик прагматика йўналишига оид илк маълумотлар 80-йилларнинг бошларига тўғри келади. Бироқ бунга қадар А.С.Ахманова, И.М.Магидоваларнинг «прагмалингвистика» атамаси хусусидаги мулоҳазалари билан чегараланган мақоласи нашр қилинган эди.

Уларнинг таъкидлашича, прагмалингвистика атамаси ифодаланган тушунча моҳиятини ойдинлаштириш учун инглиз тили фонетикасини ўқитиш билан алоқадор методик усул - талаффузни лингафон аппарати орқали ўргатилиши эътиборга олинishi лозим. Лингафондан фойдаланиш жараёнида инглиз тили фонетик birlikларининг оптимал вариантдаги талаффуз шакллари эшиттирилади. Аслида инглиз тили нутқида бундай талаффуз варианты учрамайди. Талаффузнинг бундай оптимал варианты мутахассиснинг тил ўргатиш маҳорати билан боғлиқ ниятни юзага чиқариш учун қўлланган. Талаффузнинг бундай «прагматик» услуби маълум мақсадга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Бу асосий услуб хабар функциясини ҳам, таъсир этиш функциясини ҳам бажармайди. Бу услуб интеллектуал ахборот бериш учун ҳам, тингловчига экспрессив-эмоционал таъсир этиш учун ҳам қўлланмайди. Унинг ягона мақсади инглиз тилини ўрганувчилар учун инглиз талаффуз намунасини бериш ҳамда уни максимал

даражада «тушунтириш»га эришишдан иборатдир¹. Лингвопрагматика атамаси ифодалаган тушунча моҳиятининг тўғри англаниши учун баён қилинган нутқ субъектининг талаффуз меъёрлари хусусидаги концепция гўёки оддий талқиндек туюлади. Бироқ лингвистик прагматика масалалари билан шуғулланаётган, ҳар қандай тадқиқотчи О.С.Ахманова ва И.М.Магидовларнинг лингвистик прагматика хусусидаги қарашлари примитив белгилардан иборат эмаслигини дарҳол тушунади.

Лингвистик прагматиканинг юқоридаги талқинидан келиб чиқадиган бўлса, бу ўринда дастлаб талаффуз шаклларига хос прагматик ҳодисанинг икки кўринишини ажратиб олиш мумкин бўлади.

1. Маълум тилга хос талаффузнинг ягона ва тўғри шакли.
2. Маълум тилга хос талаффузнинг ноанъанавий потўғри шакли.

Бунда талаффуз шаклининг аномал вариантынинг юзага келиши нутқ субъектининг артикуляцион имкониятлари (дудуқ ёки баъзи товушларни талаффуз қила олмаслик жиҳатлари) таъсирида ёки нутқ субъектининг миллий тил талаффуз шаклларида узоқдалиги (миллати ўзбек бўлса-да, бошқа регионда истиқомат қилиши ва бошқа ижтимоий тил муҳитида тилининг шаклланганлиги) ёки бутунлай бошқа миллат бўла туриб, ўзбек тилига хос талаффуз шакллари баён қилиши таъсирида унинг нутқида прагматик имкониятлари кўринади.

Сўзловчининг талаффуз имкониятлари билан алоқадор прагматик ҳодисанинг учинчи белгиси талаффуз шаклларида нутқ субъектининг ниятини у ёки бу қутб йўналишида ифодаланиши

¹ Ахманова И.С., Магидова И.М. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика. Вопросы языкознания. М., 1978, №3, с.45.

масаласидир. Нутқ субъектининг талаффуз имкониятлари таъсирида лингвистик прагматиканинг асосий бошланғич муаммолари юзага чиқади. Кўринадики, нутқ товушларига хос талаффузнинг анъанавий - тўғри, ноанъанавий (нотўғри) шакллариинг ўзи лингвистик прагматика учун дастлабки долзарб масала сифатида намоён бўлади. Демак, миллий ва диалектал талаффузнинг тўғри ва нотўғри шакллари лингвистик прагматика учун бошланғич масала деб қаралади. Прагматиканинг бундан кейинги муаммоси эса нутқий вазият ва контекстуал мазмун талаблари натижасида тўғри ва нотўғри талаффуз шакллари ёнига нутқ субъекти томонидан бошқарилувчи оҳанг тушунчасининг келиб қўшилишидир. Нутқ субъекти назарда тутган ягона ниятнинг тўғри ва аниқ ифодаланиши учун меъёрий талаффуз шаклларига юқори ва қуйи оҳанг кўринишлари ҳам қўшилади. «Ҳар қандай синтактик қурилма гап бўлиши учун маълум пропозицияни ифодалашдан ташқари, коммуникатив мақсадни ҳам ифода этиши керак... Жумлани ташкил қилган синтактик элементлар маълум синтактик вазифани бажариш билан бирга, сўзловчининг коммуникатив ниятини ифодалаб коммуникатив вазифа бажариш учун ҳам хизмат қилади»¹. Коммуникатив ниятни тўғри баёни оҳанг кўринишларини юзага чиқарувчи урғу турлари билан узвий боғлиқ бўлади. Буни эса албатта, актуал бўлиниш бошқаради. «Актуал бўлиниш фақат шу контекст учун ёки шу вазият учун хос бўлган бўлинишдир. *Карим Москвага кетди* жумласининг уч хил бўлиниши шунини кўрсатадики, алоқа-аралашувнинг конкрет вазиятига қараб сўзловчи ўз олдига турли хил коммуникатив вазифани қўяди»². Олимларнинг тўғри

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 95-бет.

² Ўша асар, 95-бет.

таъкидлашича, актуаллашиш тушунчаси конкрет нутқий вазиятнинг талабига мослашиши ҳисобланади. Актуаллашиш жумлага вазият шарт-шароити талаби билан шу жумла орқали ифодаланадиган мазмуннинг коммуникатив ниятига мувофиқ келадиган шакл беради¹. Нутқ вазияти билан боғлиқ равишда сўзловчи коммуникатив нияти акс этган матн элементлари махсус оҳанг таъсирида актуаллашади. Матнда коммуникатив мақсаднинг ифодаланиш даражаси актуаллаштирувчи воситалар таъсири билан белгиланади. Айниқса, сўз тартиби, мантиқий ва эмфатик эмоционал урғу каби актуаллаштирувчи воситалар сўзловчи коммуникатив ниятига хос прагматик босқичнинг намоён бўлишида муҳим ўрин тутаяди.

Алоҳида талаффуз акти (акцентирование) ҳодисасини И.И.Сушинский коммуникатив-прагматик категория сифатида таҳлил қилиб жуда тўғри йўл танлайди. Чунки «акцентирование» атамаси ифодалаган тушунчанинг ўзида сўзловчининг нутқий жараёндаги фаолияти ҳамда унинг ифода таркибидаги бирор элементнинг алоҳида оҳанг билан талаффуз қилиши қўшимча яширин ахборотни ҳосил қилади ва унга тингловчи диққатини жалб қилиш ҳолати сезилиб туради. Демак, сўзловчи нутқий фаолиятида матн элементларининг қайсидир қисмини прагматик талаффузи бу ҳодисани ҳам бевосита лингвистик прагматикага тааллуқли эканлигини кўрсатади. «Ифода таркибидаги бирор элементнинг алоҳида урғу билан талаффуз қилиниши фақат сўз, сўз бирикмаси учунгина эмас, балки гап, абзац, ҳатто яхлит матнлар учун ҳам хос»² деб таъкидланади. Нутқ субъектининг коммуникатив ниятига

¹ Ўша асар, 105-бет.

² Сушинский И.И. Коммуникативная-прагматическая категория акцентирования и ее роль в вербальной коммуникации. Вопросы языкознания. №6, М., 1987, с.111.

хос талаффуз акти бу махсус воситалар (фонетик, морфологик, синтактик, лексик ва график) ёрдамида ажратилувчи нутқнинг у ёки бу элементиدير. Сўзловчининг нутқ элементини бундай ажратишдан мақсади унга тингловчи диққатини жалб қилиш асосида таъсир этишнинг маълум коммуникатив шаклини намоён этишдир. Ифода семантик тузилишида ахборот кўринишларидан бирини маълум мақсадга кўра кучайтирилган тарзда ёки алоҳида оҳанг воситасидаги талаффузи эмфатик усул деб номланади.

Лингвистик адабиётларда таъкидланишича, жумла таркибидаги бирор бўлакни мазмуний аҳамиятли бўлакка айлантириш учун мантиқий ва эмфатик урғудан фойдаланилади. Агар бирорта бўлак мазмуний жиҳатдан ажратиб кўрсатилмоқчи бўлса, сўзловчи уни мантиқий урғу билан ажратади. Бунда гап бўлаклариинг тартиби ўзгартирилмай, улардан бири мазмуний аҳамиятли бўлакка айлантирилади. Мантиқий урғуни характерлайдиган биринчи омил - бу семантик ёки актуал омиллардир¹. Мантиқий урғу одатдаги урғудан баланд ёки паст талаффузи билан фарқланади. Мантиқий урғу ҳам, эмфатик урғу ҳам сўзловчининг коммуникатив ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилади.

Сушинский И.И. тўғри таъкидлаганидек, «Эмфатик усул гап урғусидан фақат акустик жиҳатдан эмас, балки функционал ва позицион муносабатига кўра ҳам фарқ қилади»². Талаффуз акти ҳодисасининг лингвистик прагматикага алоқадорлиги унда функционал ва позицион белгиларнинг мавжудлигидир. Булар сўзловчи ҳамда тингловчи ўртасидаги нутқий актларнинг

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 110-бет.

² Сушинский И.И. Коммуникативная-прагматическая категория акцентирования и ее роль в вербальной коммуникации. Вопросы языкознания. №6, М., 1987, с.112.

ифодаланиши ва англанишида муҳим ўрин тутади. /Эмфатик урғу моҳияти сўзловчининг маълум нутқий вазиятдаги ўз тингловчиси диққатини маълум ифодага жалб қилиш ниятида ифода элементларидан бирини узоқ ва юқори тон билан талаффуз қилишдан иборат. Мантиқий урғу эса доимий тарзда синтактик birlikдаги янги ахборотни қамраб олиб, у доим рема ёки хабар фокусини ташкил этади. Эмфатик урғунинг мантиқий урғудан асосий фарқи ҳам ана шундадир. /Агар синтактик birlik таркибида мантиқий урғу ҳам эмфатик урғу ҳам мавжуд бўлса, мантиқий урғу доим ремани қамраб олиши билан характерланади. Эмфатик урғу унга нисбатан кучлироқ оҳанг асосида талаффуз қилиниши билан фарқланади. /А.Нурмоновнинг таъкидлашича, мантиқий урғу жумланинг мазмуний томонига оид бўлса, эмфатик урғу ҳиссий томонига оид бўлади.¹ /Мантиқий урғу жумла ёки матн таркибидаги қайсидир бўлак ёки ахборот кўринишини мазмуний аҳамиятли ахборотга айлантиради ва нутқ субъектининг коммуникатив мақсадини юзага чиқариш учун хизмат қилади. Эмфатик урғуда эса талаффузнинг ҳиссий томонга оидлиги назарий адабиётларда таъкидланганидек, фақат унли ёки ундош товушларни чўзиш орқалигина амалга оширилмайди. Эмфатик урғу ёрдамида сўзловчи унли ва ундошни чўзиб талаффуз қилишдан ташқари талаффуз актининг ўзида самимийлик ёки носамимийлик ҳисларини ҳам ифода этади. Талаффуз оҳангига сўзловчининг мақсади ҳам қўшилади. Талаффуз актига сўзловчининг самимий ният асосидаги оҳангининг қўшилиши ахборотнинг ички тузилишини кенгайтиради ҳамда бу ахборотдаги тасдиқ актига тингловчи тасавурида ҳосил

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 112-бет.

бўлган семантик билимлар асосидаги ишонч даражасининг қўшилиши фикр таъсирчанлигини кучайтириш учун хизмат қилади. Масалан:

— *Марғилонга шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адашдим...*

— *Қани бўлмаса, журигиз бизникига меҳмон, - айткучининг сўз оҳангидан ўртоқлик бўйи келиб Отабекнинг димовига урилди...* (А.Қодирий). Бу матнда нутқ субъектига хос самимий ҳис эмфатик урғу сифатида коммуникатив ниятни юзага чиқариш учун хизмат қилади. Юқоридагилардан кўрипадики, талаффуз акти жараёнида мантиқий урғу мазмуний ва эмфатик урғу ҳиссий томонга оид бўлса-да, бироқ бу икки урғу вазифаси нуқтаи назаридан сўзловчининг талаффуз жараёнидаги коммуникатив ниятини юзага чиқариши билан лингвистик прагматика масалалари қаторидан ўрин олади. Урғулар актуаллаштирувчи восита сифатида матнда сўзловчи ниятини юзага чиқариш билан прагматик функция бажаради. Фонетик бирликларнинг матндаги прагматик вазифасига кўра лингвистик прагматиканинг фонопрагматик аспекти сифатида ажратилади. Фонопрагматиканинг назарий масалаларни хусусида сўз юритиш билан бирга соцофонетика, фоносемантика ҳамда фоностилистика каби соҳалар билан алоқадор умумий ва дифференциал жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Бу соҳаларнинг барчаси нутқ субъектининг ички руҳий ҳолати билан боғлиқ ҳолда лингвистик прагматика доирасига алоқадор бўлади.

Нутқда товуш ҳамда оҳанглارни маълум яширин (иллокутив) мақсад билан қўлланиши натижасида муаллиф муносабатининг ифодаланиши фонопрагматик таҳлил объекти ҳисобланади. Лексема семасида прагматик семанинг ҳосил бўлишида фонетик процесслар

алоҳида аҳамиятга эга. Бу товуш ўзгариши, товуш орттирилиши, товуш тушиши, товуш иккиланиши ҳодисалари билан юзага чиқади. Лингвистик бирликлар таркибидаги товушларнинг ўзгариши натижасида ҳосил бўлувчи маъноларни фонопрагматика тадқиқ этади.

1. Товуш ўзгариши билан. Бунга кўра сўзда товуш ўзгариши билан лексема семасида прагматик маъно юзага чиқади. Масалан: «*Айланай, ўжими қижимдан!*» (сўзлашувдан). Бунда «*ўжим*», «*қижим*» сўзларидаги товуш ўзгариши билан эркалаш, суйиш маънолари юзага чиқади. Бу мисолда яширин мақсадли (иллокутив) вазифа асосидаги муносабатнинг ифодаланиши фонопрагматикага, нутқдаги талаффуз меъёри асосида социал мавқени тушуниб олиш социофонетикага, талаффуздаги тенгланиш ёрдамида «тил топишиш» каби маънолар, яъни имитация усули билан маълум бир образли маъно ифодалаш фоносемантикага тааллуқли бўлади. Нутқ муаллифининг нутқ объектига нисбатан ёш нуқтаи назардан катта эканлиги бир томондан, лисоний бирликларнинг мантиқли таҳлил асосида аниқланса, иккинчи томондан, талаффуздаги оҳанг ёрдамида уқиб олинади, бевосита мана шу жиҳатлар социофонетикага алоқадордир. «Социофонетика нутқ фаолиятига ижтимоий омилларнинг таъсирини, ҳар хил ижтимоий гуруҳларнинг талаффузини ўрганувчи усуллари билан ижтимоий лингвистиканинг бир тармоғи ҳисобланади. Тилшуносликнинг кўпгина йўналиш ва тармоқлари орасидаги алоқадор нутқ фаолиятининг психофизиологик ва акустик хусусиятлари, жамиятнинг ижтимоий табақалари орасидаги талаффуз меъёрлари, кишининг ҳар хил руҳий ҳиссиётларини уйғотиш, нутқ ва мусиқанинг боғланиши каби

масалаларни ўз ичига олади»¹. Масалан, «*Мен ўричча билмайман*» (Саид Аҳмад). Мана шу ўринда персонаж нутқидаги «ўрисча» сўзининг «ўричча» тарзида талаффуз этилиши билан (айнан талаффуз асосида) уни «содда», «қишлоқ қизи» эканлиги каби маънолар англаб олинади.

2. Товуш туширилиши билан. Нутқда товуш туширилиши ҳодисаси салбий ва ижобий хусусий муносабатни ифода этади, бу ҳолатлар нутқий вазият билан алоқадор бўлиб, нутқ субъектига хос прагматик маъно компонентларини ифода этади. Масалан, «*Қаернинг хандалаги амак? - деди у олифтагарчилик қилиб*». (С.Аҳмад). Бу нутқда «амаки» сўзидаги «и» товушининг атайлаб туширилиши (баъзи диалектларда бундай товуш туширилиши табиий ҳисобланади, бироқ адабий тил нуқтаи назаридан қаралганда, бу ҳолатлар ҳам муаллиф муносабатини ифодалашда катта аҳамият касб этади) билан «менсимаслик», «ўзини катта олиш» каби прагматик маънолар юзага чиқади.

3. Товуш алмашиниши билан. Товуш алмашиниш ҳодисаси асосида маъно ҳосил бўлиб, бу нутқ муаллифининг адресатга нисбатан салбий ёки ижобий муносабати билан боғлиқ бўлади. Масалан, «*Келиннинг исми Олимбой акага Ханка эмас, Ханги бўлиб эшитилди, шекилли, бир сакраб тушди*». (С.Аҳмад). Бу ўринда товуш ўзгартирилиши билан прагматик сема - «бефаросат», «бақироқ» маънолари ҳосил бўлган.

Фонопрагматик йўналишда сўзловчи ўзи ният қилган фикрни матн орқали ифодалар экан, унда матн структурасидаги сўзларнинг баъзи товушларини маълум ички мақсад асосида алмаштиради. Сўз

¹ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1992. 17-бет.

— *Хўн, кечирасиз ўртоқ Баббаев, — дедим.* (С.Аҳмад).

Прагматика ва унинг фонопрагматик йўналишини ўрганиш ўзбек тилшунослигида муҳим аҳамият касб этади. «Сўз тартиби, урғу, тиниш белгилари, феълнинг замон шакллари, ошқора ҳаракат (перфоматив) ифодаси формулалари коммуникатив ният (иллокутив)нинг кўрсаткич (индикатор)лари саналади. Коммуникатив ният кўрсаткичларининг коррект қўлланиши учун мувофиқ шароитнинг ўзаро фарқи қуйидагича: 1. Нормал шароитда мақсадли сўзлаш ва англашни амалга ошириш. 2. Пропозиционал мазмун шартлари. 3. Шартнинг киритилиши. 4. Коммуникатив ният актининг мувофиқлик табиати»¹.

Матннинг пропозиционал мазмуни ва коммуникатив ният актининг ифодаланишида фонетик бирликларнинг ҳам ўзига хос ўрни мавжуд. Бундан ташқари феълнинг замон шакллари ҳам нутқ субъектининг ошқора ва яширин коммуникатив ниятини юзага чиқарувчи морфологик (индикатор) кўрсаткичлари сифатида намоён бўлади. Сўзловчи коммуникатив ниятини ифода этадиган бундай шахс-сон, замон ва келишик қўшимчаларининг синтактик характердаги аффикслар бўлгани ва уларнинг матндаги прагматик функция бажариши нуқтаи назарга кўра синтактик кўрсаткичлар сифатида баҳоланади.

Кўринадики, ҳар қандай прагматик функция бажарувчи бирликлар ўзининг аниқ сатҳига хос тушунчалар билан баён қилинади. Шу маънода фонетик сатҳга оид бирликларнинг нутқдаги прагматик функцияси фонопрагматик аспект доирасида таҳлил қилинади.

¹ Забавников Б.Н. К проблеме структурирования речевого акта (речевого действия). Вопросы языкознания. М., 1984, №6, С.120.

2-§. Лексопрагматика хусусида

Маълумки, лексеманинг ташқи шаклий жиҳати унинг моҳияти учун аҳамиятсиз бўлиб, систем тилшунослик лексемаларнинг ички мазмуний томонига асосий эътиборни қаратади ва хусусийликларнинг умумлашмаси сифатида шакл ва мазмун алоқадорлигини таҳлил қилади. Бу фикр назарий адабиётларда ҳам алоҳида таъкидланади. Жумладан, «ташқи нутқнинг аниқ моддий шакли нутқ вазияти билан, сўзловчининг мақсад ва имкониятлари билан белгиланади... Систем-тилшунослик номемаларга кўп аҳамият бермайди. Номеманинг аниқ шакли нутқ шароити билан белгиланади ва у лексеманинг моҳиятига таъсир этмайди. Лексеманинг моҳияти унинг ички томони - семема орқали ва шунга кўра лексеманинг бошқа тил бирликлари билан муносабатга, алоқага киришуви орқали белгиланади»¹. Тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида шаклланаётган психолингвистика, коммуникатив тилшунослик, ижтимоий тилшунослик лингвогеография ва услубшунослик соҳаларини умумлаштирувчи лингвистик прагматика йўналиши, асосан, лексеманинг ички мазмуний томонига эътибор бериб, унинг нутқдаги прагмафункционал белгиларини тадқиқ этади. Шу жиҳати билан прагматика систем-тилшунослик йўналиши билан узвий боғланади. Лексеманинг ички мазмуний таркиби лингвистик прагматика учун моддий база ҳисобланади. «Тил лексемаларининг илмий тадқиқидаги асосий таянч нуқта бўлиб, лексемаларнинг ички томони семема ҳисоблангани»² учун лингвистик прагматика ҳам

¹ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Ўқитувчи. Тошкент, 1995, 55-бет.

² Ўша асар, 55-бет.

асосан лексема семемалари юзасидан иш кўради.¹ Бу йўналишдаги лингвистик прагматиканинг лексема семемаси билан боғланиши ва ана шу асосда иш кўриши хусусидаги тадқиқотлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда илгари сурилган ғоялар фикримизни тасдиқлайди.¹

/ Тилшунос олим Х.Неъматов ва Р.Расуловлар семема таркибий қисмларини аташ, ифода ҳамда вазифа семаларига ажратдилар. Бу семалар ичида ифода семаси айна прагматика учун тадқиқот объекти бўлади. Уларнинг таъкидлашича, аташ семалари объектив оламдаги нарса, буюм, белги-хусусият, миқдор кабиларни номлайди ҳамда киши хотирасидаги тушунчалар билан семалар алоқасини белгилайди. Сўз контекста ўзининг функционал қўлланиш ўрнини ўзгартириши билан аташ семаси ўрнида сўзловчининг конкрет муносабатини баён қилувчи ифода маъноси биринчи даражали мавқени эгаллайди, натижада прагматик таҳлилга эҳтиёж сезилади. Бу одам ташкилотнинг чинори. Бу мисолда аташ семасини баён этувчи «дарахт» семаси ўрнида «мустаҳкамлик» маъноси билан намоён бўлувчи ифода семаси биринчи даражали мавқега эга бўлади. Олимлар бундай семаларни йўлдош-аташ семалари деб номлайдилар. Булар коннотатив маъно бўлганлиги учун ифода семалари таркибига киритиш, бизнингча, тўғрироқ бўлади. Чунки «ифода» сўзининг луғавий маъносида ҳар қандай социал контекст мазмунини англаш мумкин. Бу ҳақда муаллифларнинг ўзлари ҳам тўғри таъкидлайдилар: «чинор лексемасида эса ифода семалари семема таркибига кирмайди. Аммо нутқ вазиятида бу сўз ифода

¹ Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. Ташкент, Фан, 1988; Урисбоева Г. Производные слова в синтаксической и прагматической функции в современном русском языке. Автореф.дисс.канд.фил.наук. Ташкент, 1998; Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатларнинг юзага чиқиши. Филол.фан.номз.дисс.автореф. Тошкент, 1994.

таркибидаги товушлардан бирини бошқасига алмаштириш жараёнининг қайсидир мақсад учун хизмат қилишини фонопрагматик аспект тадқиқ этади.

— *Зойиржон ака дейман, бу дўппию каллапўшнияж зўридан топибдилар-ку!*

— *Аставфурло денг! — деди Зойирбой жаҳл билан.*

— *Каллапўшни...*

— *Гуллапўшни денг-э!*

Баширжон ва тўпланганлар завқ билан кулишди. Чунки Зойирбой тугма кал бўлганлиги учун ҳам «кал» ўзаги билан бошланувчи барча сўзларни «гул» қўшиб айтар эди. (Н.Аминов. «Ёлғончи фаришталар».)

4. Товуш орттирилиши билан. Нутқда товуш орттирилиши билан прагматик семанинг юзага келиши фоностилистик сатҳ билан боғлиқ бўлади. «... алоҳида тил босқичи бўлган лингвостилистика ўзининг аниқ бирликларига эга бўлмай, тил бирликларига у ёки бу экспрессив маъно бериш билан чегараланади... Одатда, тилдаги бирор стилистик хусусият лексик ёки грамматик жиҳатдан тўла намоён бўлмаса, уни фонетик жиҳатдан шакллантириш натижасида тўлдирилади».¹

Фоностилистик томондан товуш орттирилиши нутқий оҳангдошликни ҳосил қилган бўлса, прагматик жиҳатдан эса муносабатни юзага чиқарувчи маънолар таҳлили назарда тутилади.

5. Товуш иккилантириш билан. Товуш иккилантириш билан нутқда «таъкид», «пичинг» каби прагматик маънолар юзага чиқади. Масалан, *Неъмат ўрнидан туриб кетди.*

— *Бас қилинг, ўртоқ Хўжжайин, гап тамом.*

¹ Абдуазизов А. Ўша асар. 16-бет.

семаларига эга бўлиши мумкин»¹. Ифода семалари ҳам лексема парадигмасидан аниқланувчи семалар қаторига киритилиб, булар прагматиканинг фундаментал асоси ҳисобланади. Бу ифода семасига *хос услубий бўёқ, муносабат маънолари билан прагматик майдонда* умумлашади.

Лексема семемасининг тузилишига кўра турли даражадаги маъно нозикликлари нутқдаги прагмасемантик вазифасига кўра уч гуруҳга ажратилади: бетараф (нейтрал), услубий бўёқдор ва нутқ вазияти билан алоқадор ишора вазифасини бажарувчи шаклан лексема, мазмунан эса ичи бўш сўзлар: бу, шу, у, ўша, ҳамма, яъни мазмуни кишилар хотирасидаги тушунчалар билан боғланмайдиган сўзлардир.

Лингвистик прагматиканинг лексикология соҳаси билан муносабати унинг қуйидаги масалаларида аниқ кўринади.

1. Лексема семемасининг таркибий қисмларида нейтрал, услубий бўёқдорлик ва уларнинг нутқдаги қўлланиш вазифасига кўра ҳис-ҳаяжон белгиларининг (лексема семемасига хос ҳис-ҳаяжон семантикаси) мавжуд ёки мавжуд эмаслиги билан лингвистик прагматиканинг заҳираси саналади. Буларнинг барчаси нутқдаги функционал қўлланишда сўзловчининг муносабатини ифодалаш вазифасига кўра эмоционал ва нейтрал прагматик майдонга умумлашади.

2. Озиқ-овқатни истеъмол қилиш даражасига кўра лексема семемасида миллий ўзига хосликнинг прагматик фарқланиши. Ўзбеклар учун *«Қўй гўштини ким севмайди!»* руслар учун *«Чўчқа гўштини ким севмайди»*, японлар учун *«Илон гўштини ким севмайди!»* тарзи мазмунидаги қараш миллий ўзига хосликни ифода

¹ Ўша асар, 61-бет.

этганидек, айни шу лексема семемасига хос йўлдош-аташ семаси билан прагматик вазифа бажарувчи кўзичоқ, поросёнок, илонча сўзлари ҳам тилга хос миллий ўзликни ифода этади.

Ўзбеклар учун суйиш-эркалаш маъноси: кўзичоғим. Руслар учун суйиш-эркалаш маъноси: чўчқачам (поросёнок). Японлар учун суйиш-эркалаш маъноси: илончам.

Бу сўзларни анормал қўллаш билан уч миллат учун умумлашган «суйиш-эркалаш» маъноси «ҳақорат» маъноси билан алмашади. Ўзбеклар учун *чўчқачам* ёки *илончам*, руслар учун *кўзичоғим* (*баран*) ёки *илончам*, японлар учун *кўзичоғим* ёки *чўчқачам* (японларда халостилин моддасини кўпайтирувчи озиқ-овқат турлари кишилар саломатлигига зарар ҳисоблангани учун уни инкор этадилар). Ўзбекларда эса исломий нуқтаи назарига кўра чўчқа гўшти ҳаром деб ҳисобланади ҳамда эркакларга хос ҳамиятни йўқотади деган қарашнинг мавжудлиги уни истеъмол қилишни инкор этади. Руслар учун эса қўйнинг ҳар томонга довдираб юриши асос қилиб олинади-да, ўзбекларга хос «қўйдек ювош йигит» ибораси рус тилига сўзма-сўз ўтирилганда, ўзбекларга хос миллий мазмуний тузилиш анормал ҳолатга келади. «Спокойно, как баран» каби.

3. Лексема семемасининг прагматика йўналиши билан боғланишининг учинчи жиҳати лексема семемасининг кишилар хотирасидаги тушунчалар билан боғланиш даражасининг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги. Бунга кўра «семеманинг онгимиздаги тушунчалар билан боғланиши фақат мустақил лексемалардагина юз беради. Ундов, тақлидий сўзларда, ёрдамчи лексемаларда,

олмошларда эса бундай боғланишнинг кўрмаслигимиз»¹ уларни прагматика билан алоқасини кўрсатиб прагматик тадқиқ ва талқин этишни талаб қилади. Лексемаларга хос мана шу белгилар тилшуносликнинг лексикология сатҳи ва прагматиканинг ўзаро муносабатини ифода этади.

3-§. Олмош ва атоқли отларнинг прагмасемантик табиати

Маълумки, тилшуносликка оид назарий адабиётларда олмош сўз тури хусусида бошқа сўз туркумларига нисбатан ноанъанавий лисоний қарашлар мавжуд. Бундай қарашлар, албатта, олмош туркумига хос сўзларнинг лингвистик табиатига боғлиқ ҳолда шаклланди. Ичи бўш сўзлар сифатида - маъно қобиғи бўш сўзларга олмошлар ва атоқли отлар киритилади. Бу жиҳатдан олмош ва атоқли отлар прагматик функцияга эга бўлиб, матн ичида маълум нутқ вазияти билан алоқадор маъно оттенкалари билан тўлдирилади. Айнан нутқ вазияти билан боғлиқ маъно оттенкалари матнда прагматик функция бажариш учун хизмат қилади. Табиий равишда савол туғилади. Нима учун олмош ва атоқли отлар «ичи бўш» сўзлар деб қаралади? Иккинчидан, прагматиканинг муаммоси сифатида уларнинг қайси даражадаги моҳияти ёки хусусиятлари асос қилиб олинади? Бу саволларга жавоб топиш учун олмош ва атоқли отларга хос мавжуд назарий қарашларга мурожаат қилиш табиийдир. Фақат шундагина буларни прагматик таҳлил қилиш мумкин. Жумладан, «Олмош предмет ёки белгини конкрет кўрсатиб бермайди. Олмошларнинг қайси сўз туркуми ўрнида қўлланиши

¹ Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Ўқитувчи. Тошкент, 1995, 57-бет.

грамматик боғланган нутқ жараёнида конкретлашади»¹. «Олмошнинг маъноси ноаниқроқ, умумийроқ бўлади. Олмошлар предмет, унинг белгиси ва миқдорини англатмай, фақат уларни кўрсатиш, уларнинг мавжудлигини билдириш учун хизмат қилади. Олмошнинг қайси сўз туркуми ўрнида келганлиги кўпинча контекстдан, олдинги гаплардан англашилади. Олмошларнинг кўплари алоҳида олинганда жуда умумий, абстракт характерга эга бўлади»². Олмош туркумига хос бундай талқин «Ўзбек тили грамматикаси»да ҳам учрайди. Бу назарий қўлланмада таъкидланишича, олмошлар маъно жиҳатидан бошқа мустақил сўзлардан маълум даражада фарқ қилади. Улар предмет, белги ва миқдор маъноларини тўғридан-тўғри ифодаламайди, балки бошқа предметнинг белги ва миқдор тушунчалари билан боғланиб, у ёки бу муносабатга киришган ҳолда ифодалайди. Олмошнинг конкрет маъноси контекст, ситуация — нутқ жараёнида иштирок этувчиларнинг муносабатига қараб конкретлашади¹. Олмош хусусидаги бу талқиндан шунини аниқ сезиш мумкинки, бошқа сўз туркуми каби ўзининг конкрет маъносига эга эмас. Фақат нутқий вазият ва контекст қуршовида олмош туркумига хос сўзларнинг маъноси конкретлашади. Демак, олмошлар ўзининг лексик-семантик ҳамда грамматик белгиларидан ташқари яна бошқа қатор хусусиятларга эгаки, бу уни тилдаги янги бир йўналиш асосида тадқиқ этиш имкониятини яратади.

Олмош сўз туркумига хос сўзларнинг энг характерли томони шундаки, гарчи унинг маъно ифодалаш қобиғи пуч бўлса-да, бироқ бу туркумдаги сўзлар мустақил сўз сифатида бошқа мустақил

¹ Ҳозирги замон ўзбек тили. Фахри Камол таҳрири остида. Тошкент, 1957, 385-бет.

² Турсунов У. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965, 46-бет.

сўзлар қаторига қўйилган барча талабларга жавоб беради ва мустақил сўз табиатига тушади. Сўзларни туркумларга ажратиш қоидаларига кўра, олмошлар мустақил ҳолда саволга жавоб бўлади, ўзи алоҳида гап бўлаги вазифасини бажаради ҳамда мустақил равишда лексик маъно ифода этади. Мана шу шаблон талаблар олмошларни ҳам мустақил сўзлар қаторида тўғри тасниф қилганлигини кўрсатади. Бироқ олмош туркумига хос сўзнинг семантик таҳлили нутқ вазияти билан узвий алоқадор эканлигини кўрсатади. Демак, нутқ вазияти билан боғландими, бундай сўзларни янги тадқиқ этиш йўналишини белгилаш ва уларни тилдаги лингвистик ўрнини кўрсатишни шу куннинг долзарб вазифаси қилиб қўяди.

Сўзларни туркумларга ажратишнинг тил системаси билан боғлиқ янги талқини фақат контекст, нутқ вазияти таъсирида маъноси оидипланувчи сўзларнинг прагматик хусусиятлари тўғрисида фикрлаш имконини беради. Нутқ вазияти ва контекст билан боғлиқ бўлган сўзларнинг янги талқин ва таснифида «Нарса ва ҳодисаларнинг номлаш нуқтаи назаридан исмлар икки даражага бўлинади. 1. Бирламчи номлар (нарсалар, белгилар, миқдорлар) ва феъллар. 2. Иккинчи номлар. Иккиламчи номларга атоқли отлар (антропоним, топоним, гидроним, ороним ва ҳ.к.) ва олмошлар киради. Бу икки туркум борлиқдаги нарсалар ва ҳодисаларни бевосита номламайди. Олдин номланган нарсаларни бир-биридан ажратади ёки уларга ишора қилади. Бу жиҳатдан атоқли от ва олмошлар аташ маъносига эга бўлмаган «ичи бўш» сўзлар сифатида ўзаро умумийликни ҳосил қилади. Лекин атоқли отлар фақат нарсаларнинг бир-биридан ажратиш учун қўлланилса, олмошлар барча сўз шакллари ўрнида алмашиб келиб, уларга ишора қилиш ҳамда оғзаки ва ёзма матн таркибидаги матн қисмларини боғлаш

вазифасини бажаради»¹. Шунинг учун ҳам баъзи лингвистик адабиётларда олмошнинг юқоридаги бошқа сўз туркумларидан фарқланувчи қирралари алоҳида таъкидлангани ҳолда, бу белгилар лингвистик планда таҳлил қилинади. Жумладан, «олмошлар предмет, белги ёки миқдорнинг аниқ номини билдирмай, улар ўрнида қўлланади. Олмошларнинг аниқ маъноси матн вазияти - нутқ жараёнида иштирок этувчиларнинг муносабатига қараб конкретлашади. Демак, матнсиз олмошларнинг маъноси нимани кўрсатиши номаълум бўлиб қолади»². Маълумки, тилшунослик фанининг услубшунослик йўналиши сўзловчининг индивидуал услуби билан боғлиқ ҳолда лингвистик прагматикага яқин туради, ҳатто айрим вақтларда бир нутқ предмети хусусидаги ахборотни услубшунослик учун ҳамда прагматика учун бир тадқиқот объекти сифатида таҳлил қилиш мумкин. Олмош туркумига оид сўзларнинг услубий белгилари хусусида тўхталишнинг ўзи бу сўзларни лингвопрагматик таҳлил учун янги бир йўл очади. Олмошларнинг лингвистик прагматика йўналиши билан боғланишининг бошланғич белгиларидан бири сифатида мавҳумий маъно ифодаланиши ва конкрет маънонинг нутқ вазияти, контекстдаги намоён бўлиши деб қаралади. Аммо муаммонинг бевосита прагматика масалалари қаторига киритилиши, шу йўналиш масалалари билан шуғулланган ҳар қандай тадқиқотчида шубҳа туғдиради. Қатор матнларни таҳлил қилиш натижасида олмошнинг конкрет маъноси фақат нейтрал ифода имконияти билан чегараланганлигининг гувоҳи бўлинади. Ваҳоланки, прагматика масалалари нейтрал муносабат билан бирга

¹ Нурмонов А., Саримсоқов Б. Тил системасида сўзнинг ўрни ва сўзларни туркумларга ажратиш муаммолари. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1999 йил 5-сон, 22-бет.

² Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Тошкент, 1992.

кўпроқ ошкора ва яширин, ижобий ва салбий, қўпол ва мулойим (социал муносабат), баланд ва паст (прагматиканинг фоносемантик аспекти - бунга экстралингвистик факторларнинг таъсири натижасида) муносабат шакллари ифода этади. Шу маънода қараладиган бўлса, олмошларга хос лингвистик таҳлил фақат социоллингвистик этикет шакллари сифатида соф маънодаги прагматик муаммолар қаторидан ўрин эгаллаши мутлақо тўғри бўлади.

Агар лингвистик прагматика масалаларининг асосий қисмини ҳис-туйғу семантикаси ташкил қилади дейилган қараш мутлақ тўғри бўладиган бўлса (бундай қараш асосан Колшанскийга тааллуқли), олмош туркумидаги сўзлар сўзловчи субъектининг ҳис-туйғусини акс эттириш даражаси баъзи бир сўзларни ҳисобга олмаганда йўқ ҳисоб. Шу маънода қараладиган бўлса, олмошларнинг лингвистик прагматикага, умуман, даҳли йўқдек туюлади. Бироқ бу туркумдаги сўзларнинг матидаги функционал ҳаракатланиш даражаси ёки уларнинг ифода қилиш вазифасининг мавжудлиги бу туркумдаги сўзларни прагматик тадқиқ этиш имконияти борлигини кўрсатади. Олмошларни тадқиқ этишда масаланинг энг муҳим жиҳати шундан иборат бўлиши керакки, ўзбек тилига хос лингвистик адабиётлардаги мавжуд назарий қарашлардан фарқли равишда олмошга хос прагматик хусусиятлар намоён бўлиши шарт.

Олмош туркумидаги сўзларнинг мавҳум, ноаниқ маъно ифодалашини қуйидаги мисолларни қиёслаш асосида кўриш мумкин:

1. Предметнинг номини билдирувчи сўз:

кон, уй, дафтар.

2. Предметнинг белгисини билдирувчи сўз:

яхши, ширин, катта.

3. Предметнинг миқдорини билдирувчи сўз:

бир, тўрт, уччовлон.

4. Ҳаракатнинг белгисини билдирувчи сўз:

тез, кўп, оз, яна

5. Олмош сўз туркумига оид сўзлар:

Биз, у, шу, нима?, ҳамма, ўз.

Кўринадики, фақат олмошгина нутқ вазиятини, нутқ кўринишини талаб қилади. Олмошда уларнинг маъноси фақат контекст билан, ижтимоий муҳит ва нутқ вазияти билан ойдinлашуви кўзга яққол ташланади. «Семеманинг тушунчалар билан боғлиқлиги фақат мустақил лексемалардагина юз беради. Ундov, тақлидий сўзларда, ёрдамчи лексемаларда, олмошларда эса бундай боғлашишни кўрмаймиз»¹.

Олмошлар шунинг учун ҳам соф маънода лингвистик прагматиканинг бош масаласи сифатида талқин ва тадқиқ этилиши зарур. Ч.С.Пирс термини билан айтиладиган бўлса, лингвистик прагматиканинг классик масалаларидан бири индексил ифодаланиш ёки дейксис тушунчасидир. Ч.Морриснинг тушунтириши бўйича эса дейксис муаммоси прагматика таркибига кириб, дейктик элементлар мазмуни сўзнинг қўлланиш вазиятига боғлиқ бўлади². Шунинг учун ҳам олмош туркумига хос сўзлар индексил белгилар сифатида дейктик элементлар ҳисобланади ва уларга хос денотатни контекстсиз аниқлаб бўлмайди. Фақат нутқий вазиятни тўлиқ қамраб олган нутқий акт кўринишларигина дейктик элементлар денотатини очиш учун хизмат қилади. Ўзбек тилшунослигида ҳам

¹ Нейматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. Тошкент, 1995, 52-бет.

² Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.15.

индексал белги вазифасини бажарувчи сўзларни «ҳавола бўлак» атамаси билан юритилади. Унда таъкидланишича, «дейксис белгиларнинг моҳияти шундан иборатки, улар мазмунни - воқеа, белги, нарсаларни бевосита ифодаламайди, балки уларга ишора, ҳавола қилади, шунга кўра уларни мазмунан кучсиз, бўш сўзлар сифатида қараш мумкин. Олмош ва нисбий сўзлар»¹, атоқли отлар дейксис белгилар бўлиб, контекстда улар ҳавола бўлак сифатида вазифа бажаради. Маҳмудовнинг таъкидлашича, ҳавола бўлак ўз табиатига кўра, ҳар қандай контекстда синтактик ўрни шаклан тўлиқ бўлса ҳам, мазмунан нотўлиқ бўлади. Олмошлар ана шундай сўзлар сифатида прагматик қимматга эга бўлади. Масалан:

*Бу одам нега очиқ ярадай ел ўтса ҳам жизиллаётибди?
Наҳот бу одамни фақат Усмонжон масаласи, фақат нафсоният
шу кўйга солган бўлса! (А.Қаҳҳор).*

Юқоридаги контекстда бу олмоши синтактик жиҳатдан шаклан тўлиқ бўлса-да, бироқ мазмунан бўш сўз - ҳавола бўлак сифатида аввалги контекстга ишора қилиш вазифасини бажаради.

Олмошларга хос энг қизиқ ҳолат шундаки, уларни индексал белги - ҳавола бўлак сифатида йўл кўрсатувчи сўзлар деб ҳам аташ мумкин. Чунки бу сўзлар контекст жипслигини таъминловчи сўзлар саналади. Олмошларда муносабатнинг контекстдаги ифодаланиш даражаси - майл, модус тушунчаси ва коммуникатив ниятнинг семантик белгиларга хос ўта нейтрал хусусиятларга эга эканлиги билан ажралиб туради. Бу жиҳатдан қараладиган бўлса, олмошларнинг лингвистик прагматикага, умуман, даҳли йўқдек

¹ Маҳмудов Н. Эргаш гапларнинг табиати ва таснифи масаласи. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1991 й., 3-сон, 18-бет.

туюлади. Бироқ ҳавола бўлакларнинг матндаги нутқий вазиятнинг мукамаллигини сақлаш вазифаси ҳар қандай майл, модаллик ва коммуникатив ниятнинг ошкора ва яширин ифодаланишининг бош лингвистик омили саналади. Шу маънода олмош ва атоқли отларни прагматиканинг муҳим муаммолари сифатида талқин ва тадқиқ этиш жуда ўринли.

Олмошлар ҳавола бўлак сифатида матнда бажараётган вазифасига кўра қуйидаги таснифий белгилардан иборат бўлади.

1. Матн қисмлари ўртасидаги ўзаро синтагматик муносабатни таъминлайди. Бунда матн элементлари ўртасидаги когерентликни юзага чиқариш учун хизмат қилади.

2. Матннинг аввалги қисмига ишора қилиш вазифасини бажаради. Бунда у контекстуал бутунлиликни таъминлайди ва дейктик ифодалар турига киритилади.

3. Олмошларнинг конкрет маъноси нутқ вазиятида аниқ бўлади.

4. Олмошлар матнда шаклий семантика йўналишини юзага келтиради. Шаклий семантика тушунчаси матндаги сўзнинг мазмунан нотўлиқ бўлса ҳам, шакли жиҳатдан барча грамматик талабларга жавоб беради. *Сиз шунни билиб қўйингки, душманлар ҳеч қачон юртимизга бостириб киролмайди.* (Газетадан).

Олмошларнинг биринчи даражали функцияси сўзловчи, тингловчи ва кузатувчи шахс маъноларини ифодалаш билан характерланади. Ҳар қандай нутқда нутқ субъекти, нутқ адресати ҳамда нутқ предмети хусусидаги ички семантик оттенка кўрсаткичлари сезилиб туради. Булардан эса шахс маънолари англашилади. «Хабар қилинаётган фактнинг пропозиция субъекти сифатида сўзловчининг барча хусусий ифода имкониятида субъектга

хос парентетик қўшилишлар (масалан: кириш конструкциялар), шунингдек, экспрессив ва модал баҳо кўринишларини хусусийликнинг ягона коммуникатив прагматик категорияси доирасига киритиш мумкин»¹. Бундан шунини тушуниш мумкинки, хусусийликнинг ифодаланиш усули асосан икки кўринишдан иборат бўлиб, унинг биринчиси ошкора (эксплицит) ва иккинчиси яширин (имплицит) деб номланади, буларнинг ҳар иккисиде ҳам шахс маъноси намоён бўлиб, булар яширин кўрсаткич сифатида сўзловчи, тингловчи тушунчалари билан ифодаланса шахс тушунчасининг ошкора кўрсаткичлари олмош туркумидаги сўзларнинг нутқдаги қўлланиши билан белгиланади.

В.В.Химикнинг таъкидлашича, ошкора хусусийлик тушунчаси алоҳида ифода ёки яхлит матнларда шахс манбасининг тикланиши билан намоён бўлиб, хабар баён қилувчи нутқ субъекти саналади. Демак, хусусийлик тушунчаси бу кенг маънода нутқий асардаги сўзловчининг турли йўналишдаги тасаввурларидир.²

Кишилик олмошларига хос прагматик белгилар

Кишилик олмошлари «Мен», «сен», «у», «биз», «сиз», «улар» шахс маъносини ифода этувчи махсус сўзлардир. Бу сўзлар матн таркибидан ажратиб олинганда конкрет маъно ифода этмайди. Шунинг учун ҳам бундай сўзлар контекстда берилади:

Эргашов - мажлис раиси лабини бурди ва бош чайқаб:

Мен ҳеч қандай мақола ёзган эмасман, сизга ҳеч нарса деганим йўқ, - деди. (А.Қаҳҳор «Мунофиқ»).

¹ Химик В.В. Категория субъективности и её выражение в русском языке. Ленинград, 1990, с.3.

² Химик В.В. Ўша асар. 3-бет.

Кишилик олмошлари сўзловчи - нутқ субъекти, тингловчи ҳамда учинчи шахс маъносини ифода этувчи махсус сўзлардир. Булар олмошларга хос семантик маъно деб юритилган. Олмошга хос прагматик маъно «мен» ёки «биз» шаклининг «манманлик» маъносида қўлланиши билан характерланади. Жумладан:

- Мен ўқитган жувонларнинг ҳаммаси ҳам кам бўлгани йўқ! - деди Ҳуринисо керилиб. - Тожиҳонни кечки мактабда ўқитганман! (А.Қаҳҳор).

- Мен колхозни опичлаб катта қилганман! Колхознинг дарди қаерда, қитиби қаерда эканини мен биламан! Академиядан келадиган мўйсафид олимлар ҳам аввал менга учрайди, мен билан суҳбатлашиб, ундан кейин хўжаликни кўради. Колхоз тўғрисида китоб ёзганман. (А.Қаҳҳор).

Бу матнларда «манманлик» маъноси «мен» кишилик олмоши воситасида баён қилинган.

Айрим ўринларда «мен» ўрнида «биз» кишилик олмоши қўлланиб, камтарликни ифодаласа, баъзи ҳолларда бу маъно киноя кесатиқ билан алмашади ҳамда баён қилинган маънонинг таъсир этиш даражасини кучайтиради:

- Бутун бир рўзгорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилган экан. Бизнинг жиянимиз тўғрисидаги арзимайдиган масалани пардозлаб кеча мажлисга солганингиз менга унча ботмай турибди. Ўн бир яшар қиз болани эгов қилиб, бизнинг обрўйимизни эговламасангиз ҳам бўлар эди. Бу тўғрида мактаб директори, ўқитувчилар гапирса, ўзимга олмас эдим, нега десангиз маҳмаданалик касби. (А.Қаҳҳор).

Маълумки, назарий адабиётларда таъкидланишича, соф кишилик олмошлари фақат шахсни кўрсатади, улар сўзловчи ва

тингловчини ифодаловчи олмошлардир¹. Бу, албатта, тўғри фикр. Соф кишилик олмоши фақат шахс маъносини ифодалашдан ташқари, ўша шахс билан боғлиқ ҳодиса ва предметларни ҳам ифода этади:

Қаландаровнинг жағи қимирлаб, томирлари бўртди, қулоқларигача қизариб кетди. У энгашиб этигиминг қўнжисини тортар экан:

- Бизнинг устимиздан арз қилмаган одам қолмабди-да... жиноятимиз кўп, майли пешонамиздан кўрдик! - деди.

Бу матнда «биз» олмоши «мен» кишилик олмоши ўрнида қўлланиб, сўзловчи назарда тутган маънони кучайтириш учун хизмат қиляпти. «Мен» ўрнида «биз» олмошининг қўлланиши, биринчидан, сўзловчи шахснинг ўзини муҳофаза қилиш мақсадида «мен ва колхоз» тушунчасини ифодалаш бўлса, иккинчидан, атрофдагиларга нисбатан «катталиқ» маъноси ифодаланади. Бу «мен бошлиқ бўлишимга қарамасдан, устимдан арз қилишибди-да» маъносида. «Сен», «сиз» олмоши коммуникатив вазият билан боғлиқ равишда нутқ субъекти ҳамда тингловчи орасидаги яқинлик, ҳурмат маъносини ифода этади:

Эртадан кейин... биринчи масала қилиб сизнинг ҳисобингизни қўйсак яхши бўлар эди.

- Майли, - деди Қаландаров мамнун бўлиб, - Сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-ўн минут жавраб берсам нима қилти! (А.Қаҳҳор).

Кўрсатиш олмошлари ўз номи билан шахс, предмет ёки белгини кўрсатади ҳамда матн қисмларини боғлаш учун хизмат

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I қисм. 1975, 336-бет.

қилади. Бундан ташқари, кўрсатиш олмошлари нутқ вазияти таъсирида сўзловчининг тингловчига муносабатини ифода этади:

Одамларнинг гап-сўзи, муомаласидан Саида бу ерга бир неча марта келганини, булар орасига киришиб кетганини пайқаб Қаландаровнинг гаши келди. У косани бўшатиб, яна ярим чўмич сўради: иккинчи косани ҳам таъм олиб, мақтаб-мақтаб ичар экан, Саидани бу одамларга бегона тоифадан қилиб кўрсатмоқчи бўлди:

- Ошдан ичмадингиз-а... Буларнинг овқати овзингизга ёқмади... ёқмайди! (А.Қаҳҳор).

Шу олмоши нутқ субъектини тингловчига бўлган қатъий салбий муносабати асосидаги камситиш маъносини ифода этади.

- Тўғри, лекин деҳқоннинг меҳнати бошқача... деҳқон йил - йил икки ой, қишин-ёзин меҳнат қилади! - деди Қаландаров Саидани буткул нодонга чиқарган бир оҳангда.

- Қайси фабрика, қайси завод ёки шахта қиш ёки ёзда тўхтаб қолади, - деди Саида.

Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.

Қаландаров ичида ўзини сўкди: «Шу маҳмадана билан сўз уриштириб нима обрў топар эдим, нима кераги бор эди?» деди... (А.Қаҳҳор).

Ўзлик олмоши ўз сўзи билан ифодаланиб, бу сўзнинг маъноси ҳам нутқ вазиятида ойдинлашади. Ўз сўзига -лар қўшимчасини қўшиб қўллаш билан матнда пичинг, кесатиқ маънолари баён қилинади.

Қаландаровнинг рўй-рост аччиғи келиб, чакка томирлари бўртди.

- Ўзлари биладилар, - деди истеҳзо билан, ҳар кимда ҳам битта-иккита мажлисга етқулик гуноҳ топилади. Аввал сизни секретарликка сайлайлик, ундан кейин нима қилсангиз қилаверасиз! (А.Қаҳҳор).

«Ҳамма» олмоши одатда жамлик маъносини ифода этиб, «бу олмошнинг ўзагида кўплик маъноси ётганлиги учун эгаликнинг бирлик формаларини олганда ҳам кўпликни ифодалайди: *Эртага ҳамманг бир тангадан пул олиб келасанлар. (Ойбек)*¹. Ҳамма олмоши ўз семантик тuzилишида жамлик маъноси билан бирга маълум миқдорда «сизлаш» оттенкасига ҳам эгадир. Бу оттенка сўз таркибида жамлик-кўплик маъноси бўлгани ҳолда уни бирлик II шахс шаклида қўлланиши семантик зидликни юзага чиқаради, натижада сўзнинг ғайри одатий ва индивидуал услубий қўлланиши юзага келиб, сўзловчининг тингловчига муносабати баён қилинади:

«...Тўравой бува ҳалол, ҳақиқатгўй, айни пайтда чўрткесар, муомаласи терс киши эди. Болалик хотирамда энг мустаҳкам сақланиб қолган хислати шуки, у камдан-кам одамни сизлар эди.

Бошқалардан эшитишимча, бригадирлик вақтида у колхозчилар ишлаётган жойга бориб, «ҳорманглар», десам сизлаганга ўтади деб хавфсираб: «Ҳорма ҳамманг!» дер экан». (С.Мўмин. «Маънавий қадриятлар: Муомала сирлари». Т., 1994, 38-бет).

Умуман, олмошлар предмет, белги, миқдор билдирувчи номларни қайта номлаш учун хизмат қилади ва буларнинг маъноси

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I қисм. Тошкент, 1975, 354-бет.

нутқ вазияти, контекст таркибида ойдинлашади. Иккинчи жиҳати олмошлар нутқ вазияти билан боғлиқ ҳолда нутқий этикет шаклларида бири сифатида сўзловчининг тингловчи ҳамда нутқ иштирокчиларига муносабатини ифода этади.

Атоқли отлар ҳам ўзида лексик маъно ифодалаш ва ишора қилиш функциясини бажариш нуқтаи назаридан олмошларга хос номинатив қимматга эга. «...Атоқли отлар логик жиҳатдан *бу, шу, у, ўша* каби кўрсатиш олмошларига жуда яқин туради. Чунки атоқли отлар ҳам, бундай кўрсатиш олмошлари ҳам семантик жиҳатдан «тўқ» эмас, яъни уларнинг ҳар иккаласи ҳам муайян объектни бевосита ифодаламайди, балки айни объектларга ишора қилади, уларни кўрсатади»¹. Атоқли отлар объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни бевосита номламайди. Жумладан, ҳар қандай атоқли отлар бирини-иккинчисидан фарқлаш маъносида иккиламчи номланиш ҳисобланади. Объектив нуқтаи назардан қараладиган бўлса, одам, киши, инсон каби номлар жонли зот учун умумий бирламчи номланиш ҳисобланади. «Иккиламчи номларга атоқли отлар киради... Бу жиҳатдан атоқли отлар... аташ маъносига эга бўлмаган «ичи бўш» сўзлар сифатида ўзаро умумийликни ҳосил қилади, атоқли отлар фақат нарса отларини бир-биридан ажратиш учун қўлланади»². Атоқли отларнинг ҳам конкрет маъноси контекстда намоён бўлади. Жумладан, маълум матн таркибидаги ахборотни тўғри бўлиши ва тўғри англаниши учун атоқли от ҳисобланган ном - одам ҳақидаги реал маълумот сўзловчига ҳам тингловчига ҳам маълум бўлиши лозим. Сафар исмли шахс ҳақидаги

¹ Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти, 1986 йил, 6-сон, 30-бет.

² Нурмонов А., Саримсоқов Б. Тил системасида сўзнинг ўрни ва сўзларни туркумларга ажратиш муаммолари. Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1999 йил 5-сон, 22-бет.

барча маълумот нутқ иштирокчиларига нутқ моментига қадар маълум бўлиши шарт.

... *Жиловхонага тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эллийнинг ораси, елкаси туртиб чиққан Сафар бўзчи исмлик эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёнига ўлтурди ва сўзга бир оз қулоқ солғоч, тушунар-тушунмас баҳсга аралашиб қолди.* (А.Қодирий).

Хуллас, олмош ва атоқли отлар нарса ва ҳодисаларни бевосита номламайди, уларга ишора қилади. Уларнинг маъноси, биринчидан, нутқ вазияти билан боғлиқ равишда конкретлашади. Иккинчидан, маънонинг конкрет ифодаланиши учун сўзловчи ва нутқ иштирокчилари аниқ прагматик билимларга эга бўлиши шарт.

4-§. Морфопрагматика ва прагмасинтактик талқин

Прагматика тушунчаси ғоят кенг бўлиб, у тил сатҳлари нуқтаи назаридан иерархик қисмларга ҳам ажратилиши мумкин. Модус назарияси билан узвий боғланган «субъектив баҳо сўзловчининг объектив борлиққа ва ўз нутқига ижобий ёки салбий муносабатининг ифодаланишидир. Бу махсус текшириш объекти»¹. Сўзловчининг мавжудликдаги воқеликка муносабатини ифода этувчи морфологик воситалар морфопрагматик йўналишни ташкил этади. Чунки морфопрагматика сўзловчининг ички нияти билан алоқадор мақсадни тадқиқ этишга қаратилган тилшуносликнинг янги йўналишларидан биридир. Масалан, *йигитча, ўрнингиздан туринг-чи?* жумласида ўткир кесатик маъносининг мавжудлиги

¹ Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, Фан, 1990. 42-бет.

сўзловчи шахс ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилади. Шу маънода бундай мазмуний шаклдаги ҳодисалар морфопрагматик аспектда таҳлил қилинади.

Назарий адабиётларда таъкидланишича, прагматизация дескриптив бўлмаган сўз маънолари базасида ривожланган бўлса, Э.Сепир мақолаларида бу жараённинг манбаси бошқа томондан очилади. Сифатларнинг қиёсий даражаланишига оид реляцион маъно - прагматизациянинг асоси деб қаралади¹. Кўринадики, морфологик сатҳга оид лингвистик воситаларнинг сўзловчи муносабати билан боғланишининг ўзиёқ морфопрагматикага йўл очади. «Лексемаларнинг ҳаммасида ҳам тушунчалар билан боғланиш мавжуд бўлмайди. Булар шаклан лексема, мазмунап эса қўшимчадир»². Бунинг тасдиғи сифатида «синтактик боғловчилар луғавий маънога эга бўлмаган ёрдамчилар»³ эканлиги хусусидаги фикр ҳам тасдиқлангани ҳолда муаллиф унга қарши қарашни ҳам баён этадики, бу албатта тўғридир. Жумладан, «икки ёки ундан ортиқ ёрдамчи сўзлар ёнма-ён (плеонастик) қўлланганда, улардан бири одатда, боғловчи характеридагиси, нутқий-прагматик қиймат касб этади, натижада сўзнинг боғловчи категориясига хос грамматик вазилавий хусусиятлари инкор этилади».⁴

Нутқ субъекти аниқ бўлгани ҳолда сўзловчи ўз ички мақсадини нутқда баён қилиш учун аниқ нисбат ўрнида мажҳул нисбат шаклидан фойдаланади. Бундай усул индивидуал ўзига хосликни ифода этишда муҳим ўрин тутади. *Биров олиб кетса,*

¹ Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI, М., 1985, с.10.

² Негматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари, 1995 йил, 55-бет.

³ Турсунбоев Т. Ўзбек тили ёрдамчи сўзлар конверсияси. Филол.фан. номз. дисс. автореф. Тошкент, 1996, 17-бет.

⁴ Шу асар. 17-бет.

қайтиб кела бер деб қўйилмаган экан-да! Нега йивланади? Йивланмасин! (А.Қаҳҳор). Мисол мазмунидан кўринадикки, сўзловчи аниқ нисбат қўшимчасини қўллаш билан «йивламанг» дейиши мумкин эди, лекин бунда сўзловчининг ижтимоий таъсир этиш даражаси нутқда ўз ифодасини топмай қолади, шунинг учун ҳам аниқ нисбат ўрнида сўзловчи мажхул нисбат шаклидан фойдаланади.

Прагмасинтактик талқин ҳам синтактик элементларнинг сўзловчининг ўзи ифода этаётган фикрига муносабати билан белгиланади. Жумладан, хабар мазмунида қўшимча ахборот кўринишлари аниқлик, гумон, яширин каби прагматик мазмуннинг синтактик воситалар ёрдамида ифодаланиши прагмасинтактик талқин деб юритилади. Масалан, *Мактабга кетди билан мактаб томон кетди* жумласининг мазмуни кескин фарқланади. *Ёки Уй қурувчилар томонидан қурилди. Уйни қурувчилар қурди. Қурувчилар уй қурди. Отам ўқигин деган. Отам ўқигин деяпти. Отам ўқитмоқчи.* Юқоридаги жумлаларнинг мазмуний тузилиши прагматик таҳлилга муҳтож. Актуал бўлиниш ҳам бевосита лингвистик прагматика йўналиши билан боғланади.

Морфопрагматика ва прагмасинтактик¹ талқинни алоҳида тадқиқот объекти бўлгани учун уни морфостилистика ҳамда синтактик стилистикадан ажратиш ўзбек тилшунослигининг шу кундаги долзарб муаммоларидан биридир.

¹ Фонопрагматика, лексопрагматика, морфопрагматика ва прагмасинтактика каби атамалар тилшуносликда илк марта қўлланыпти.

5-§. Лингвистик прагматиканинг семантика ва стилистика билан муносабати

Шу кунга қадар ўзбек тилшунослигида қўлга киритилган барча ютуқлар анъанавий тилшунослик давридаги тадқиқий тажрибаларнинг маҳсули ҳисобланади. Илмий адабиётларда, тилга семиотик нуқтаи назардан ёндашиш, белгини фақат шакл сифатида таҳлил қилиш асосида яна анъанавий тилшунослик ғояларини ўрганиш давом эттирилганлиги ҳақидаги маълумот қайд қилинади¹. Натижада тил билан объектив олам ўртасидаги муносабат тилшунослар диққат марказидан четда қолди. Мазмуний синтаксис масалаларига оид янги илмий адабиётларнинг нашр қилиниши, бундай назарий адабиётларда тил, тилдан фойдаланувчилар билан объектив олам ўртасидаги мантиқий, фалсафий муносабатнинг нутқдаги ифодасига ишора жаҳон тилшунослигидаги каби ўзбек тилшунослигида ҳам янги йўналишдаги лингвистик тадқиқотлар учун имконият яратди.

Прагматика муаммолари билан қадимдан философ, мантиқшунос ва лингвистлар шуғулланиб келдилар. Бироқ бу масалаларни ҳал қилишда тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида прагматика ўзининг аниқ чегарасига эга бўлмади, унинг муаммолари баъзан синтаксис таркибига киритилса, баъзан бу масалалар семантика доирасига киради деган янглиш фикрлар билдирилди.

Прагматика йўналиши назарий грамматиканинг асоси бўлиб, унинг тарихи Ч.Пирс, У.Джемс, Д.Дьюн, Ч.Моррис каби буюк

¹ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1991, 8-бет.

философ олимларнинг номи билан узвий боғлиқдир. Уларнинг ишларида биринчи бўлиб, белгилар тизими ва белги функцияси ҳақидаги ғоялар ўз ифодасини топган, семиотиканинг асосий белгилари аниқланган, семантика, синтаксис ҳамда прагматика ўртасидаги дифференциал белгилар кўрсатиб ўтилган¹. Кейинчалик эса бу уч аспект тенг даражада шаклланмади. Натижада прагматика тилшунослар эътиборидан четда қолди.

«Алоқа-аралашув англаш ва таъсир этиш воситаси сифатида тилнинг кўп образли қўлланиши моҳиятида уч элементар функция ётади. Уч элементар функция қуйидагилардан иборат бўлади: 1. Реал дунёдаги предметларни номлаш (номинация). 2. Номланганларнинг бирини иккинчиси билан боғланиши (предикация). 3. Номланган макон ва замон ҳақида сўзловчи муносабати (локация).

Номланган уч функция умумий семантиканинг уч аспектига мувофиқ келади: «номинация» тил белгиларининг объектга муносабати сифатида «семантика»га мувофиқ келади; «предикация» белгининг белгига муносабати сифатида «синтактика»га мувофиқ келади; «локация» сўзловчининг тил белгиларига ўзининг «мен»и билан муносабати сифатида прагматикага мувофиқ келади.

«Номинация» «семантика» аспектларидан бири бўлиб, у номинатив ёки ономасиологик аспектдан ташқари семасиологик аспекти ҳам қамраб олади. «Предикация» - белгининг белгига муносабатидан бири бўлиб, бу муносабат синтагматикада нопредикатив бирикишни, бундан ташқари парадигматикадаги белгиларнинг боғланишини ҳам қамраб олади. «Локация инсоннинг

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.471.

ўзи фойдаланаётган белгига муносабатидан иборатдир»¹. Локация тушунчаси сўзловчининг ўзи фойдаланаётган белгиларига муносабати - «менлиги»ни кўрсатувчи лугавий маънодан иборат бўлади.

Синтаксис - юнонча: «тузилган, қурилган»; семантика - юнонча: «ифодаланган, ифодалаш»; прагматика (прагма) - грекча: «амалга оширилган, бажарилган иш»², шунингдек «ҳаракат», «фаолият» маъноларини ифода этади. Ч.Моррис семиотикани уч қисмга ажратади: «семантика» белгиларнинг улар ифода этган нарсаларга муносабатини, «синтактика» белгининг белгига муносабатини, «прагматика» эса белгининг тилдан фойдаланувчига муносабати ҳақидаги таълимотни ўрганади³. Мана шу қисмларнинг биргаликда таҳлил қилиниши назарий грамматиканинг асоси деб қаралади. Шунинг учун ҳам булар ҳозирги кунда синтаксиснинг долзарб муаммолари сифатида тадқиқ этилади. Бизнингча, прагматика тушунчаси остида лингвистик birlikларнинг мазмуний жиҳатинингина тадқиқ этиш билан чегараланади дейилган нотўғри хулосага келмаслик зарур. Чунки лингвистик прагматиканинг тадқиқот майдони ўта кенлиги билан характерланса-да, бу йўналиш объектини тадқиқ этиш ҳамда уни чегаралашда тадқиқотчидан ўта эҳтиёткорлик талаб қилинади. Ч.Моррис талқинига кўра, тилга белги сифатида ёндашиб, синтактика, семантика, прагматика йўналиши бўйича аввал алоҳида, сўнгра умумлашган тарада маълумот бериш мақсадга мувофиқдир. Бу уч соҳанинг энг муҳим томони уларни синтактик birlikларнинг ўрганиши билан

¹ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975, с.249.

² Маҳмудов Н. Ўзбек тили синтаксисининг долзарб масалалари. Ўзбек тили ва адабиёти. 1990, 2-сон, 25-бет.

³ Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.3.

умумлашиши ҳамда тадқиқот объектини мураккаблаштиришидадир. Шунинг учун ҳам аввало тилшуносликнинг бу соҳалари ўрганадиган синтактик бирликларга хос семантик структураларни аниқлаб олиш муҳимдир. Ҳар қандай ифоданинг икки томони мавжуд бўлади. Сўзловчи баён қилган ахборотнинг семантик кўринишларидан бири ифода диктуми. Иккинчиси эса ахборот семантик структурасида диктум таркибида намоён бўлувчи ифода модусидир.

А.Нурмоновнинг таъкидлашича,гапнинг денотатив йўналишини ифодалаш учун «пропозиция» атамасидан фойдаланилади. Бу атама мантиқ ва фалсафий тадқиқотлар таъсирида тилшуносликка кириб келди. Бу масалага қизиқишнинг кучайиши билан унинг талқинида ҳам хилма-хил қарашлар пайдо бўлди.

Пропозиция атамаси дастлаб умумий тарзда тушунилган. Классик мантиқда пропозиция қуйидаги тарзда тушунилган «борлиқнинг маълум предикатлари ҳақида тасдиқ ёки инкор йўли билан ахборот берувчи фикр шакли тушунилган. Бу атама дастлаб ҳукмнинг ифодаланиш шакли бўлган дарак гапларга, кейинчалик гапнинг ҳамма турларига нисбатан қўлланди»¹. Бироқ дастлаб пропозиция тушунчаси гапнинг мазмуний структурасидаги барча мазмуний сатҳларни қамраб олган ҳолда қўллана бошлади. Гапнинг субъектив мазмуний структураси ҳам пропозиция остида тадқиқ этилди.

«Рамзий мантиқ классик мантиқдан фарқли равишда, ўзининг тушунчаларини, инсон онгида акс этишини четлаб ўтган ҳолда бевосита борлиқ категориялари билан муносабатини белгилашга интилади. Пропозиция тушунчасининг бу умумий тенденцияси

¹ Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент 1992, 28-бет.

натижасида кейинчалик у тафаккурдан объектив реалликка, субъектив омилга «бурилди». Натихада тафаккур шаклига эмас, балки унинг мазмунига, у орқали ифодаланадиган объектив реалликка нисбатан қўлланила бошланди. Субъектив модаллик категориясидан озод бўлиб, вазиятни ифодалашга ўтди. Пропозиция худди шу маъноси билан тилшуносликка кириб келди»¹. Тилшуносликда бу масала юзасидан турлича талқиннинг ортиб бориши пропозиция хусусидаги қарашларнинг тўғри ва ягона таърифни пайдо бўлишига асос бўла бошлади. / Демак, ҳозирги кунда тилшуносликда пропозиция хусусидаги ягона таъриф гап семантикасида ифодаланган объектив мазмундир. / Гап, матн мазмуний структурасидаги объектив мазмундан ташқари нутқ субъектининг аффект белгилари қўшилган бошқа мазмуний структуранинг аниқлаб олиш учун пропозиция ҳақида ягона маълумотга эга бўлиш муҳимдир.

Ифода семантик тузилишидаги пропозиция масалалари билан семантика шуғулланади. / Пропозиция тушунчаси жумладаги асосий ахборот бўлиб, сўзловчи воқеликни баён қилишда тилдан фойдаланади. Тилдан маълум мақсад йўлида фойдаланиш давомида унда маълум бир воқеликнинг акс этиши пропозиция ҳисобланади. / Пропозиция мавжудликдаги воқеликни ҳақиқийлик шарти асосида намоён бўлган тилдаги мавҳумий моҳиятдир. Демак, нутқ предмети ҳақидаги асосий ахборот жумла пропозициясини ташкил қилади. / Масалан:

- *Ўқиб юрганимизда, ориқ ўликларни яхши кўрар эдим, маза: формалинга солиб қўйсангиз, майиздай бўлади, шундай терисини кўтарсангиз бутун механизм кўрина қолади, - деди ва*

¹ Юқоридаги асар, 29-бет.

бунинг бутун тафсилотини сўзлаб кетди. (А.Қаҳҳор). Бу матндаги оддий тасдиқ акти хусусидаги хабар мазмуни пропозициядир. Семантика мана шу масалалар билан шуғулланади. Р.С.Столнейкер таъкидлашича, формал семантика сўзловчи нияти ҳисобга олинмаган гаптаги ростлик шартининг тасвиридир¹. Бундай таҳлилда жумла таркибида сўзловчининг ички нияти ҳақидаги баён ҳисобга олинмайди, унда ахборотнинг асосий кўриниши инобатга олинади. Сўзловчи нутқига хос коммуникатив ниятни (иллокутив) ифодаловчи актлар таҳлил объектдан четга чиқади. Жумла мазмуни мантиқий жиҳатдан тўғри эканлиги назарда тутилади. «*Ёмғир ёвяпти*» жумласида сўзловчи фақат ёмғир ёғаётганлиги ҳақида ахборот бериш билан чегараланади. Сўзловчи нутқига хос унинг субъектив қарашларининг яширин ифодаси - «*бирор ёққа боролмаслик*», «*ваъдани бажариш имкониятининг йўқлиги*» ёки очик баёнда мантиқий зид мазмун - «*ёмғир ёвяпти - қор ёвиши керак эди*» каби иллокутив акт семантик таҳлилни мураккаблаштиради. Кўринадики, жумла билан пропозиция ўртасидаги муносабат нутқ субъекти билан боғлиқ тарзда контекст ҳамда нутқий вазият ёрдамида аниқланадиган бўлса, у ҳолда бу пропозиция билан алоқадор ҳодисалар лингвистик прагматика предмети мундарижасига тааллуқли бўлади. Семантика жумладаги пропозиция - мавжудликдаги воқелик хусусида маълумот бериб, уни назарий жиҳатдан таҳлил қилади.

Шаклий семантика матндаги пропозиционал мазмунга хос маъно оттенкалари билан шуғулланади. Нутқ объектининг ички нияти билан алоқадор бўлган нутқ вазияти таъсирида ифодаланувчи

¹ Столнейкер Р.С. Прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI, 1985, с.420.

ва нутқ иштирокчиларидан фақат биригагина тегишли бўлган муносабат даражаларини эса лингвопрагматика тадқиқ этади. Бундай вазиятда баён қилинаётган умумий пропозиция ҳамма нутқ иштирокчиларни учун маълум бўлгани ҳолда, нутқ субъектининг ички мақсади билан боғлиқ яширин хусусий мазмун кўриниши фақат нутқ йўналтирилган адресат учун маълум бўлади. Масалан:

- Қани, синчалакхон, қизим, мана бунни кийиб олинг-чи!.. - деди ва шу билан, чамаси, мен сени ўшанда ҳам ҳақорат қилиб эмас, суйиб синчалак деган эдим демоқчи бўлди.

Булар орасида бўлиб ўтган можародан на Умиданинг хабари бор эди, на Исмоилжоннинг. (А.Қаҳқор).

Бу матнда «Қаландаровнинг Саидага шляпа олиб бераётгани ва уни синчалак деб аташи» хусусидаги ахборот кўриниши билан шаклий семантика шуғулланади. Нутқ субъектининг ички нияти хусусидаги қўшимча ахборот кўринишлари билан эса прагматика шуғулланади. «Тилнинг табиий функцияларидан бири пропозицияларни ифодаланишидир. Жумладаги ифодаловчилар билан пропозиция ўртасидаги муносабатга алоқадор қондаларни ўрганиш семантиканинг вазифасидир»¹. Синтактик бирликларнинг «мазмуний тузилиши мураккаб, кўпқиррали характерга эга бўлиб, унда камида уч компонент иштирок этади. 1. Пропозитив. 2. Модал. 3. Коммуникатив узвлар»². Пропозиция ва объектив модаллик масалалари билан синтактик семантика шуғулланиб, грамматик асос устида ифодаланган объектив мазмун хусусида сўз юритади. Матннинг модал аспекти таркибидан субъектив муносабат

¹ Яна шу муаллиф: 422-бет.

² Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент 1992, 31-бет.

жиҳатлари ажратиб олинади ҳамда коммуникатив компонентнинг функционаллашуви каби масалалар билан лингвистик прагматика шуғулланади. ✓

Модус тушунчаси билан боғлиқ мазмуний таҳлил ифоданинг шаклий жиҳатидан қатъий назар унинг ички семантик тузилиши - нутқ иштирокчиларининг «нима демоқчи эканликлари» ҳақидаги очиқ ҳамда яширин баёни билан характерланади.

Тилдан фойдаланувчи ҳар бир шахснинг нутқида фонетик сатҳдан то синтактик сатҳга қадар тил ва нутқ бирликларининг қўлланишида уларнинг ўзига хос вазифалари мавжуд бўлади. Сўзловчи нутқига оид ифоданинг қайсидир элементларида услубий белги ва маълум воситалар муаллифнинг ички руҳий олами ёки социал кўринишлари ҳақида маълумот бериш учун хизмат қилади. ✓ Буларнинг барчасини бирлаштирувчи аспект лингвистик прагматика ҳисобланади. ✓ «Прагмалингвистика функционал услубнинг махсус бўлими сифатида эндигина оёққа тураётган ва фақат ўзининг категорияси, тадқиқий усулларини аниқлашга киришаётган соҳадир»¹. Прагматика тилшуносликнинг янги соҳаси сифатида эътироф этилгани ҳолда, унга функционал услубнинг бир тармоғи деб қаралади.

Бизнингча, лингвистик прагматикага бундай қараш ғайри табиийдек туюлади, ҳақиқатан ҳам шу пайтга қадар прагматика тилшунослик фанининг бир бўлими сифатида ўрганлмади, тилдаги прагматик ҳодисалар гоҳ услубшуносликда, гоҳ семантика доирасида тадқиқ этилди. Айниқса, индивидуал услуб тушунчаси билан алоқадор бўлган услубшунослик масалалари билан сўзловчи нутқига

¹ Ахманова О.С., Магидова И.М. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика. Вопросы языкознания. №3. М., 1978. с.46.

хос иллокутив мақсадни ифода этувчи прагматик тадқиқот объекти ўзаро қориштирилди. Ҳолбуки, индивидуал услуб услубшуносликнинг бир муаммоси сифатида лингвистик прагматика билан маълум координатларда ўзаро кесишади, бунда у услубий белги-хусусиятлари билан услубшуносликка, муносабатни ифодалаш ва иллокутив мақсаднинг ошкора ва яширин усулига кўра лингвистик прагматикага алоқадор бўлади. Масалан:

- Саодат, - дедим.

Қаради...

- Эшитдингми, - дедим. Уни ортиқча уялтирмас учун эшикка қараб юрий бошладим-да: - Майлими? - деб сўрадим.

Жавоб ўрнига:

- Ош емай кетасизми? - деди. Бу унинг иккинчи турлик қилиб айтилган «майли» жавоби эди. (А.Қодирий). Бу матнда уста Алимнинг Саодатга қарата: «Сен билан унашилдик, майлими?» типдаги сўроқ актига Саодат ўзига хос тарзда жавоб беради. Саодат «майли» жавобининг ўрнига «Ош емай кетасизми?» сўроғи билан уста Алимга янада яқинлигини кўрсатади ва бу билан «розилик» аломати англашилади. Бу матнда сўзловчи нутқига хос иллокутив мақсаднинг яширин берилиши («розилик» аломати ва муносабат) билан лингвистик прагматика шуғулланса, бир мазмунни турли шаклларда берилиши («Майли» жавобининг ўрнига «Ош емай кетасизми?» дейиш) билан услубшунослик шуғулланади. Кўп ҳолларда эса лингвистик прагматика семантика муаммолари билан қориштирилади. Ифода таркибидаги пропозициялар сўзловчининг субъектив муносабати билан боғланмаса, бу пропозиция семантиканинг объекти ҳисобланади, сўзловчининг субъектив муносабатини акс эттирувчи пропозиция лингвистик прагматиканинг

объекти саналади. Пропозициялар асосан нейтрал характер касб этади. «Гап мазмуни пропозицияни ташкил қилади. К.Льюис фикрига кўра, Серль пропозицияни тасдиқ функциясидан кескин фарқлайди. Пропозиция бу тасдиқ актидаги хабардир. Тасдиқ пропозициядан фарқли равишда пропозициянинг ҳақиқийлиги хусусидаги маънони ўзида намоён этган нутқий актдир»¹. Сўзловчи бу пропозициялардан бирор мақсад йўлида фойдаланади. Ифоданинг ана шундай қўллаш жараёнидан бошлаб индивидуал услуб тушунчаси намоён бўлади. Сўзловчи тингловчига таъсир этиш мақсадида мавжуд пропозиционал услубий андозалардан нутқ вазияти учун характерли бўлган оптимал вариантыни танлаб олади. Мисол тариқасида бир хил мазмуний пропозицияга эга бўлган икки жумлани навбати билан таҳлил қиламиз.

1. Қариндошларингиз сиздан аввал дунёдан ўтадилар. (Қобуснома). Бу жумлада қуйидаги икки пропозиция мавжуд:

а) *қариндошлар умрининг қисқа бўлиши* ҳақидаги пропозиция (актуаллашган мазмуний қатор);

б) *подшоҳнинг узоқ умр кўриши* ҳақидаги пропозиция (ноактуаллашган мазмуний қатор).

Бу жумла семантик структураси юзаки қаралганда, фақат семантиканинг тадқиқот объектига кирадигандек туюлади. Бироқ мавжуд пропозициялардан бири сўзловчи мақсадини юзага чиқариш учун қўлланиши билан лингвистик прагматиканинг тадқиқот объекти эканлиги тасдиқланади. Жумланинг шаклий структураси ўзгартирилиши билан функционал услубга тааллуқли индивидуал услуб йўналиши лингвистик прагматиканинг ўрганиш объекти билан уйғунлашади.

¹ Арутюнова Н.Д. Предложение и смысл. М., 1976, с.50.

2. *Сиз қариндошларингизга нисбатан узоқ умр кўрасиз.* Жумланинг шаклий структураси ўзгартирилишига қарамай, ундаги мавжуд пропозициялар ўз мазмунини сақлаб қолади:

а) *подшоҳнинг узоқ умр кўриши* ҳақидаги пропозиция (актуаллашган мазмуний қатор);

б) *қариндошлар умрининг қисқа бўлиши* ҳақидаги пропозиция (ноактуаллашган мазмуний қатор).

Жумланинг бундай таҳлилий муаммолари билан синтактик синонимия шуғулланади. Синтактик синонимия масалалари услубшуносликнинг объекти деб қаралади.

Шаклий структураси ўзгартирилмаган биринчи гапдаги семантика ўрганадиган пропозиция *«қариндошлар умрининг қисқа бўлиши»* ҳақидаги мазмундан иборатдир. Иккинчи жумладаги семантика ўрганадиган пропозиция *«подшоҳнинг узоқ умр кўриши»* ҳақидаги ахборотдир.

Лингвистик прагматика биринчи жумлада *«подшоҳнинг узоқ умр кўриши»* ҳақидаги, иккинчи жумлада эса *«қариндошлар умрининг қисқа бўлиши»* ҳақидаги тасдиқ функцияси асосидаги ахборотни тасдиқ этади. Шунингдек, нутқ субъектининг ўзи баён қилган ахборот мазмунидан англашилувчи *«калтабинлик»* (биринчи жумла муаллифи), *«донишлик»* (иккинчи жумла муаллифи) маъноларини нутқий этикет кўринишларидан бири сифатида ўрганилади.

Биринчи жумладаги тингловчи учун салбий таъсир этиш функциясига эга бўлган очиқ баён қилинган *«қариндошлар умрининг қисқа бўлиши»* ҳақидаги пропозиция кейинги жумлада эвфемистик усул билан яширин тарзда трансформация қилинади. Тингловчи учун ижобий таъсир этиш функциясига эга бўлган

«подшоҳнинг узоқ умр кўриши» ҳақидаги пропозиция нутқ субъектининг хоҳишига кўра биринчи даражага чиқарилади.

Умуман, одамнинг яшаш даври - умри тахминан саксон йил деб қараладиган бўлса, «Қариндошларингиз сиздан аввал дунёдан ўтадилар» жумласидаги мазмуний тузилишнинг фалсафий-мантиқий таҳлили қуйидагича бўлади: жумла пропозициясидан англанишича, қариндошларнинг умри ҳар қалай маълум муддатга камайтирилади, уларнинг умри ўрта ёшдан 20 йилдан то 5 йилга қадар камайтирилади. Шу асосда нутқнинг мазмуни тингловчининг ҳис-туйғусига таъсир этиш ва янги нутқ вазияти (перлокутив) актининг салбий кўринишидан иборат бўлади.

«Сиз қариндошларингизга нисбатан узоқ умр кўрасиз» жумласида эса мазмуний тузилишнинг фалсафий-мантиқий таҳлили қуйидагича бўлади: жумла пропозицияси асосида тушунилишича, қариндошларнинг ҳам умри ўрта ёш миқдори билан сақлангани ҳолда подшоҳнинг умри бошқаларга нисбатан кўпроқ бўлиш маъноси англанади. Шунинг учун ҳам трансформациялаштирилган кейинги жумла мазмуни перлокутив актининг ижобий кўринишидан иборат бўлади. Сўзловчининг ички мақсади аке этган яширин мазмун тузилишини лингвистик прагматика ўрганади.

Хуллас, лингвистик прагматика тилшуносликнинг янги соҳаси сифатида нутқ субъектининг ички мақсади билан боғлиқ яширин пропозицияларни ўрганади. У белгининг коммуникация жараёнидаги реал муносабатига оид муаммоларнинг ўрганиши билан тилшуносликнинг бошқа соҳаларидан фарқ қилади. Умуман, лингвистик прагматика муаммоларининг ўрганилиши кишилар ўртасидаги ифодалаш ва англаш жараёнини осонлаштиради.

6-§. Лингвистик прагматика ва социолингвистика

Маълумки кишилар жамиятда яшаш жараёнида ундан маълум бир андазаларни оладилар, ўша ижтимоий муҳитга мос тарзда ҳаракатланиб, ҳаётда баъзи социал вазифани бажарадилар. Ҳар қандай шахс ўзининг бажариб турган ижтимоий имкониятларига мувофиқ равишда меъёрий сўзлаш мажбуриятига эга бўладилар, бу нутқ эса сўзловчи бажараётган ижтимоий вазифа хусусида маълумот беради. Буни нутқнинг социал хосланиши деб юритиш ҳам мумкин бўлади. Маълум ижтимоий вазифа бажарувчи ҳар қандай шахс нутқни касб нуқтаи назаридан махсус тил белгиларига эга бўлади. Бу ана шу нутқ субъектининг психологик, мантикий ҳамда фалсафий муносабати билан узвий боғлиқ бўлади.

Ижтимоий вазифа тушунчаси нутқ субъектининг эгаллаб турган вазифаси ёки бажариб турган касби маъносини англатади.

- ... Эртадан бошлаб юртга ўттуз икки тангадан солиқ сочасиз.

... Азизбекнинг бу золимона буйруғига қарши қаттиқ сўзлар айтишга ўйласа ҳам аччигини қандай кишига айтилишини ўйлаб ўзини йизди.

- ... Менга қолса бу кунларда ўттуз икки танга эмас, ўттуз икки қора пул солиш ҳам оғирдир... ҳожининг терс сўзига чидолмаган Азизбек ваҳшийларча ҳайқирди:

- Нима дейсан?!

... Шу дақиқада ишнинг олдини олмаса, энди гап фақат Азизбекнинг жаллод чақришига келиб қолди:

- Тақсир, сиз йиғ, дер экансиз эртага эмас, бу кунданоқ йиға бошлайман. Юрт қани бермасин-чи! Фақат менга сизнинг буйруғингиз кифоядир. (А.Қодирий. «Ўткан кунлар»).

Нутқ субъектининг ижтимоий вазифаси фақат унинг касби билангина чегараланиб қолмайди. Нутқ субъекти ўзининг асосий социал вазифасидан ташқари ота, эр, харидор, бемор, қўшни каби қатор қўшимча ва доимий вазифани ҳам бажаради.

- Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас онанг бировни ишонтириб қўйган: бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайди. (А.Қодирий. «Ўткан кунлар»).

Бу ижтимоий вазифани бажариш нуқтаи назаридан нутқ субъекти ўз нутқи орқали баён қилиши лозим бўлган ахборот кўринишларини нутқ вазиятига ҳамда услубий жиҳатларига кўра «бошқара олиш имконияти»га эга бўлиши керак. Ана шу «бошқара олиш имконияти» нутқнинг психолингвистик йўналишини ташкил этади.

Юқоридаги ижтимоий вазифалар ўзига хос кодланувчи тил элементларига эга бўлиб, сўзловчи нутқ вазиятига кўра шу элементларни алмаштириб туради. Сухбатдошлар нутқ мазмунидан ижтимоий вазифа бажараётган ҳар бир шахс ахлоқига хос меъёрий элемент чегарасини ажратиш имкониятига эга бўлади, улар оддий талаффузнинг ўзидаёқ социал вазифага хос маънони ҳис эта оладилар.

Социал вазифа белгилари сифатида дастлаб нутқий меъёр тушунчаси ажратиб олинади. Сўзловчининг доимий ижтимоий вазифаси расмий муносабат белгиларига эга бўлади. Бунга кўра сўзловчи ўзи бажариб турган касб нуқтаи назаридан бошлиқ, касбдошлари ҳамда ходимларига нисбатан расмий муносабатни

ифода этувчи тил ва нутқ элементларидан фойдаланилади. Бу этапда унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари фақат расмий оҳангни талаб этади. Ҳамма социал вазифада бўлганидек, бунда ҳам сўзлаш оҳанги, ҳаракатланиш темпи, айниқса, имо-ишора тили ўта даражада шаклланган бўлади. Сўзлашувчилар ўртасидаги бундай муносабат социал аспектга кўра мутаносиб муносабат деб ҳисобланади, бироқ бу нутқий муносабатнинг мазмуний аспекти номутаносиб муносабат эканлигини исбот этади. Сўзлашувчилар орасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятга кўра ҳар қандай шахс расмий оҳангдан фойдалангани ҳолда нутқда ҳокимлик ва итоаткорлик элементлари буйруқ ҳамда бўйсунуш каби нутқий актларни юзага чиқаради. Ҳар қандай ривожланган тилда социал вазифаларни бажаришга хизмат қилувчи тил элементлари мавжуд бўлади. Сўзлашувчилар ана шу тил элементларидан фойдаланиб, ўзлари бажариб турган социал имкониятларини нутқ орқали баён этадилар.

Л.П.Крысин нутқий алоқа-аралашув ва сўзловчиларнинг социал вазифалари ҳақида сўз юритиб, алоқа-аралашув вазиятида иштирок этувчилар нутқини икки гуруҳга ажратади: 1. Мутаносиб нутқ. 2. Номутаносиб нутқ¹.

Мутаносиб нутқий мулоқотда ҳатто жинс, ёш нуқтан назаридан ҳам бир хиллик талаб қилинади.

Салти энди гап очди.

- Эрта саҳарлаб чопганим бекорга эмас.

- Мен ҳам сезганман... Юрагим бир қур сесканиб ҳам олди.

- Нимага, ўртоқжон?

¹ Крысин Л.П. Речевое общение и социальные роли говорящих. В кн.: Социально-лингвистические исследования. М., 1976. с.49.

- *Ўзимиз билган совчилар балосида... Қиш ичи кети узилмади.* (Чўлпон. «Кеча ва кундуз». 22-бет).

Ушбу мисолда коммуникантлар нутқида уларни тенг эканлиги «ўртоқжон!» сўзининг луғавий маъносидан, аёл киши эканлигини гап совчилар ҳақида бораётганлигидан билиб оламиз. Демак, бунда нутқий мулоқот иштирокчилари социал мавқелари жиҳатига кўра тобе эмас. Уларнинг ўзаро тенглиги, аёл киши эканлиги, симметрик мулоқотда эркин фикрлаш имкониятини яратади. Симметрик нутқ тушунчаси остида 2 хил ҳолатни кузатамиз. Биринчи ҳолатда симметрик нутқий муносабатга киришувчи шахслар симметрия термини назариясига кўра, тенглик асосидаги «самимийлик» муносабатида бўладилар. Бу ҳолатга кўра, уларнинг нутқида «тенг ҳуқуқлилиқ», «самимийлик» оттенкаси ўз ифодасини топади.

Симметрик нутқий муносабатнинг иккинчи кўринишида коммуникантларнинг ўзаро ёши, жинси, социал мавқеига кўра тенглик муносабати бўлса-да, бироқ нутқий мулоқотда симметрик муносабатнинг салбий кўриниши кўзга ташланади.

Асимметрик нутқий муносабат тушунчасида эса ўзаро нутқий мулоқот жараёнида нутқ иштирокчиларидан бирининг социал жиҳатдан «тобелиги» ва «устунлиги» сезилиб туради.

Умумтилшунослик илмида таъкидланишича, тилни социал ходиса сифатида тушуниш ҳамда алоқа-аралашув ва фикрлаш-англаш қуроли сифатида тадқиқ этишнинг икки йўналиши мавжуддир. Бу тадқиқотнинг биринчи йўналишига тилни жамиятнинг махсули сифатида ўрганиш, шунингдек, тилга, унинг структурасига, унинг шаклланиш қонуниятларига турлича умумий социал факторларнинг таъсирини ўрганиш киради. Иккинчи йўналиш эса, тил жамият инструменти, фикрлаш-англашнинг

қуроли ва алоқа-аралашув (коммуникация) қуроли сифатида тадқиқ этишдир. Бу йўналиш ўз навбатида иккига бўлинади:

1. Тилни фикрлаш-англашнинг қуроли сифатида ўрганиш.
2. Тилни алоқа-аралашув, коммуникация қуроли сифатида ўрганиш.

Алоқа-аралашув жараёнида тилдан фойдаланишнинг икки асосий мақсади мавжуд бўлади: а) нимадир хусусидаги ахборот баёни; б) одамларнинг руҳияти ва ахлоқига таъсир этиш.

Шундай қилиб, тилнинг айрим кишиларнинг ахлоқи ва руҳиятига таъсир этиш воситаси сифатида қўлланиши прагматингвистиканинг предмети ҳисобланади. Л.А.Киселева лингвистик прагматика социолингвистиканинг қисмларидан бири деб ҳисоблайди.¹

Прагматингвистика ва социолингвистика соҳалари ҳақидаги бу фикрларнинг барчаси тўғри, бироқ, бизнингча буларнинг барчаси ҳам маълум даражада изоҳ талаб қилади. Жумладан, жамиятдаги ижтимоий воқеликларнинг тилдаги ифодаси ҳамда уларнинг умуммиллат тилига таъсири каби масалалар социолингвистика атамасида мужассамлашган. Масалан, тилдаги баъзи сўз ёки ибораларнинг миллат ҳаётидаги социал ўзгаришлар таъсирида истеъмолга кириши ёки истеъмолдан чиқиши, шунингдек, миллатнинг урф-одатлари билан алоқадор ҳолатларнинг тилнинг баъзи қатламлари билан боғланиш ва таъсири каби йўналишлар бевосита ижтимоий тилшунослик предмети ни ташкил этади. Тилнинг социолингвистик аспектда тадқиқ этиш қайси жиҳатлари билан тилшуносликнинг лингвистик прагматика соҳасига яқинлашади ёки тадқиқот предмети қайси нуқтада иккала соҳа учун бир объектга айланиши нисбийдир. Тадқиқот предмети бир бўлса-да,

¹ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978, с.100-101.

бу икки соҳа мана шу вазиятда ўзининг тадқиқ этиш усули билан маълум даражада фарқланади. Прагмалингвистика соҳаси учун сўзловчи ва тингловчи орасидаги муносабат, социолингвистика учун тил ва нутқнинг шаклланишидаги учун социал факторларнинг таъсири асос қилиб олинади.

Биринчи боб юзасидан қисқа хулосалар.

1. Объектив оламдаги барча предмет, буюм, нарсa, ходиса ва воқеликлар лингвистик борлиқ тушунчаси билан намоён бўлувчи мазмуний системадир. Объектив олам ва лингвистик борлиқ ўртасидаги ўзаро фалсафий муносабат тил ва фалсафанинг асосий масалаларидан бири бўлиб, унга мазмуний таҳлилнинг қўшилиши билан прагматикага эҳтиёж туғилади.

2. Инсоннинг сўзи унинг мафкурасидир. У ўз сўзи ва ҳис-туйғулари воситаси билан ўзлигини намоён этади. Инсон нутқига ҳос дунёқараш, шуур, идроки, билими имон-эътиқоди ва шу қабилар инсон ижтимоий фаолияти билан боғлиқ нутқий жараён ҳаракатларининг маҳсулидир.

3. Лингвистик борлиқ тушунчасини прагматика ўз доирасига қамраб олиб, унинг тарихий илдизлари XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида белгилар системаси ва белгининг функционал қўлланиши хусусидаги ғояларнинг ўртага ташланиши билан боғлиқдир. Прагматика семиотика қисмларидан бири сифатида белги ва объектив оламга ундан фойдаланувчининг муносабатини ифодаловчи тилшуносликнинг алоҳида соҳасидир.

4. Тилшуносликнинг алоҳида тармоғи сифатида лингвистик прагматиканинг шаклланиши амалий босқичлар иборат бўлиб, бунда

прагматика масалалари билан боғлиқ илмий-амалий конференция ва симпозиумнинг ўтказилиши ҳамда бу материалларни тўплам сифатида нашр қилиниши назарда тутилади. Прагматиканинг назарий босқичи эса таниқли тилшунос олимларнинг шу йўналиш бўйича ўртага тақдирган ҳаяларининг шаклланишини ўз ичига қамраб олади.

5. Лингвистик прагматика тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида ўзининг долзарб муаммоларига эгадир. Булар жумланинг контекст ва нутқ вазияти билан алоқадор йўналиши, кишилар ўртасидаги нутқий этикет шакллари, муносабат инфодалаш усулларидан бири бўлган оҳанг ва талаффуз билан боғланувчи фонопрагматика, лексопрагматика, морфопрагматика, прагмасинтактика кабилардан иборатдир.

6. Ўзбек тили прагматикаси масалаларини системалаштириш ва бу масалалар моҳиятини шу бугунги ҳаёт мазмуни билан боғлаш, бу эса миллий ҳис, миллий мафкура ва миллий ҳая тушунчаларининг моҳияти лингвистик таҳлил ва талқинга боғлиқлигини асослашни тақозо этади.

II БОБ.

НУТҚИЙ АКТ НАЗАРИЯСИ

1-§. Нутқий акт - прагматиканинг асоси

Прагматиканинг лингвистик тадқиқот объекти сифатида юзага келиши ва алоҳида предмет сифатида ажратилиши Ч.С.Пирс ғоялари билан узвий боғлиқдир. Унинг лингвистик прагматика хусусидаги ғояларининг шаклланиши 60-70-йилларда Дж.Остин, Дж.Р.Серль, Э.Вендлерларнинг нутқий актнинг мантиқий-фалсафий моҳияти, шунингдек, П.Грайснинг маънонинг прагматик назарияси, Л.Линский, Дж.Р.Серль, П.Ф.Стросонларнинг референциянинг прагматик назарияси каби йўналишлар таъсири билан алоқадордир¹. Кўринадики, прагматика атамасининг тилшунослик оламига киришида нутқий акт ўзига хос роль ўйнайди. Прагматика нутқий актга оид ибтидоий маълумотларнинг берилиши билан узвий боғлиқ, бу эса масалага тўғри ёндашилганлигини кўрсатади.

Маълумки, прагматика тушунчаси «иш», «фаолият» маъноларини билдиради, шунингдек, унинг лугавий маъноси «амалий иш» мазмуни билан ҳам реаллашади. Бундан кўринадики, прагматика бевосита тил белгиларининг нутқдаги функционал қўлланишидан иборатдир, унинг мазмуни эса одамлар ўртасидаги алоқа-аралашув жараёнига хос ифодалаш ва англаш принциплари асосида намоён бўлишидадир. Одамлар ўртасидаги вербал ҳамда новербал муносабатларнинг коммуникатив хусусиятларини аниқлаш прагматика назариясига оид назарий маълумотларни тўлдиришда муҳим аҳамият касб этади.

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.389.

Анъанавий тилшунослик нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, «тасдиқ», «сўроқ», «ундов» мазмунидаги хабарлар, шунингдек, кейинги йиллардаги қарашларда эса синтактик бирликларнинг эмоционал ва эмоционал бўлмаган ифодалар тарзида тасниф қилиниши тўғри ҳисобланади. Бироқ одамлар ўртасидаги кундалик вербал ва новербал аралашув жараёни синчиклаб кузатилса, тилшуносликда ҳали ўрганилиши лозим бўлган жуда кўплаб муаммолар мавжудлиги кўзга яққол ташланади. Жумладан, юқоридагилардан ташқари, нутқ субъектининг «Жонли» (компьютерга зид равишда) шахс сифатидаги бир олам ички ҳис-туйғулар муаллифи эканлиги, алоқа-аралашув жараёнида ана шу ҳис-туйғулар сўзловчининг хусусий муносабати сифатида намоён бўлиши, буларни сўзловчи нутқига хос буйруқ, илтимос, ваъда, огоҳлантириш, миннатдорлик каби перформатив ва ноформатив ифода шаклида баён қилиниши тилшуносликда яна бир янги йўналиш мавжудлигини кўрсатади. Бу нутқий акт назарияси йўналишидир.

Нутқий акт тушунчаси тилни фалсафий мантиқий ўрганиш билан боғлиқ бўлиб, тил бирликларининг функционал «қўлланиш даражаси» моҳияти билан ойдинлашади.

Нутқий акт муаммоларига оид маълумотлар В.Гумбольдт, Ш.Балли, С.Карцевский, Л.П.Якубинский, К.Л.Бюллер, Э.Бенвенист, М.М.Бахтин каби олимларнинг лингвистик қарашларида учрайди. Нутқий акт назарияси дастлаб Л.Витгенштейн фикрлари таъсири билан ривожлана бошлади. Умуман, нутқий акт назарияси муаммолари билан ижтимоий тилшунослик ҳамда психолингвистика масалалари бўйича иш олиб бораётган философ, мантиқшунос,

психолог ҳамда лингвист тадқиқотчилар шуғулланадилар¹. Нутқий акт назариясининг дастлабки масалалари Дж.Остин, Дж.Р.Серль ва бошқа олимларнинг ишларида учрайди. Бу назарияга кўра, ҳар қандай ифодада сўзловчи маълум бир ҳаракатни содир этади. Маълум мақсад учун йўналтирилган инсон фаолияти кўринишларидан бири сифатида нутқ тушунилади.² Маълумки мавжудликдаги воқеликлар маълум ҳаракатлар ёрдамида содир этилиб, улар нутқ орқали намоён бўлади. Ҳаракатларнинг нутқ ёрдамида ифодаланиши натижасида нутқий актлар юзага келади. Дж.Остин ғоялари фақат мантиқшунос ва философлар ўртасидагина эмас, балки лингвистлар ўртасида ҳам турли йўналишларни юзага келишига сабаб бўлди.

Илмий адабиётларда таъкидланишича, нутқий акт тушунчаси Оксфорд мактаби олимларининг илмий тадқиқотлари натижасида коммуникациянинг вербал бирлиги сифатида тилшунослик фанининг тадқиқот объектига айланди.³

2-§. Нутқий акт назариясининг классик талқини

Нутқий акт назариясининг классик асосчиларидан бири Дж.Остиндир. У Уильям Джемс хотирасига бағишлаб ўқиган маърузаларида нутқий акт назарияси хусусидаги ўзининг дастлабки қарашларини баён қилади. Унинг маърузаларини мазмуний планга кўра икки йўналишга ажратиш мумкин. Биринчи йўналиш перформатив ифодаларга бағишланган бўлиб, унда

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.412.

² Воронин С.В. Фоносемантические идеи в зарубежной языкознании. Л., 1990, с.95.

³ Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты в косвенных контекстах. В кн.: Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. М., 1989, с.76.

перформативларга хос бўлган шахснинг ментал ҳолатини ифода этувчи феъллар хусусида сўз боради. Иккинчи йўналиш эса перформатив ифодаларнинг синтактик хусусиятларини кўрсатиш воситасида нутқий акт назариясини шакллантириш ва уларни таснифи хусусидаги қарашларидир.

У нутқий актларни коммуникатив ният даражасига кўра (иллокутив кучлар асосида) беш синфга ажратади ҳамда уларни ўзаро бирини - иккинчисига қиёслайди. Буларни вердиктив, экзерситив, комиссив, бехабитив, экспозитив атамалари билан номлаб, ҳар қайси туркумини алоҳида изоҳлайди.¹

Дж.Остин концепциясининг муҳим камчиликларидан бири унинг маълум принциплар асосида тузилмаганидир... Унинг таснифида иллокутив актлар билан иллокутив феъллар қориштирилади. Остин кўрсатган жуда кўп феъллар иллокутив саналмайди, энг асосийси, таснифни бошидан охиригача ушлаб турувчи аниқ йўналишли маълум ҳолида мавжуд эмас², деб таъкидлайди Дж.Серль.

З.Вендлернинг таъкидлашича эса, гарчи нутқий акт хусусидаги Дж.Остин таснифи қанчалик ўзига хос бўлмасин, бироқ у ўзининг синтактик хусусиятлари билан фарқланувчи перформативларни гуруҳларга ажратади. Унинг асосий ғоя ёки айрим қисмлари келгуси тадқиқотлар учун асос бўлишини қайд этади³. Бизнингча ҳам Дж.Остин нутқий актни тасниф қилиш билан ўз илмий хулосаларини тўлиқ беролмаган бўлса-да, бироқ тилшунослик оламида нутқий акт назарияси муаммосининг классик шаклларига асос солди.

¹ Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986. С.119.

² Дж.Серль. Классификация иллокутивных актов. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986. С.180.

³ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. НЗЛ. Вып. XVI. М., 1986. С.239.

Нутқий акт назарияси хусусидаги Дж.Остин қарашларининг энг муҳим жиҳатларидан бири ифода семантик структурасидан «хусусий маъно муносабати» тушунчаларининг ажратилишидир. Шу маънода унинг нутқий акт назариясига алоқадор классик талқини «хусусий маъно» сифатида модус тушунчасига мос келади. Умуман, Остин назариясининг моҳияти, гарчи у баъзи ноаниқликлардан иборат бўлса-да, мана шундай йўналишга асос солиши ва биринчи бўлиб таҳлил қилиниши билан муҳимдир.

Нутқий акт тушунчасининг асосий моҳияти Дж.Р.Серль номи билан узвий боғлиқдир. У нутқий актнинг иллокутив кўриниши хусусида ўз мулоҳазаларини баён қилишдан аввал нутқий акт муаммолари қаторидаги баъзи атамалар англатган тушунчалар мазмунига тўхталади. Жумладан: қоида, хукм (пропозиция) ва маъно (хусусий маъно) атамаларининг моҳиятига изоҳ беради.

Фалсафий нуқтаи назардан сўз маъноларининг қўлланиши ҳаётий қонун-қоидаларга мувофиқ бўлиши зарурлиги алоҳида таъкидланади.

Хукм (пропозиция)нинг бир нутқий вазиятдаги турлича талаффузи хилма-хил мазмундаги иллокутив актларни юзага келтиради.

Маъно тушунчасини матн ёки нутқ таркибидан хусусий маъно кўринишларига хос иллокутив акт сифатида ажратиб олиш асосида изоҳлайди. Сўзловчи матнни ёки нутқни талаффуз қилиш билан ниманидир айтишни ният қилади. Ана шу ният иллокутив акт эканлигини тўғри кўрсатади¹. Дж.Р.Серлнинг нутқий акт назарияси хусусидаги қарашлари маълум лисоний мезон белгилари асосида талқин этилиши билан ажралиб туради. Кишилар ўртасидаги ўзаро

¹ Дж.Р.Серль. Что такое речевой акт? НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986, с.151-169.

алоқа-аралашувнинг бош лисоний бирлиги сифатида иллокутив актнинг ажратиб олиниши бу назариянинг муҳим жиҳати ҳисобланади. У Остин назарияси ва таснифини таҳлил қилар экан, бу назариянинг маълум лингвистик мезонларга асосланмаганлиги учун кўп ўринлари амалий жиҳатдан тўғри эмаслигини кўрсатади.

Серль нутқий актларни тасниф қилишдан аввал «иллокутив мақсад ва унинг натижаси бўлган тушунчалар: йўналишнинг уйғунлашуви ва тўғрилиқ шартининг ифодаланишини асос қилиб олади»².

Дж.Р.Серль иллокутив актларнинг ўзаро фарқловчи ўн икки лингвистик белгидан иборат мезонини кўрсатиб, иллокутив мақсад, йўналишнинг уйғунлашуви, баёний психологик ҳолатни алоҳида ажратади ва бу уч тушунча ўн икки лингвистик мезон моҳиятини очиш учун хизмат қилишини айтади. Сўзловчининг коммуникатив ниятининг амалга ошиши учун бу уч тушунча асос бўлади.

Дастлаб «нутқий акт» атамаси кўзга ташланиши билан бу ўзи қандай тушунча, тилшуносликка қандай кириб келди, бу атама қандай тушунчаларни англатади? дейилган саволларнинг туғилиши табиийдир. Нутқий акт тушунчаси, одамлар ўртасидаги алоқа-аралашув жараёнида содир этилувчи ўзаро маъно актлари муносабатининг баёнидир.

Мавжуд лингвистик адабиётларда таъкидланишича ҳам нутқий акт таснифи жараёнида қуйидаги лисоний мезонларни ҳисобга олиш таснифнинг тўғри яқунланиши учун асос бўлади. Жумладан, нутқий акт моҳиятини кўрсатиб турувчи иллокутив акт бош лингвистик мезон саналади. Нутқий актнинг содир бўлишида сўзловчи ва тингловчининг ўрни каттадир. Шу маънода сўзловчи ва

² Дж.Р.Серль. Классификация иллокутивных актов. НЭЛ. Вып. XVII. С.180.

тингловчининг психологик ҳолатини эътиборга олиш тасниф моҳиятини тўғри эканлигини кўрсатади. Шунингдек, сўзловчи ва тингловчи қизиқишлари муносабати ҳам нутқий акт таснифида муҳим ўрин тутаяди.

Пропозиционал мазмун билан муносабат йўналишининг ўзаро мувофиқлик ёки номувофиқлиги ҳам нутқий акт таснифи учун маълум қимматга эгадир. Умуман, матн семантик тузилиши таҳлилида пропозиция, яширин маъно компонентлари таъмаъно, аллюзиянинг чегарасизлиги каби мазмун элементларининг ҳисобга олиниши нутқий акт таснифи учун мезон бўлади.

Нутқий акт назарияси асосчиларидан яна бири йирик тилшунос олим З.Вендлердир. У ҳам ўзининг қатор тадқиқотларида нутқий акт назарияси хусусида ўз мулоҳазаларини билдиради. З.Вендлернинг энг асосий қарашларидан бири «иллокутив ўз-ўзини йўқ қилиш» («иллокутивное самоубийство») тушунчаси ҳақидаги мулоҳазаларидир.

Вендлер ўз асарларида Дж.Остиннинг нутқий акт назарияси хусусидаги ғояларини шакллантириш билан бирга унга маълум ўзгартиришлар киритади.

Вендлер назариясининг шу хил томонларидан бири, «сўзлаш жараёнига хос ифоданинг «кучсиз» мазмунга эга бўлишидир. Сўзловчи маълум иллокутив актни намоён этишни ният қилмаган ҳолда бирор сўз, жумла, тез айтишни талаффуз қилиши мумкин»¹.

З.Вендлер Остин таснифини таҳлил қилар экан, сўзловчи нимадир ҳақида хабар берса, нимадир ҳақида гапириб туриб мақтанса, кўрқитса, ҳақорат қилса, бу ҳақиқий перформатив саналишини кўрсатади. Асоссиз гапириш билан бирор нарсани

¹ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.239.

хабар қилиш ёки «*Мен ундайман*», «*Мен қўрқитаман*» дейиш билан иллокутив мақсадни ифода этиб бўлмаслигини айтади. «Нутқий актнинг иллокутив шакли тингловчини ментал ҳолатга келтирувчи сўзловчининг ниятидир. Масалан: «*Мен ўша ерда бўламан*» жумласи билан мен сизни бунга ишонишингизни хоҳлайман, шу асосда тасдиқ нутқий актни содир этаман. Агар бундан ташқари менинг сўзларимга ишонсангиз, бу ваъда акти ҳисобланади. Агар менинг ниятим сизни қайсидир жиҳатга кўра қўрқитишга асосланган бўлса, бу, албатта, огоҳлантириш акти бўлади. Кўп ҳолатларда менинг ниятим контекст ҳамда вазиятга боғлиқ бўлади. Агар суҳбатдош мени тушунишга амин бўлишни истасам, мен тасдиқ, ваъда, қўрқитмоқ каби перформативлардан ошкора фойдаланаман».¹ Вендлернинг фикрича, иллокутив акт сўзловчи назарда тутган ички мақсадни тингловчи томонидан тўғри англаши лозим бўлган ментал актдир. Бунга кўра, сўзловчи назарда тутган иллокутив акт баёлиши тингловчи тасавури билан ўзаро мувофиқ келиши ментал акт ёки ментал ҳолат саналади. Демак, сўзловчи иллокутив мақсадни тўлақонли баён этиш учун, албатта, ўзи таъкидламоқчи бўлган фикрни ҳар қандай усул билан тингловчига етказишга ҳаракат қилади.

3-§. Нутқий актнинг ўрганилиш тарихи

Нутқий акт масалалари хусусидаги назарий қарашлар жаҳон тилшунослигидаги каби рус тилшунослигида ҳам бармоқ билан санарли. Бу йўналишдаги мавжуд лингвистик адабиётларда нутқий акт масалалари хусусида батафсил маълумот берилмайди, уларнинг

¹ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. В кн.: НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.243.

кўп қисмида бу масалага юзаки қараш билан чегараланилгани сезилиб туради. Рус тилшунослигида нутқий акт йўналиши билан боғлиқ дастлабки маълумотлар асримизнинг 60-йилларига тўғри келади. Бироқ бу даврда яратилган лингвистик адабиётларда нутқий акт йўналишига оид ғояларгина ўз ифодасини топган. Бу ишларда асосан нутқ, нутқий акт атамаларини қиёслаш, унинг умумий ва дифференциал белгиларини кўрсатиш билан чегараланилган. Н.С.Трубецкойнинг лингвистик концепциясига кўра, «фақат сўзловчи ва тингловчи ўртасида бирор факт ҳақидаги оддий хабар баёни»¹ нутқий акт деб қаралади. Баъзи тилшунослар нутқ ва нутқий акт ҳақидаги тушунчани изоҳлашдан аввал мавжуд лингвистик назария хусусида ўз мулоҳазаларини билдириш билан нутқий акт масалалари тилшунослик фанининг долзарб муаммоси эканлигини асослайдилар: «Агар Ф.де Соссюр томонидан тил ва нутқ ҳодисалари - «иккилик» ўзаро қарама-қарши қўйиш асосида таҳлил этилган бўлса, Л.В.Шерба унга қўшимча равишда «иккилик» ўрнини «тил», «нутқ» ва «нутқий фаолият» каби «учлик» билан тўлдиради. Л.В.Шерба назарда тутган сўзлаш ва англаш жараёни билан боғлиқ «нутқий фаолият» атамасини Н.Д.Андреев ва Л.Р.Зиндерлар «нутқий акт» атамаси билан, матннинг юзага келиши жараёнини «нутқ» атамаси билан номлашни тавсия этадилар»². Бу мақолада ҳам нутқий акт назарияси билан алоқадор жиҳатлар фақат атамалар таҳлили ва уларнинг ўзаро қиёсланишидан иборат, холос.

80-йилларнинг ўрталарига келиб лингвистик прагматика назариясига оид дастлабки тадқиқотларнинг юзага келиши муносабати билан нутқий акт масалаларига ҳам аниқликлар

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960, с.7.

² Андреев Н.Д., Зиндер Л.Р. О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка. Вопросы языкознания. М., 1963, №3, с.15-16.

киритила бошланди. Энди фақат «нутқий акт» атамаси билан алоқадор тушунчаларнигина эмас, балки унинг назарий йўналишлари билан боғлиқ муаммолар ҳам ўртага ташлана бошланди. Нутқий акт назариясига оид тарихий маълумотлар ҳам лингвистик тадқиқотнинг асосий объектига айлана борди. Айниқса, нутқий акт масалаларининг жаҳон тилшунослигидаги таснифига оид маълумотларнинг соф лингвистик аспектдаги таҳлили бу соҳанинг ўрганилмаган жиҳатлари ҳали кўп эканлигидан дарак беради. Шунга кўра, Б.Н.Забавниковнинг «Нутқий акт тузилиши муаммоларига доир» мақоласи рус тилшунослигидаги дастлабки асосий тадқиқотлардан бири эканлиги билан характерланади. Бу тадқиқотнинг энг характерли томонларидан бири Дж.Остин ҳамда Дж.Серльнинг нутқий акт тузилиши хусусидаги қарашларининг тизим асосида берилиши, уларнинг ўзаро фарқли ҳамда умумий қирраларини кўрсатилиши, шунингдек, нутқий акт кўринишларига лингвофалсафий тавсиф беришидир.

Нутқ предмети ҳақидаги пропозиционал актнинг юзага келиши коммуникация иштирокчилари ўртасидаги социал муносабатларнинг нутқдаги ифодаси учун асос бўлади. Нутқдаги асосий ва қўшимча пропозиционал актларнинг баёни сўзловчи нуқтаи назарига кўра, қай тарзда ифода қилиниши билан иллокутив актларни ҳосил қилади. Иллокутив актнинг семантик тузилиши сўзловчи шахсининг социал норма вариантларини билиш даражаси билан узвий боғлиқ бўлади. «Агар сўз социал вариант мезонлари хусусида борса, публицистик, илмий, бадний матн орқали социал нормага бўйсунди. Агар сўз объектив нормалар хусусида борса, ифода тил системасига бўйсунди ёки система вариантлар орқали реализация

қилинади»¹. Маълум бир вазиятдаги вариантлар талаффуз акти ёрдамида содир этиладиган нутқий фаолият иллокутив актни ҳосил қилади. «1. Ифода акти (морфема, сўз, гапларнинг ифодаланиши). 2. Пропозиционал акт (референция ва предикация). 3. Иллокутив акт (тасдиқ, сўроқ, буйруқ). 4. Перлокутив акт - тингловчи муносабати, фикрлари билан боғлиқ ҳолда иллокутив акт таъсири ёрдамида ҳосил бўлувчи акт»². «Perlokutiv - атамаси ифодалаган тушунча нутқий акт масалаларига тааллуқли бўлиб, у нутқ адресатининг фаолиятига ва фикрларига, шунингдек, ҳис-туйғуларига таъсир этиш функциясини бажариш билан характерланади. Перлокуция нутқий актнинг бешинчи аспектини ташкил қилади. Нутқнинг бу аспекти жумлалар ўртасидаги муносабатларнинг ўрганилиши учун аҳамиятлидир»³. Кўринадики, нутқий акт сўзловчи ва тингловчи орасидаги нутқий муносабатларнинг бир вақтда воқе бўлувчи турлича қисмларидан иборат бўлади.

Нутқий акт назарияси хусусидаги маълумотлар А.Н.Баранов, Г.В.Крейдлин каби олимларнинг ишларида ҳам учрайди. Уларнинг таъкидлашича, диалог мазмунида нутқ иштирокчиларига ҳос иллокутив мажбурий ҳолат юзага келади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги ифодалаш, тинглаш ва англаш бирлиги баъзи ҳолатларда, асосан, диалогларда иллокутив мажбурийликни талаб этади. Иллокутив мажбурийлик вербал ифоданинг таркибида иккиланади. Масалан, «Биласанми, мен кеча нима кўрдим?» - жумласидаги сўроқ актининг такрорланиши натижасида тингловчида иллокутив мажбурийлик пайдо бўлади. Бу мақолада

¹ Торсуева И.Т. Теория интонация. М., 1974.

² Забавников Б.Н. К проблеме структурирования речевого акта (речевого действия). Вопросы языкознания. №6, М., 1984, с.120.

³ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., 1976. с.48.

иллокутив мажбурийлик, алоқадор бўлмаган ва алоқадор нутқий актлар, диалог ва нутқий акт кўринишлари тўғрисида фикр юритилади.¹

Умуман, нутқий акт ифодалаш, тинглаш ва англаш бирлигини ташкил этади. «Перформатив таҳлил формал семантика доирасида нутқий акт назариясини тузиш имкониятини беради». Бу Серль йўналишига оид бўлиб, унинг муҳим шarti - оддий қоидалар маъносидир.

Сўрамоқ (X, У, Р) ҳаракат қилмоқ (X, таъсир этмоқ (x,p)) бу формулага мувофиқ Серль назариясининг муҳим шarti сўзловчининг тингловчига илтимоси ундан қайсидир фаолиятни бажаришга ундашнинг ҳаракати сифатида тадқиқ этилишидир². Бу назарий асосга кўра, сўзловчи томонидан амалга ошириладиган барча нутқий акт ўз маъно белгисига кўра - «буйруқ», «илтимос», «маслаҳат» кўринишлари ҳам «ҳаракат қилмоқ» ва «таъсир этмоқ» этапига эга бўлади. Демак, нутқий актнинг содир этилиши билан сўзловчи тингловчини маълум фаолиятлардан бирини бажаришга ундайди.

Нутқий акт назариясига оид маълумотлар асосан йирик тилшунос олим Н.Д.Арутюнова ишларида кўринади. Унда таъкидланишича, инсон фаолияти билан боғлиқ умумназарий йўналишлар психология ва психолингвистика соҳаларининг предмети сифатида ўрганиб келинмоқда. Бу йўналиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар Н.И.Жинкин, А.Р.Лурия, А.А.Леонтьев каби йирик олимлар номи билан боғлиқдир. Н.Д.Арутюнова бу асарида

¹ Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждения в структуре диалога. Вопросы языкознания. М., 1992, №2, с.84-99.

² Дж.Лакофф. Прагматика в естественной логике. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.457.

нутқий фаолият билан боғлиқ перформатив ифодалар ҳамда нутқий акт назарияси хусусидаги ўз концепциясининг баён қилади. У Дж.Остиннинг перформатив ифодалар ва нутқий актлар тўғрисидаги қарашларини бирма-бир таҳлил қилади. Жумладан, унинг таъкидлашича, Дж.Остин ўзининг коммуникатив (хусусияти) маъноси билан фарқланувчи ва перформативларга яқин турувчи нутқий актларнинг беш умумий синфини ажратади:

1. Вердиктив (ҳукм) актлар. Булар ўзига нимадир ҳақидаги муҳоқамани қамраб олади (ҳисоблайман, баҳолайман).

2. Ундаш актлари (буюрман, маслаҳат берман каби).

3. Мажбурият актлари (мажбурман, ваъда берман, сўз берман, ойт ичман каби).

4. Социал этикет формулалари (табриклаш, кечирим сўраш, ҳамдардлик билдириш каби).

5. Интродукция акти репликанинг вербал коммуникациядаги ошкора (эксплицит) функцияси¹. Нутқий актларнинг бундай таснифий кўринишлари ва уларнинг назарий таҳлили ҳар қандай ифода орқали баён қилинган семантик қаторни объектив борлиқ билан коммуникация иштирокчилари ўртасидаги реал муносабатларининг ҳақиқийлиги ёки ҳақиқий эмаслигини белгилаб беради. Жумла орқали ифодаланган ахборот мазмунининг ҳақиқийлиги эса унинг мантиқий таҳлилини ўзида намоён этувчи нутқий акт кўринишларида ўз ифодасини топади.

«Серль нутқий актларнинг таснифи учун ўзаро алоқадор бўлмаган бир неча асосларни кўрсатади: сўзловчи нияти, сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги социал ҳолат муносабати (буйруқ ва илтимос), пропозиционал мазмундаги фарқлар - ифодаланувчи

¹ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., 1976, с.48.

воқелик муносабатига суҳбатдошларнинг қизиқиши (арз, огоҳлантириш), сўзловчининг руҳий ҳолати (тасдиқ, тахмин, аниқлик), коммуникация функцияси (эътироз, жавоб, тушунтириш)»¹.

Нутқий актнинг мазмуний ва шаклий тузилиш хусусиятлари асосида унинг қуйидаги масалалари ажратилади:

1. Нутқий акт фаолият сифатида шаклий тузилмага эга бўлади. Нутқий актнинг шаклий томонига тил бирликлари (моделлари), интонация ва кинесика киради. Булар маълум ахборот кўринишини ифода этиш учун хизмат қилади. Ана шу ахборот мазмуни эса сўзловчининг мақсадини юзага чиқаради. Нутқ иштирокчилари ўртасидаги муносабатни ифода этувчи коммуникация жараёнида вербал ифодалар семантик қаторига новербал маъно ифодалаш шаклларида бири бўлган сўзлашувчиларнинг хатти-ҳаракатлари воситаси билан фикр баён қилишлари ҳам нутқий акт доирасига киритилади. Шунинг учун ҳам ифоданинг новербал кўринишлари нутқий актнинг асосий масаласи ҳисобланади. Коммуникация жараёнидаги бундай фикр ифодалаш сўзловчининг ҳаракат фаолияти билан амалга оширилади. У ўзининг муносабатини нутқий вазиятдан келиб чиқиб, объектив борлиққа ҳамда ўзи ифодалаган вербал ахборот мазмунига фақат ҳаракатлар воситаси орқали ҳам ифода этади. Юқоридагилардан маълум бўладики, ифоданинг новербал кўринишлари нутқий актнинг марказий масалаларидан бири ҳисобланади. Ифоданинг талаффуз акти билан боғлиқ бўлган оҳанг воситасида маънонинг фарқланиши ҳам нутқий акт масалаларидан биридир.

¹ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., 1976, с.51.

2. Нутқий актнинг мазмуний йўналиши. Бу йўналишда прагма-семантик компонентлар иштирок этганлиги учун булар нутқий актнинг асосий йўналиши деб қаралади:

а) баён қилинган ифодадаги пропозиция (ифода диктуми) масалалари.

Пропозиция, пропозиционал муносабат хусусида маълумот бермай туриб, нутқий акт муаммоларини ҳал этиб бўлмайди. Нутқий акт ҳар қандай ифода орқали баён қилинган нутқ предмети ҳақидаги ахборотнинг семантик тузилишида жойлашади ҳамда сўзлашувчилар шахси билан узвий боғлиқ бўлади. Масалан, «*Бугун адабиёт дарси бўлади*» ҳақидаги оддий пропозиция «*Аввал адабиёт дарси бўлмаганлиги*» хусусидаги пресуппозицион ахборотнинг «тасдиғи» ҳисобланади. Нутқий акт ифода пропозицияси таъсирида намоён бўлувчи сўзлашувчиларнинг хусусий муносабатларини кўрсатувчи минимал ва максимал маънолардир;

б) адресатга таъсир этиш усули - иллокутив функция, мотив, мақсаднинг ифода семантик тузилишидаги ўрни. Нутқ иштирокчиларнинг коммуникация жараёнидаги нутқий фаолияти билан боғлиқ равишда нутқ парчасида баён қилинган хабарнинг ҳақиқийлиги хусусидаги тасдиқ мазмунидир. Сўзловчи мавжуд пропозицияни бериш, унинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш асосида ўзининг коммуникатив (иллокутив) мақсадини баён этади. Сўзловчи бирор воқелик тўғрисидаги пропозицияни баён этиш билан бирга бутунлай бошқа воқелик хусусидаги ахборотга ишора қилиш, унга тингловчи диққатини жалб қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Пропозиционал акт кўринишида фақат нутқ предмети хусусидаги ахборот назарда тутилади. Бундай жумлалар семантик тузилишида

бир вақтнинг ўзида талаффуз акти ва пропозиционал актга хос иллокутив акт кўринишлари мавжуд бўлади. Масалан:

- Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг-у, граммлаб сотинг! Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди! (А.Қаҳҳор. «Синчалак», 31-бет).

Бу мисолда сўзловчи назарда тутган ички ният билан пропозиционал акт бир-бирига мувофиқ келади.

Пропозиционал актлар фақат ягона шаклий структурага хос жумла асосида фикр ифодалаш билан характерланади. Бунда сўзловчи нутқ предмети хусусидаги биринчи ва иккинчи даражали ахборотни (бу сўзловчи мақсадига кўра алмашиниб туради.) бир жумла семантик қаторига жойлаштиради. Ана шу жумла ичида референциал, пропозиционал ҳамда иллокутив актларнинг акс этиши учун эса дескриптив бўлмаган сўзлар, пресуппозиция ифода этувчи лингвистик воситалар жумла шаклий структурасида иштирок этади.

Мазмуний мураккаб пропозиционал акт кўринишларида сўзловчи фикрларини баён этиб, сўнгра ўзининг хусусий коммуникатив ниятини амалга оширади. Бундай пропозиционал акт семантик структурасига кўра контраст белгига эга бўлади. Масалан,

Анвар «истеҳзоли» вазиятда Султоналига ён қаради:

- Меним қаршимга ишлаб, жанобга неқадар содиқ қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотка чиқара олмади, билъақс, сиз ўйлазанча мен - инсофсиз сизни қутқардим. Сиз шунни унутмасангиз бўлди, Султонали ака, деди Анвар ва хонга ишорат қилди. (А.Қодирий. 501-бет).

Бу матнда ҳам пропозиционал акт ҳам сўзловчининг ички мақсадига хос иллокутив акт мавжуд бўлиб, пропозиция атрофдаги

нутқ иштирокчилари («эшитар қулоқ учун») учун қаратилган бўлса, иллокутив акт эса фақат адресатга қаратилганлиги билан характерлидир. Бу икки нутқий акт кўриниши ўзаро зидлик белгиси асосида содир этилади. Мазмуний содда кўринишга эга бўлган пропозиционал актлар, асосан, илмий услуб учун хос бўлади. Бу услубда нутқ иштирокчилари кўпроқ нутқ предмети хусусидаги пропозицияни бериш билан чегараланадилар.

Бадиий услубдаги бундай ифода кўринишларида сўзловчи коммуникатив ниятни ўз тингловчисига етказиш учун қатор пропозицияни бериш асосида матннинг якуний қисмида «*сен ҳам шунга ўхшайсан*» қабилида коммуникатив ният (иллокутив актлар)ни содир этадилар;

в) сўзловчи ва нутқ иштирокчиларининг социал ва индивидуал мавқе даражаси:

Сўзлашувчилар ўртасидаги нутқий шартномани қандай мазмуний формага асосланиши: буйруқ, илтимос, таклиф, маслаҳат кабилар ҳам нутқий актнинг асосий масалалари қаторига киритилади.

Сўзловчи, тингловчи ва нутқий вазият каби нутқий акт компонентларига хос муносабатларнинг вербал ҳамда новербал коммуникация жараёнида ўзаро мувофиқлиги ёки номувофиқлиги таъсирида юзага келган сўзловчи шахсига оид маъно йўналиши ҳам нутқий актнинг таркибий масалаларидир. Нутқ мазмунидан нутқ субъектига хос соддалик, муғомбирлик каби қатор маъноларни англаш ва ўрганиш нутқий акт масаласидир.

Нутқий акт назариясига алоқадор маълумотларни ўрганиш ҳамда уларни таҳлил қилиш натижасида лингвистик прагматикага

онд бошланғич назарий манбага асос солинади ва унинг классик талқини билан прагматиканинг лисоний моҳияти ойдинлашади.

4-§. Нутқий актнинг умумий мазмуни

Объектив оламдаги барча ҳаракатлар инсоният томонидан ўзаро ахборот алмашилиши натижасида содир этилади, моддий оламда маълум ўзгаришлар юзага келади. Мавжудликдаги барча предметлар, воқеликлар маълум сўзлар билан номланиб, ана шу семантик тузилмалар матнда (нутқда) сўзловчи ва тингловчи томонидан ҳаракатга келтирилади. Бизни қуршаб турган объектив оламдаги барча ҳаракатлар тилда, аниқроғи, нутқда нутқ иштирокчилари фаҳмий тасавури бошқарувида бўлади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги ўзаро мулоқотда ҳар бир нутқий ҳаракат маънолари бирор мақсад учун қаратилган бўлади. Нутқий актлар матн ёки нутқ мазмунидан ҳосил бўлувчи умуммаънолардир: ✓

... Улар ҳужрага келиб кирдилар. Отабек келувчиларни улузлаб қаршилади.

- Бизни кечирасиз, бек ака! - деб Раҳмат узр айтди. - Вақтсиз келиб сизни тинчсизладик. (А.Қодирий. 6-бет).

Бу мисолда «узр» нутқий акти ифодаланяпти. Нутқий актларнинг ҳосил бўлиши ва уларнинг тўғри ифодаланишида гапларнинг мантиқан кетма-кет жойлашуви муҳимдир. Гапларнинг кетма-кет жойлашуви ва мантиқий боғланиши асосида бири иккинчиси учун хизмат қилувчи нутқий актлар юзага чиқади. Матнда баён қилинган ахборотнинг диктал ва модал кўринишлари нутқ иштирокчилари томонидан ўзаро прагсемантик тақсимот

қилиниб, уларнинг ўзаро муносабати нутқий актлар билан аниқланади:

... *Ҳасаналидан сўради.*

- *Тузукмисиз ота?*

- *Худога шукур! - деди Ҳасанали. - Боягидан бир оз енгилладим. Мазмуни бир оз ис теккан экан.*

- *Баъзи юмушлар буюрсам...*

- *Буюрингиз, ўғлим.*

Бу мисолларда «тасдиқ», «огоҳлантириш» ҳамда «ризалик» нутқий актлари ифодаланган. «Ҳар қандай нутқий ҳодиса маълум ният асосида намоён бўлади. Одамлар нимадир ҳақидаги ўз муҳокамаларини баён қилиш ниятида маслаҳат бериш, ваъда бериш ёки тақлиф қилиш, тингловчини бирор нарсага ишонтириш мақсадида сўзлайдилар»¹. Нутқий актлар мураккаб нутқ ҳаракати бўлиб, у ўзида поғонали тузилишга эга бўлади. Сўзловчи ҳар қандай нутқий актда ниманидир айтишни мақсад қилади, бу мақсад тингловчи тасавурида нима учун ҳамда нима ният билан сўзланаётганлигини ҳис этишдан иборатдир. Баён қилинган ахборот мазмунини англаш ва унинг референциал маъносини тингловчи тасавуридаги нутқ предметиға хос денотатив маъноға мувофиқ келиш ёки келмаслиги натижасида матн семантик тузилмасида информатив - илтимос ва буйруқ, ваъда ва талаб каби маънолар нутқий актлар деб юритилади. Нутқий акт тушунчаси нутқ предмети ҳақидаги маълумотларни ифодалаш орқали сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги референциал ва пропозиционал актлар ёрдамида тушунилиши лозим бўлган шартномавий маънолардир. Нутқий актларда умумий ҳолда қуйидаги компонентлар иштирок этади:

¹ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., 1976, с.47.

сўзловчи, тингловчи, нутқ объекти - фактик материал ҳамда нутқий вазият. Шу компонентларнинг бўлиши шарт бўлганлиги учун ҳам нутқий актларнинг луғавий маъносини аниқроқ тушунишда юқоридаги «шартномавий маънолар» атамаси муҳим ўрин тутади. Нутқий актларнинг ифодаланиши ва англанишида, асосан, нутқий вазият муҳим ўрин тутади. Жумладан:

Бола оч қолди. Уни овқатлантириш керак.

Бу матндан прагматик жиҳатдан омоним бўлган тўрт нутқий актни англаш мумкин.

1. Кетинг маъноси остидаги «ҳайдаш» нутқий акти.
2. Бирор егулик топиш маъносидаги «талаб» нутқий акти.
3. Болани овқатлантириш учун ёрдам сўраш маъносини ифода этувчи «илтимос» нутқий акти.

4. Боланинг оч қолганлиги ҳақидаги «тасдиқ» нутқий акти кабилар нутқ вазиятига кўра ажратилади. Бундай нутқий актларни прагматик омонимия¹ ҳодисасига киритилади. Прагматик жиҳатдан омоним бўлган бир неча нутқий актлар бир вақтнинг ўзида биринчи даражали маъно имкониятига эга бўлиши билан характерланади. Бунда буйруқ ҳам, тасдиқ ҳам, илтимос ҳам, ваъда ҳам, мажбурият ҳамда талаб ҳам бараварига англаниши мумкин.

Нутқий актларнинг ҳосил бўлишида сўзловчи фаҳмий тасавурида ҳар қандай сўз семантик тузилишидаги маъноларнинг мукамал таҳлили ҳамда уларнинг баёнидаги нутқий вазият, ижтимоий шароит ҳисобга олинади. Киши тасавури томонидан юқоридаги ҳолатларни меъёрий балансда бошқарилиши нутқий актларнинг тўғри англаниши учун асос бўлади. Контекст ёки матн

¹ Тойн А. ван Дейк. Вопросы прагматики текста. В кн. Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII. с.302.

орқали ифодаланган ахборот мазмунини англаш асосида тушуниладиган ва маълум ҳаракатларни бажаришга ундайдиган маънолар нутқий актнинг моҳияти ҳисобланади.

... Тўғри гап! - деди Раҳмат. - Отам Тошкент борганларида тўппа-тўғри сизнинг эшигингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг!

- Ҳаққингиз бор, - деди Отабек. - Аммо, биринчидан, сизнинг ҳовлингизни сўроглаб топши менга қийинроқ кўринди, ундан сўнг молимизни ортган туюқашлар шу саройга тайинланган эдилар. (А.Қодирий, 8-бет).

Баъзи ҳолатларда нутқий актлар нутқ иштирокчиларининг социал ўзига ҳослигини ҳам очиш учун хизмат қилади. Бунда англашиладиган нутқий акт тингловчи табиатига номутаносиб бўлиши мумкин:

- Жиян, - деди Ҳомид Раҳматга қараб, - бошлаб уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлиб, улардан ранжиб юришингни ўрни йўқ. Хотининг кўнглингга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил! Буниси ҳам келишмаса, учинчисини ол! Хотиним мувофиқ эмас, деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас! (А.Қодирий, 9-бет).

«Тасдиқ», «танбеҳ», «маслаҳат» каби маънолар Ҳомид нутқига хос нутқий актлардир.

Нутқ иштирокчилари ахборотни қабул қилар экан, англашиладиган нутқий акт социоиндивидуал фаҳмий тасаввурга кўра мантиқий-аффект элементи асосида таҳлил этилиб, ўша ижтимоий вазият индивидуал тасаввур доирасида баҳоланади.

Бундай вазиятда «тасдиқ» нутқий акти аввалги ахборотда берилган нутқий актни инкор этишдан иборат бўлиб, у киноявий тасдиқ деб номланади:

... Шу орада қутидорнинг «уйланганми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. Ҳасаналининг сўровчига, бекнинг қиз ёқтирмаслигини сабаб кўрсатиб шу кунгача уйланмай келганлигининг тафсилли билан ҳикоя қилиб беришидан сўнг у тоқатсизлангандай бўлди:

- Балки бегингизнинг таъмалари хон қизидадир, - деди истеҳзо билан Ҳомид. - бундоқ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар!... (А.Қодирий, 18-бет). Бу мисолда «тасдиқ» ҳамда «киноявий тасдиқ» нутқий акти баён қилинган.

Дж.Остин назариясига кўра, нутқий актларнинг бажариш шарти қуйидагиларда:

1. Ўзида умум тил кодларини ифода этувчи бўлакларга бўлинувчи товушлар талаффузи.

2. Маълум тилдаги сўзлардан ўша тил грамматикаси қоидалари асосида ифода тузиш.

3. Нутқ предмети ҳақидаги фактни ўша вазиятдаги нутққа қиёслаш асосида ифодани мазмун ва референция билан таъминлаш¹. Мана шу шартлар ёрдамида баён қилинган ифодадаги кетма-кет боғланган гаплар йиғиндиси маълум тартибдаги нутқий актлар билан прагматик жиҳатдан чегараланади. Ифода тузишда прагматик чегараланишнинг асоси Остин назариясига оид шартларнинг мантиқий татбиқидан иборатдир. Фақат шундагина нутқий актларнинг тартибли баёни - сўзловчи нияти акс этган ифода плани

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.412.

тингловчи томонидан тўғри англаниши ҳамда мўлжалдаги нутқий реакциянинг амалга ошиши табиийдир.

... Менимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир, деди Раҳмат ва Отабекка юз ўғирди. Уйланган хотининг табъингга мувофиқ келса, бу жуда яхши, йўқса бунчалик овир гап дунёда бўлмас!

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади:

- Сўзингизнинг тўрилигида шубҳа йўқ, - деди, - аммо, шунини ҳам қўймоқ керакки, оладиган хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида, эр ҳам хотинга мувофақаттабъ бўлсин. (А.Қодирий, 9-бет).

Бу мисолда Раҳмат нутқига хос «уйланиш нозик иш эканлиги» тасдиқ нутқий акти орқали баён қилиниб, ундан кейинги ифодаларда «ҳасрат», «маслаҳат» каби нутқий актлар тасдиқни изоҳлаш, тўлдириш учун хизмат қилади. Раҳмат нутқидаги коммуникатив ният Отабек томонидан самимият билан қабул қилинади ҳамда нутқ предмети ҳақидаги тасдиқ нутқий акти орқали маъқулланади. Иллокутив вазифа тушунчаси остида сўзловчининг маълум коммуникатив ният билан адресатга таъсир этиш ва ундан сўзловчи назарда тутган фикрга мос ўзгаришлар - адресатдаги ҳаракат, фикр, ҳис-туйғуларни талаб этиш назарда тутилади. Масалан:

- Айтганингиздек, - деди Ҳасанали, - Марғилоннинг ҳавоси бузуқ экан, бир-икки кундан бери менинг ҳам аҳволим ўзгара бошлади. Марғилондан тез жўнамасак, мен ҳам ишдан чиқадигон ўхшайман... (А.Қодирий, 23-бет).

Ҳасанали нутқига хос коммуникатив ният (иллокутив функция) «Отабекда содир бўлган хомушлик маъносини билишга қаратилган бўлиб, ундан, маълум ҳаракат, фикр ва ҳис-туйғуларни талаб этишдан иборатдир.

Бу гапдан кейин Ҳасаналининг кўзи бекка тикилган эди, агар тундаги уйқусираш Ҳасаналининг ўйлаган эҳтимолига тўғри келса, ўзининг ҳалиги сўзи Отабекка бир ўзгариш беришида шубҳа қолмас эди.

...

- Кетамиз, - деди бир оз ўйлангандан кейин, - мол баҳолари тўғрисида битишолмай турамыз - олғучилар арзон сўрайдилар.

Ҳасаналининг синаши ниҳоятига етгандек бўлди. (А.Қодирӣ 23-бет). Иллокутив функция нутқий акт тузилишида махсус маъно мақомига эга бўлиб, референция ва предикациядан иборат пропозиционал маънога поғонали тобе бўлади. Пропозиционал маъно нутқдаги диктум, яъни нутқ предмети ҳақидаги ахборот мазмунидир. Нутқий актнинг ҳосил бўлишида сўзловчи ва тингловчи фаҳмий тасавурида тенглик ва нотенглик ҳолатлари мавжуд бўлади. Шунга кўра, нутқий актларнинг ифодаланишида мазмуний (референциал) акт, аниқ (пропозиционал) актларнинг баёни асосида қуйидаги нутқий актлар ҳосил қилинади.

Мазмуний (референциал) акт семантик акт бўлиб, унда прагматик жиҳатдан суҳбатдошларнинг билим фонди асосидаги муносабат ҳисобга олинади. Нутқ предмети ҳақидаги сўзловчи ва тингловчи нутқига хос тасдиқ эса умумиллокутив акт саналади. Тасдиқ тамомила яқунланган мазмуний актдан сўнг ҳосил бўлади. Аввалги ҳамда янги фактларни қамраб олувчи аниқ ва мазмуний актлар тасдиқнинг аргументлари саналади. Баён қилинган ахборот

мазмунида бирор факт ҳақидаги маълумотнинг тингловчи учун ноаниқ кўриниши референциал актга хос ноаниқ (интродуктив) акт деб юрятилади.¹ Фақат сўзловчи учун маълум бўлган предмет ҳақидаги нутқ интродуктив референция дейилади. Сўзловчи учун ҳам тингловчи учун ҳам маълум предмет ҳақидаги нутқ умумлаштирувчи ифода (идентификацион референция)² дейилади:

... *Ҳасаналидан сўради:*

- *Тузукмисиз, ота?*

- *Худога шукур! - деди Ҳасанали. - Боягидан бир оз енгиладим. Мазмуни ис теккан экан.*

- *Баъзи юмушлар буюрсам. (А.Қодирий, 6-бет).*

Ушбу мисолда, умуман, Отабекнинг Ҳасаналига муносабати, яъни ундан ҳол-аҳвол сўраш ифодаси ҳар бир тингловчи учун референциал акт ҳисоблангани ҳолда, ундаги буйруқ маъноси илтимос акти орқали баён қилинади. Нутқ предмети ҳақидаги референциал акт Отабек, Ҳомид ва Раҳматга маълум бўлгани ҳолда прагматик актнинг ҳосил бўлишидаги аргумент - тингловчи тасаввурига хос ўша вазиятдаги вербал ифодада социал нотенглик нутқий актига мувофиқ келмаслиги Ҳомидда интродуктив актни ҳосил қилади. Бу «Ҳасанали Отабекка ким эканлиги?» ҳақидаги оддий ахборотнинг Ҳомид тасаввурдаги социал актга номутаносиблигидан келиб чиқади. Мана шундай вазиятларда нутқий акт масалалари социал характер касб этади.

Конвенционал тартибда ваъда бериш учун сўзловчи ўзининг келгуси ҳаракатларига мувофиқ келувчи пропозиция ифодалаши лозим. Сўзловчи ваъдани ўз сўз мажбуриятларига боғламаган

¹ Тойн А. ван Дейк. Вопросы прагматики текста. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Выпуск VIII.

² Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.441.

ҳолатда баён этмаслиги керак»¹. Пропозиция тушунчаси вазиятга кўра турлича нутқий актларни ҳосил қилиши мумкин. Масалан: *У эртага боради* жумласи орқали оддий «хабар», «огоҳлантириш», «қўрқитиш», «ваъда» нутқий актларини ифодалаш мумкин. Жумладан, пропозиция нутқ субъекти эслатаётган шахсни эртага келиши ҳақидаги маълумот, холос. Кўринадики, нутқий актларнинг матний хосланиши ва англанишини қатъий равишда нутқ вазияти бошқаради. Шунинг учун ҳам прагматик нуқтаи назардан нутқ вазияти ҳар қандай нутқ учун мезон вазифасини бажаради. Нутқ вазиятининг мезон вазифаси ният (иллокутив акт) тушунчаси билан узвий боғлиқдир, чунки сўзловчи фаҳмий тасавури учун сигнал вазифасини бажарувчи барча перцептив аъзолар олдиндан сўзловчинини нутқ вазияти ҳақидаги ахборот билан таъминлайди. Сўзловчи ўз нутқини шакллантиришдан аввал ният акти билан нутқ вазияти орасидаги мутаносибликни сақлайди ҳамда ўз эмоционал ҳолати бошқарувида сўзларнинг семантик маъно имкониятларини сигнификатив функция асосида намоён қилади.

└ Бирор ифодани маълум коммуникатив мақсад билан ифодалаш иллокутив акт саналади. Иллокутив акт ахборотнинг оддий ифодаси бўлиб, унда сўзловчи нияти яширинган бўлади. «Пропозиционал акт ўз навбатида мураккаб ҳаракат ҳисобланиб, гапда фақат бирор факт ҳақидаги муносабатларнинг ҳам ифодаланишидир. Пропозиционал ва референциал актлар иллокутив акт учун хизмат қилади».² Унда таъкидланишича, талаффуз акти бошланиши билан пропозиционал ҳамда референциал акт ҳам мавжуд бўла бошлайди. Бирор хабарни қабул қилиш ва унинг референциал маъносини қиёслаш натижасида

¹ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., 1976, с.51.

² Тойн А. ван Дейк. Вопросы прагматики текста. В кн. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М., 1978, с.288.

илтимос ёки буйруқ, ваъда ёки огоҳлантириш, маслаҳат ёки талаб каби нутқий актлар юзага чиқади. А.В.Дорошенконинг кўрсатишича, нутқий акт фаолият сифатида мазмуний ва шаклий томонни қамраб олади. Нутқий актнинг шаклий томонга тил бирликлари, интонация ва кинесика алоқадор бўлади. Нутқий актнинг мазмуний томони эса пропозиционал мазмун (диктум, ахборот мазмуни - инфинитив мазмун) ва прагматик компонентлар - иллокутив функция, мотив, мақсад, адресатга таъсир этиш тактикаси, нутқ иштирокчиларининг социал ва индивидуал характери, иштирокчиларнинг эмоционал ҳолатлари ва коммуникациянинг перлокутив эффектини қамраб олади.¹ ✓

Юқоридагилардан маълум бўладикки, нутқий актларда умумий ҳолда қуйидаги компонентлар иштирок этади: сўзловчи-субъект-адресант, тингловчи-адресат, нутқ объекти - нутқий мулоқотнинг фактик ифодаси ҳамда нутқий вазият.² Нутқий актни ҳосил қилувчи бу компонентлар матннинг прагматик йўналишини ташкил этади. Нутқий актларнинг ҳосил бўлиши коммуникация жараёнининг маҳсулидир. Коммуникация кишиларнинг ўзаро бир-бирини англаши ҳамда объектив олам ҳақидаги хусусий тасаввурларини бирлаштириш учун хизмат қилади. Нутқий актлар иллокутив функцияга кўра ошқора ёки яширин тарзда намоён бўлиши мумкин.

Нутқий актларнинг яширин ифодасига сўзловчининг ички мақсади, айтмоқчи бўлган фикрнинг тингловчи томонидан қандай англаниши ва бу ахборотни у қандай кайфият билан қабул қилиши назарда тутилади. Шунинг учун ҳам бундай нутқий актлар «тасдиқ»

¹ Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты в косвенных контекстах. В кн.: Логический анализ языка. М., 1989, с.77.

² Русский язык. Энциклопедия. М., 1979. с.256-257.

актидан сўнг баён қилинган актларни умумякуни «узр» актини билдиради:

... Анчагина сўзсиз ўтиргандан сўнг хожи мулойимона сўз очди.

- Ўғлим, ҳали сен эшитдингми, йўқми, ҳайтовур, биз сенинг устингдан бир иш қилиб қўйдик.

Отабек маълумки, уларнинг «қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини» албатта билар эди. Шундай бўлса ҳам, билмаганга солинди:

- Ақлли кишиларнинг ўғиллари устидан қилган ишлари албатта, номаъқул бўлмас, - деди. (А.Қодирий).

Бу матн орқали баён қилинган ахборот таржибида сўзловчи учун ҳам тингловчи учун ҳам ашглашилган акт индивидуал иллоперлокутив акт саналади. Чунки нутқ иштирокчиларининг ҳар иккиси ҳам маълум коммуникатив мақсад асосида таъсир этиш учун нутқий мулоқотга киришадилар. Ҳожи нутқига хос коммуникатив мақсад қилмоқчи бўлган ишларидан Отабекни хабардор этиш ва унинг муносабатини билиш бўлса, Отабекнинг мақсади - перлокутив акт воситасида ўта жиддийлик вазияти билан «қилиб қўйилган ишнинг» маъқул эмаслигини ифодалашдир.

Нутқий актнинг ошкора тасвирида эса сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги ички муносабат ошкора баён қилинади:

... Ҳасанали Отабекни ечинтирар экан, ризосиз оҳангда деди:

- Ўғлим, сизга шу шайтоний ишнинг нима зарурати бор?

Отабек мастларча кулди:

- Ммменга зарурати бўлмаса, кккимга зарурати бор?!

- Нима бўлганда ҳам мен бу ишингиздан рози эмасман! -
деди Ҳасанали...

Умуман, нутқий акт назариясига оид маълумотларни ўрганиш прагматика ва услубшунослик соҳаларининг тўлдирилишига, шунингдек, ўзбек тилшунослигида ҳам шахснинг ички маънавий қиёфаси билан алоқадор ҳолатларни унинг нутқи асосида таҳлил қилишнинг яна бир имконияти борлигини кўрсатиш учун хизмат қилади.

5-§. Нутқий актнинг умумсемиологик тузилиши

1. Нутқий акт. Нутқий акт назариясининг умумий масалалари ичида унинг умумсемиологик таркиби муаммоси муҳим ўрин тутди. Нутқий акт тузилишига оид масалаларнинг тадқиқ этилиши бу йўналишнинг кўп қиррали эканлигидан далолат беради. Сўзловчи объектив оламдаги воқеликларни кўради, маълум ҳис-туйғулар воситаси билан англайди, идрок қилади. Ана шу ҳолатларга ўзининг хатти-ҳаракатлари ҳамда талаффуз акти ва коммуникатив нияти билан муносабатиш билдиради.

Маълумки, нутқ тушунчаси «сўзловчининг тил воситаларидан фойдаланиш жараёни ва шундай жараён натижасида юзага келадиган ҳодиса; нутқнинг коммуникация мақсади ва шароитига қараб лексик ва грамматик воситалардан мувофиқи сайлаб ишлатилиши билан характерланувчи тури: расмий нутқ, сўзлашув нутқи; синтактик ифоданинг тури; автор нутқи, ўзга нутқи»¹.

Кўринадики, нутқ тушунчаси сўзловчининг идрок қилиш ва ифодалаш фаолиятининг махсули сифатида қатор янги

¹ Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Тошкент, 1985. 61-бет.

йўналишларнинг объекти бўлиши мумкин. Нутқ ҳодисаси сўзловчининг нутқий фаолияти билан узвий алоқадор бўлганлиги учун нутқ жараёнини содир этаётган шахс фаолиятини тўлиқ ифодалаш маъносида «нутқий акт» бирикмасидан фойдаланамиз ва бу бирикма тилшунослик фанининг алоҳида янги бир йўналишининг номи сифатида энциклопедик ва назарий адабиётларида қайд этилади. ¹Нутқий акт назарияси тилшунослик фанининг алоҳида соҳаси сифатида ўрганилиши лозим. Демак, нутқ инсоннинг онгли ва мақсадли фаолияти, ҳаракати билан боғлиқ тадқиқот объекти сифатида ўрганилади.

Сўзлаш жараёни мураккаб ҳодиса бўлиб, у сўзловчидан кўп нарсаларни талаб қилади. Аввало, сўзлаш актини тўғри содир этиш учун сўзловчи идрок қилаётган воқелик ҳаракатларининг ўзаро мувозанатини сақлаш лозим. «Сўзлаш жараёнида қанча фикр бўлса, шунча ҳаракат содир этилади. Биз гапириш билан маълум ҳаракатларни содир этамиз. Ҳаракатларни содир этиш билан эса мазмунни гуруҳларга ажратамиз. Булар, албатта яхлит ҳолда амалга оширилади. Нимадир айтиш билан ниманидир бажарамиз, бунга товушлар, сўз, қурилмалар, маълум мазмун ва референцияга эга бўлган баёний маънолар киради»¹.

Ифоданинг мазмуний таркиби сўзловчининг «менлиги» билан боғлиқ ҳолда семиологик планга, кўра тўрт даражага ажратилади: «сўзлаш акти (локуция), пропозиция, сўзловчи нияти (иллокуция) ва нутқий таъсир этиш (перлокуция)»². Дж.Остинда эса нутқий актнинг бу мазмуний тузилиши фақат сўзлаш акти (локутив), сўзловчи нияти (иллокутив) ва нутқий таъсир этиш

¹ Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986, с.83.

² Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты в косвенных контекстах. В кн.: Логический анализ языка. М., 1989. с.77.

(перлокутив) актидан иборат деб кўрсатилади¹. Пропозиционал акт эса эътибордан четда қолади. Бизнингча, бунда фақат прагматик актлар назарда тутилади.

2. Локуция хусусида. Сўзлаш (локутив) акти хусусида гапиришдан аввал, барча актлар учун умумий бўлган «локуция» атамаси ҳақида тўхталамиз. Локуция, локация атамалари прагматик назария моҳиятини ифода этади. Ю.С.Степановнинг таъкидлашича, локация «мен», «бу ерда», «ҳозир» каби учлик бирлигига амал қилади. Бунга кўра, нутқий коммуникация жараёни прагматик моҳияти билан сўзловчининг «менлиги» ҳамда макон ва замон муносабатидан иборат бўлади. «Мен» нутқ субъекти сифатида аниқланиб, ифоданинг бир актида ўзини номлайди. Шундай қилиб, «мен» сўзи референт қўлланишида аутореферент сўз ҳисобланади. «Бу ерда» ўзининг «мен»ини белгиловчи субъектнинг ўрни сифатида аниқланади. «Ҳозир» ўзини «мен»ини белгиловчи нутқ объектининг сўзлаш вақти сифатида аниқланади. Мана шу уч асосий сўз белгилари ўзининг дастлабки вазифасида оддий кўрсатиш-ишора билан алмашинади... Локация белгилари индекс-белгилари деб номланиши мумкин². Кўринадики, локация прагматик тушунчалар қаторига киритилиб, нутқ субъектининг «мен»лиги ҳамда макон ва замондаги бирлигини ифода этади.

Сўзловчининг объектив оламда рўй бераётган воқеликнинг идрок қилиши ва уни вербал ҳамда новербал ифодалаш даражаси маълум маънода локуция тушунчасини ифода этади. Сўзловчи нутқига хос «менлик»нинг баён қилиш этапларини локуция қамраб олади. Бу ҳолат ўзига сўзловчининг талаффуз актидан то унинг

¹ Шу асар, 83-91-бетлар.

² Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975, с.251.

атрофидаги адресат - тингловчи-нутқ иштирокчиларининг ҳис-туйғуларигача нутқий акт воситаси билан таъсир этиш актларини ҳам қамраб олади.

3. Сўзлаш акти (локутив) хусусида. Сўзлаш (локутив) акти ўзининг қатор хусусиятлари билан бошқа актлардан ажралиб туради. Сўзлаш акти локутив актнинг намоён бўлишидир. Масалан:

- *Хатини ҳам ололдингизми? - деди ва сабрсизланиб Содиқнинг овзига тикилди. Содиқ юзига маврур бир тус ва овозига музаффарият оҳанги бериб «хатини ҳам олдим» жавобини айтди.* (А.Қодирий, 142-бет).

Сўзлаш актларида баён қилинган ахборот назарда тутилмайди, балки сўзловчи нутқига хос талаффуз акти эътиборга олинади. Локутив акт сўзлаш қондасига алоқадор фаолият кўринишлари билан боғланади. Жумладан, сўзловчи бирор товуш, сўз ёки қурилмаларни талаффуз қилиш жараёнида уларга хос мувозанатни нутқ аппарати ёрдамида сақлашга ҳаракат қилади. Фонетик, лексик ва синтактик бирликларнинг сўзловчи томонидан меъёрий талаффуз жараёни локутив акт деб қаралади. Локутив актнинг моҳияти жумланинг маълум грамматик қондалар ёрдамида талаффуз қилиниши билан ойдинлашади. Юқоридаги «хатини ҳам олдим» жумласи талаффузи локутив акт сифатида хатини, ҳам, олдим сўзларининг маълум маъно ва референцияга эга эканлигидадир. Сўзловчи матнни талаффуз қилар экан, сўзлаш акти моҳиятига кўра, маълум ахборот-прагматик мазмунни тингловчига етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Нутқий актнинг локутив аспекти фақат товуш, сўз ва қурилмаларни маълум лексик ва грамматик қондалар асосида тўғри талаффуз қилиш билан чегараланади. Шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, Дж.Остин локутив актни ички

фарқланиш белгисига кўра уч гуруҳга ажратади: фонетик, фатик, ретик актлардир. Сўзловчи учун маълум бўлган товушлар талаффузи фонетик акт ҳисобланади»¹. Товушлар талаффузи бир жиҳатдан юзага келаётган сўз маъноларининг тўғри ифодаланиши ва англанишида муҳим ўрин тутади. Иккинчи жиҳатдан эса товушларнинг маълум акцент билан талаффуз қилиниши нутқда прагматик тўсиқ (шум) тушунчасини юзага келтиради. Бундай талаффуз услуби, кўпинча, нутқ субъектига хос баъзи маълумотларни ифода этади, бу эса пропозиционал мазмуннинг тўғри англаниши учун тўсиқ бўлади. Баъзи ҳолатларда ёзувчининг индивидуал услуби билан боғлиқ равишда ёки образнинг эмоционал ҳолатини кўрсатиш мақсадида товушлар талаффузи меъёрий ҳолатдан чиқарилади. Бундай усул образнинг руҳий ҳолатини аниқ тасвирлаш мақсади учун қўлланади. Масалан:

Отабек мастларча кулди:

- *Мименга зарурати бўлмаса, ккимга зарурати бор?!*

- *Нима бўлганда ҳам мен бу ишингиздан рози эмасман! -*

деди Ҳасанали... (А.Қодирий).

«Фатик акт эса товуш бирикмалари ва сўзларни маълум грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз этишдир».

Фатик акт турида маълум сўз ёки бирикмаларни талаффуз қилинар экан, унда сўзловчи назарда тутган фикрнинг тўғри ифодаланиши ва англаниши учун зарурий грамматик қоидалардан фойдаланади. Прозаник нутқда эга - иккинчи даражали бўлак - кесим шаклидаги жумлалар тартиби фатик акт учун асос қилиб олинади. Масалан: «*Қизинг ҳар ерда бўлса ҳам соғ бўлсин*».

¹ Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. с.84.

Шеърӣ нутқ талаффузининг инверсия ҳодисасига асосланиши фатик акт учун меъерӣ ҳолат саналади.

« - Инверсия - бу компонентларнинг одатдаги ўрнини алмаштириш деганидир. Бундай ўзгаришлардан мақсад асосий фикрни биринчи ўринга чиқариб уқтиришдир»¹.

Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон.

Севгисидан бир янги дoston. (Ҳ.Олимжон).

Фатик актда сўзловчи нутқига хос грамматик қоидаларнинг намоён бўлиши ички маъно имкониятлари учун йўл очади. Нутқий актнинг айнан мана шу қисмидан сўзловчи нутқига хос фикрлаш даражаси сезила бошлайди. Фикрнинг юзата келиши билан ҳаракат ҳам содир этилади.

Дж.Остиннинг таъкидлашича, у: *«Мен эртага ўша ерда бўламан»* - деди жумласи фатик акт саналади.

Ретик актда эса сўзловчи сўзлардан фойдаланиш жараёнида уларни маълум мазмун ва референция билан таъминлайди. Нутқий акт талаффузининг бошланишида сўзловчи муносабатининг англаниши ретик акт тушунчасини билдиради. Ретик актнинг бошланиши билан прагматиканинг чегараси намоён бўла бошлайди. Шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, сўзловчи ва тингловчи орасидаги вербал ҳамда новербал муносабатнинг объектив оламдаги ҳақиқийлик ёки ҳақиқий эмаслик даражаларининг мазмуний ифодасида прагматика моҳияти анланади. Ретик акт кишилар ўртасидаги алоқа-аралашув жараёнидаги билиш, ифодалаш ва англашнинг аниқ (объектив) ҳамда хусусий манфаатдорлик даражаси билан белгиланади. Ўзбекларда *«Бола тўғри гапиради»*

¹ Мамажонов А., Махмудов У. Услубий воситалар. Фарғона 1996, 38-бет.

иборасининг мавжудлиги ҳам бир-бир ярим яшар боланинг прагматик имкониятлари чегараланганлигининг белгисидир.

«У эртага ўша ерда бўлишини айтди» жумласи ретик акт ҳисобланади.

У: «Кет» - деди фатик акт, чунки бу жумла талаффузида маълум грамматик қоидалардан тўғри фойдаланилган, қўлланган тиниш белгилари ҳам фатик акт талаффузида грамматик қоидаларга қатъий амал қилинганини кўрсатиб турибди. «У мени кетишим учун бақирди» жумласи эса ретик акт саналади, чунки бу жумлани талаффуз қилиш жараёнида сўзловчи уни аниқ мазмун ва референция билан таъминлаган. Бу прагматик фактор билан боғлиқ равишда суҳбатдошларнинг билим фондларини ифодаловчи референция кўринишининг фарқлашишидир. Бу мисол мазмунига кўра нутқ фақат сўзловчи учун маълум нутқ предмети хусусида боради.

Кўринадики, фатик акт учун сўзловчи томонидан маълум сўз ва ибораларни грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз этилиши асос деб қаралса, ана шу грамматик қоидалар асосида талаффуз қилинган ифодани маълум мазмун ва референция билан таъминлаш ва тингловчи томонидан уни тўғри англаниши ретик акт деб ҳисобланади. бу мураккаб жараённинг дастлабки қисми ифода ёки талаффуз акти деб номланади. Ифода акти орқали сўзловчи маълум товушларни нутқ аъзолари ёрдамида талаффуз қилиб, ана шу талаффуз жараёнида сўз ва гапларни ҳосил қилиш учун маълум грамматик қоидалардан фойдаланади. Нутқ иштирокчилари сўз ва гапни аниқ референциал маъноси билан қўллаганликлари

¹ Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986. с.84.

натижасида ифода таркибида пропозиционал акт учун замин ҳозирланади.

4. Пропозиционал акт хусусида. Нутқий актнинг мазмуний тузилиши хусусидаги назарий маълумотлар матн таркибида пропозиционал мазмун ва нутқ объекти шахси билан алоқадор прагматик birlikларни ажратиб кўрсатишни талаб қилади. Шу маънода пропозиционал акт нутқий актнинг мазмуний тузилиш бирлиги сифатида алоҳида талқинга эга бўлиши ва бошқа мазмуний актлардан ажратилиши муҳимдир. Локутив актнинг содир этилиши пропозиционал актнинг юзага келиши учун асос бўлади.

«Пропозиция» атамаси тилни мантиқий таҳлил қилиш натижасида XIX аср охири ва XX аср бошларида ўзининг янгича талқинига эга бўла бошлади. Бу атама Г.Фреге воялари таъсирида шаклланди¹, сўзловчи нутқига хос тасдиқ акти пропозиционал структура сифатида ажратила бошланди.

Матндаги пропозиционал акт диктум тушунчасини ифода этади, сўзловчи нутқига хос нутқ предмети хусусидаги хабар ва унинг тасдиғи пропозиционал актдир. Масалан:

- Биз Отабекни Тошканддан уйлантириб, бошини бозламасак, кун сайин уни юқуришидан қутила олмаймиз. Тошканддан уйланса, сув қуйвондек тинар-қолар; Маргилон балосини эсидан ҳам чиқарар...- дейдир Ўзбек ойим. (А.Қодирий)

Бу парчада Отабекнинг Тошканддан уйлантириш хусусидаги оддий хабар пропозиционал акт деб қаралади. Нутқ предмети хусусидаги асосий мазмун, кўпинча, пропозиционал актдан иборат бўлади.

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.401.

5. Коммуникатив ният (иллокутив) акти хусусида.

Нутқий акт назариясининг марказий масалаларидан бири иллокутив актдир. Ҳар қандай матнда сўзловчи нутқ предмети хусусидаги маълум ахборотни у ёки бу шакл билан баён этади. Ахборотнинг баён қилиниши сўзловчининг индивидуал услуби билан узвий боғланади. Ана шундай вазиятларда сўзловчи референциал ва пропозиционал актнинг таркибида ўз ички мақсади асосидаги ошкора ёки яширин ахборотни ҳам ифода этади. Сўзловчининг ички мақсади билан узвий боғланган диктум таркибидаги ошкора ва яширин нутқий муносабат иллокутив акт деб қаралади. Иллокутив акт матн ёки нутқда сўзловчи ички ниятининг акс этишидир. Шунинг учун ҳам бу актни коммуникатив ният атамаси билан номлаш мумкин.

Сўзловчи ўз нутқи орқали маълум ниятини гоҳ ошкора гоҳ яширин шаклда баён қилади. Сўзловчи ниятининг ифодаланиш даражаларида иллокутив куч муҳим ўрин тутади. Иллокутив кучни сўзловчининг талаффуз ва ифодалаш имкониятлари деб номлаш мақсадга мувофиқдир. Ифодалаш имконияти (иллокутив куч) тушунчаси сўзловчининг идрок қилиш қобилияти ҳамда уни баён қилишидаги иллокуцион имконият даражаларидир. Жумладан, тингловчини маълум хатти-қаракатларни бажаришга ундаш учун сўзловчи нутқига хос иллокуцион қатъият куч кўринишларидан бири саналади.

Ифода имконияти (иллокутив куч) кўринишларидан бири бу фикр ифодалаш усуби ёки тактикаси ҳисобланади. Сўзловчи ўз ниятини амалга ошириш учун нутқий таъсир этиш усули ёки тактикаси воситаси билан тингловчининг ички руҳияти ёки ички позициясини аниқлаб олади. Сўзловчи нутқини баён этар экан,

дастлаб ўз ички ниятини ошкора ифодаламайди. Бунга кўра сўзловчи коммуникатив ниятини, мақсадларини баён қилиш учун маълум нутқий вазиятни юзага келишини кутадилар, шу маънода иллокутив актни ифодалаш вазияти етилиши билан ўз ниятларини пропозицианал мазмуннинг остига яширадилар. Шунда ҳам иллокутив мақсад баёни акс этган тағмаъно кўринишлари пропозиция семантик тузилишида маълум даражада сезилади.

Қутидор айниқса Зиё аканинг овзини пойлаб, кўнгли чақирилмаган меҳмонлардан тушунмоғи қийин бўлгон бир маънони сезмақда эди. Орадаги сўзсизлик узоққа чўзилабергач, Қутидор Ҳасаналидан сўради.

-Бек саломатми?

-Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг совлиғи учундир. (А.Қодирий).

Бу матн парчасида сўзловчи ўз коммуникатив ниятини ошкора баён қилмайди, балки унга ишора қилади, холос. Тингловчи бу жавобнинг асл маъносини тушунолмайди. Иллокутив мақсадни бундай ифодалаш сўзловчининг индивидуал услубига боғлиқ бўлиб, бу усул нутқий вазият тушунчаси билан узвий боғланади. Сўзловчи ўз ниятини нутқий вазият етилгунига қадар ошкора баён этиш имкониятини йўқотиш мақсадида ўзига хос индивидуал услубдан фойдаланади.

- Отабек соғми?

- Бу кунгача Отабек саломат, - деди Зиё ака яна - Аммо мундин кейинги соғлиғи сизнинг қўлингизда...

Қутидор яна тушунолмай таажжуб билан меҳмонларга қараб олди.

- Тушунолмадим. (А.Қодирий).

Сўзловчи назарда тутган иллокутив мақсад бир икки яширин баён қилинган, ўзининг ошқора тасвирига эга бўлади. Асл муддаонинг шижоат билан айтилиши натижасида тингловчи сўзловчининг ички мақсадини англайди ва унинг психологик ҳолатида ўзгариш юз беради:

Зиё ака бояги вазиятини бузмади.

- *Ажабланмангиз, ўртоқ, - деди, - бекнинг мундин кейинги совливи сизнинг ихтиёрингизда, бу ўйин эмас - тўғри гап.* (А.Қодирий).

Кўринадики, матннинг юқоридаги қисмларида сўзловчи иллокутив актларни содир этишда унинг лингвистик мезонларидан иллокутив актни баён этиш усулидан фойдаланади, кейинги матнда эса иллокутив мақсаднинг англаниши бевосита нутқ иштирокчиларининг фикр ифодалашдаги шижоатлари таъсирида амалга оширилади.

Қутидор тўсундан муддаонинг ким ва нима тўғрисида бўлганлигини пайқаб қолди ва ўзида бир турлик ўнвайсизлик сездди. (А.Қодирий).

Иллокутив акт содир этилиши моментидан у ошқора баёнига эга бўлади. Бунда нутқ иштирокчилари ўзлари назарда тутган ахборотни бир неча бор англатишга ҳаракат қилганларидан сўнг, улар баён қилмоқчи бўлган яширин иллокутив мақсад ошқора баёнга ўтади ва бу ички ният тасдиқ актига айланиб иллокутив мақсад билан пропозиционал мазмуннинг ифодаланиш даражаси тенглашади. Яъни сўзловчининг ички мақсади матн пропозициясига тенг ҳолатга келади. Масалан:

- *Биз ўзимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга орзуғилиқ бир ўғул ҳадя этганимиздек, иншоллоҳ қайтишимизда*

ҳам *Отабек учун мужассамаи иффат бўлган бир рафиқа тухфа қилармиз.* (А.Қодирӣ). Бу матн шакл нуқтаи назаридан хабар мазмунига эга бўлса-да, унда иллокутив мақсад акс этган тасдиқ акти ўз баёнига эга бўлади. Иллокутив акт нутқий актнинг барча кўринишлари учун умумийдир. Жумладан, «тасдиқ», «буйруқ», «талаб», «илтимос», «ваъда» актларининг барчасида иллокутив мақсад иштирок этади.

6. Нутқий таъсир этиш (перлокутив) акти хусусида.

Нутқий таъсир этиш акти ҳам нутқий актнинг мазмуний кўринишларидан бири сифатида ажратилади. Перлокутив акт тушунчаси сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги коммуникатив муносабатнинг натижа мазмунини англатади. Нутқий таъсир этиш актида сўзловчи ёки тингловчи қайсидир синтактик birlikларни талаффуз қилиш билан нутқ иштирокчилари ҳис-туйғуси, фикри, ҳаракатига таъсир этади. Дж.Остиннинг таъкидлашича, «сўзлаш жараёнидаги актлар локутив актдир. У гапни талаффуз қилишда мазмун ва референция билан таъминлайди. Иккинчидан, ниманидир талаффуз қилиш билан иллокутив актларни содир этади, уларда аниқ конвенционал кучга эга бўлган буйруқ, огоҳлантириш каби ахборотлар мавжуд бўлади. Учинчидан, гапириш, сўзлаш ва талаффуз воситасида нимагадир эришилади: бу нутқий таъсир этиш перлокутив актини содир этиш усули ҳисобланади. Бунда сўзлаш таъсир этиш воситаси билан ишонтириш, мажбур қилиш, ҳайрон қолдириш, адаштириш имконига эга бўлинади. «Ҳаракат»нинг мана шу уч типни орқали мўлжалланган ва мўлжалланмаган ҳаракатлар асосидаги ниятларга эришилади»¹.

¹ Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986, с.93.

Нутқий таъсир этиш актида сўзловчи тингловчининг ҳис-туйғуларига таъсир ўтказишни ният қилади, уни тобе бўлишига мажбур қилади:

Қаландаров унинг гапига қулоқ солмай давом этди:

- Колхозни опичлаб катта қилгансиз!.. Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини яхши биласиз!.. «Бўстон»га ўхшаган колхозлардан ўнтасини битта чинчаловингиз билан кўтарасиз!.. «Синчалак» деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан!

Ҳозир Қаландаровнинг бу сўзларига яраша сўз айтиш бефойда, балки кони зиён, лекин шу билан бирга, сукут - розилик белгиси бўлур эди...

Дунёда бунақа жониворлар кўп. Арслонбек ака, - деди - хўроз ҳам «мен қичқирмасам тонг отмайди» деб ўйлар экан... (Абдулла Қаҳҳор). Бу матнда Саида томонидан айтилган нутқ нутқий таъсир этиш акти сифатида Қаландаровнинг ҳис-туйғусига таъсир этади. Саида томонидан содир этилган перлокутив акт Қаландаровда пайдо бўлган «Саидани осонликча енгиш мумкин эмаслиги» хусусидаги фикрдир.

Коммуникатив ният актининг моҳиятида сўзловчи ниманидир назарда тутиб таъсир этади. Бу буйруқ, илтимос, огоҳлантириш мазмунидан иборат бўлиши мумкин. Перлокутив актда эса сўзловчи тингловчини қайсидир ҳаракатларни бажаришга мажбур қилади, унинг ҳис-туйғуларига, фикрига, ҳаракатларига таъсир этади. «Огоҳлантиришнинг перлокутив вазифаси кишини ҳушёрлантиради, нутқий таъсир этиш актининг амалий натижаси хавотирлантириш

мақсадидир. Масалан, «Бу ишни қилманг» дейиш билан хавотирга тушириш перлокутив актнинг моҳиятидир»¹.

В.П.Звегенцев пресупозиция хусусида сўз юритиб, нутқий актлар таркибини чегаралаб беради. Унинг таъкидлашича, локутив актни нутқий акт, иллокутив актни нутқий бўлмаган акт (яъни вербал ифода шаклига эга бўлмаган, бироқ матнда ифодаланган яширин акт ёки коммуникатив ният - изоҳ М.Ҳакимов) нутқий таъсир қилувчи акт сифатида перлокутив актни тушунтириб ўтади². Демак, нутқий акт хусусидаги назарий хулосалар шуни кўрсатадики, локутив акт нутқий акт сифатида сўзлаш акти, аниқроғи, талаффуз акти деб юритилади. Иллокутив акт эса сўзловчининг ички мақсади билан боғлиқ равишда матндаги коммуникатив ният акти деб тушунилади, перлокутив акт эса ҳис-туйғуга таъсир этиш акти деб тушунилади.

Хуллас, нутқий акт тушунчаси унинг семиологик план асосида ажратилган локуция, пропозиция, иллокуция ҳамда перлокуцион актлар таҳлилида ўзининг аниқ лисоний мезонига эга бўлади. Нутқий актнинг бу масалаларини ўрганиш лингвистик прагматика ва услубшунослик соҳаларининг назарий жиҳатдан тўлдирилишида муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, матн ва тагмаъно масалаларини ўзаро фарқлаш учун ҳам назарий мезон бўлиб хизмат қилади.

¹ Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986, с.97.

² Звегенцев В.П. Предложение и его отношение к языку и речи. Изд-во Московского университета. 1976, с.210.

6-§. Коммуникатив ният (иллокутив акт)нинг прагматик таснифи

Нутқий акт тушунчасининг моҳияти сўзловчининг коммуникатив нияти, мақсади билан узвий боғлиқ бўлганлиги учун уни лингвистик акт сифатида матндаги хусусий муносабатнинг асосий кўриниши шаклида ажратилади. Лингвистик ёки коммуникатив мақсад асосидаги маъно актнинг жаҳон тилшунослари асарларидаги талқини турлича характерга эга бўлмасин, уларнинг моҳиятига диққат қиладиган бўлсак, нутқий акт хусусидаги ҳар бир талқин ўз моҳият-эътибори билан сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги коммуникатив муносабатнинг хусусий кўринишларига келиб тақалади. Уларнинг нутқий акт ҳақидаги қарашлари умумлаштириладиган бўлса, барчаси ҳам мавжуд грамматик қоида ва ахлоқ шакллари, ҳужм - пропозиция, хусусий муносабат шакллари ўртасидаги ўзаро муносабатдан иборат бўлиб, бу ҳодисаларнинг умумийлиги, бирлиги, бир вақтлилиги, аниқ лингвистик мезонлар воситасида уларни фарқлаш лозимлигини кўрсатади. Демак, нутқий акт йўналиши мавжуд ахлоқ шакллари ва грамматик қоида, пропозиция ва хусусий муносабат шакллари ўртасидаги ўзаро алоқалар муносабатини ўрганади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги вербал ва новербал коммуникатив муносабатнинг коммуникатив ният нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ва уларни маълум лингвистик мезонлар воситасида тасниф этиш нутқий акт йўналишининг асосий масалалари ҳисобланади.

Дж.Остиннинг ҳаракат ифодаси хусусидаги назарияси ҳам, иллокутив феъллар хусусидаги назарияси ҳам Дж.Р.Серль, Стросон ва Э.Вендлернинг коммуникатив ният (иллокутив акт) хусусидаги

қарашлари ҳам ўзаро сўзловчининг хусусий муносабатини акс эттириш билан характерланади. Шундан назардан қараладиган бўлса, нутқий акт назарияси хусусий муносабатнинг назарий манбаси сифатида талқин этилиши мутлақо тўғри бўлади. Бизнинг кузатишларимизга кўра, ифода таркибидан хусусий муносабатнинг прагматик билим сифатида ажратилиши ва уларнинг таснифи нутқий акт назариясининг бош ва етакчи масаласидир.

Нутқий актларни тасниф қилиш учун баён қилинаётган ахборот тузилишидаги тўлиқ ва йиғиқ хусусий муносабат кўринишлари маълум лингвистик мезонлар асосида ажратилади. Юзак қаралганда матндаги хусусий муносабат кўринишлари нейтрал, эмоционал хусусиятлардан иборатдек туюлади, ammo сўзловчининг матндаги коммуникатив нияти, мақсади назарда тутиладиган бўлса, хусусий маъно воситаси билан баён қилинадиган муносабат шакллари жуда мураккаб эканлиги кўзга яққол ташланади. Шундан маънода ушбу ишда нутқий актларни тасниф этиш учун сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги коммуникатив муносабатнинг лингвистик мезонлари ҳисобга олинади.

З.Вендлер Остиннинг нутқий акт таснифи таркибини қуйидаги мисол билан тушунтириб беради. Жумладан, «У нима деди (айтди)?» саволига бериладиган жавоблар гуруҳи нутқий акт кўринишлари бўйича шундай бўлади:

1. У ниманидир хабар қилди (экспозитив).
2. У мени номлади (вердиктив).
3. У ваъда берди (мажбурият).
4. У менга буйруқ берди (ундаш).
5. У кечирим сўради (этикет ахлоқи)¹.

¹ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.239.

Бизнингча, Вендлер изоҳидан сўнг нутқий акт бўйича Остин таснифини ҳам аниқ тасаввур қилиш имконияти яратилади.

Дж.Р.Серль Остин назариясини таҳлил қилар экан, унинг таснифини синчиклаб ўрганadi. У дастлаб, Остин таснифи ўз ниҳоясига етказилмаганлиги ва бу таснифда иллокутив актлар эмас, балки иллокутив феъллар назарда тутилганини алоҳида қайд этади. Жумладан, у Остин назариясини батафсил таҳлил этиш натижасида нутқий актни қуйидаги тарзда тасниф қилади: репрезентатив, директив, комиссив, экспрессив, деклератив¹.

Нутқий акт назарияси туркологияда, жумладан, ўзбек тилшунослигида монографик планда тадқиқот объекти бўлмаган, аниқ мавзу доирасида ўрганилган эмас. Бироқ баъзи назарий адабиётларда нутқий актнинг айрим шакллари ёки кўринишлари хусусидаги қарашлар ҳам кўзга яққол ташланади: «... айрим ҳолларда модус ва диктум алоҳида ва тўлиқ эксплицит ифодаланиши мумкин... Эргаш гапли қўшма гапларнинг айрим турларида бош гап тўлиғича субъектив мазмунни, эргаш гап эса объектив мазмунни - пропозицияни ифодалаб келади. Масалан, *Мен ўйлайманки, Аҳмад бугун келмайди. Мен ўйлайман - субъектив мазмун. Аҳмад бугун келмайди - пропозиция*»².

Булардан кўринадики, хусусий мазмуннинг турлича кўринишлари, уларнинг даражаланиш таснифи, хабарнинг ифодаланиш даражаси, хабарга сўзловчи баҳоси, хабар воситаси билан ундаш муносабати, мажбурият оттенкалари ҳис-туйғуларнинг

¹ Дж.Р.Серль. Классификация иллокутивных актов. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986, с.181-184.

² Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. Тошкент. 1984, 12-бет.

ахлоқий кўринишлари, расмий ва норасмий муносабат шакллари кабилар нутқий актни тасниф қилиш зарурлигини кўрсатади. «Муайян бир диктум турли модуслар билан ифодаланиши мумкин. Масалан:

Аҳмад ўқийди, Аҳмад ўқиса эди, Аҳмад эҳтимол ўқийди гапларининг ҳаммасида айни бир диктум ифодаланган, аммо ҳар бир гапда бошқа-бошқа модус ифодаланган, яъни фикрловчи субъектнинг айни бир объектив мазмунга турли муносабати акс этган»¹.

Биз ҳам жаҳон тилшуносларининг нутқий акт хусусидаги баъзи ютуқ ва камчиликларини ҳисобга олган ҳолда ҳамда ўзбек тилшунослигида долзарб муаммо сифатида ишора қилинган махсус тадқиқот объекти сифатида етарлича ўрганилмаган нутқий акт кўринишларини қуйидаги тарзда тасниф қиламиз².

Репрезентатив ёки хабар нутқий акти

Нутқий актнинг биринчи кўриниши репрезентатив актдир. Репрезентатив ифода таркиби пропозицияга сўзловчининг муносабати ҳамда нутқ иштирокчиларининг коммуникатив ниятига кўра қуйидаги иллокутив белгиларга эга бўлади:

Репрезентативлик белгиси сўзловчининг ифодани қатъий ишонч билан талаффуз қилишига боғлиқ бўлади. Талаффуз жараёнининг ўзида коммуникатив ният актининг репрезентатив актдаги даражаси сўзловчининг талаффуз имкониятлари воситасида ажратилади ҳамда хабар даражасини белгиловчи лисоний ва нолисоний факторлар уларни тасниф қилувчи маълум принцип вазифасини бажаради.

¹ Ўша асар, 9-бет.

² Бу таснифда асосан Дж.Р.Серль концепциясига суянамыз.

Репрезентатив нутқий актларда сўзловчининг ички нияти пропозиция баёнидаги ҳукмнинг тасдиғи сифатида унга нутқ субъектининг қатъий ишончидир. Репрезентатив актларни аниқлашда нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният, мақсад тушунчаси бош мезон ҳисобланади. Сўзловчи коммуникатив ниятига хос фақат нутқ предмети хусусидаги хабар баёни репрезентатив акт тушунчасини ифода этади.¹ Масалан:

- Кеча ўрда бек ойимдан менга арава келган экан, феълим айниб турган эди, бормай аравани бўш қайтардим... Бо худо, ўрда бекаси бўлса ўзига.

Ўтган кун ўрдага борган эдим; хонимлар етиб келасиз деб қўймадилар, ноилж бир кеча ётиб келдим, - деди Ўзбек ойим, (А.Қодирий) Ўзбек ойимнинг бу нутқи ахборотни ифодалаш нуқтаи назаридан репрезентатив акт гуруҳига киритилиб, бунда мақтаниш активнинг содир этилишига кўра баҳо муносабатини қамраб олади. Хабарнинг сўзловчи коммуникатив мақсадига кўра даражаланиши репрезентатив актларнинг ички таснифига алоқадор бўлади.

Демак, бизнингча, репрезентатив актлар ўз ички хусусиятларига, шунингдек, пропозициянинг сўзловчи томонидан ифодаланиш даражасига кўра қуйидаги тартибда ички тасниф қилинади.

1. Репрезентатив актнинг нейтрал ва қатъий талаффуз кўриниши.

2. Репрезентатив актнинг рост ва ёлғон кўриниши.

3. Репрезентатив актнинг баҳо кўриниши.

Сўзловчининг психологик ҳолати билан алоқадор равишда репрезентатив актлар нейтрал талаффуз акти (нейтрал муносабат), қатъий талаффуз акти (ўз фикрининг қатъий ишонч билан талаффуз

қилиш) асосидаги актларга бўлинади. Репрезентатив актнинг нейтрал талаффуз шаклида тинловчига қайсидир мазмун асосидаги хабарни нейтрал хусусий муносабат билан етказиш ният қилинади:

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди-да:

- Воқибан сиз мени эслай олмассиз, - деди. - Мен Тошкандда қутидорлик қилган вақтимда тахминан сиз беш-олти ёшлиқ бола эдингиз... Гўёки, мен Тошкандда кечагина турғондек ва кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлгондекман... Аммо ҳақиқатда орадан ўн беш - йегирма йил ўтиб сиз ҳам катта йигит бўлгонсиз, умр - отилган ўқ эмиш. (А.Қодирий).

Репрезентатив актнинг бу турида ҳам тасдиқ акти содир этилади. Репрезентатив актнинг қатъий талаффуз кўринишида сўзловчи баён қилаётган пропозиционал мазмунни қатъий талаффуз акти билан содир этади. Хабарни шундай талаффуз билан баён қилишдан сўзловчи манфаатдор бўлади:

Ўзи қандай кишининг ўғли, отаси сизга танишми? (Ундаш акти)

- Йигитнинг наслини айбсотиб бўлмайдир, тўғрисига кўчганда бу йигит наслан биздан аллақанча юқори турадир, - деб қўйди. (А.Қодирий).

Иллокутив актнинг бу тури репрезентатив нутқий акт гуруҳига киритилади. Бу матнда сўзловчи «*Отабек наслининг тоза эканлиги*» хусусидаги пропозиционал мазмунни тасдиқ нутқий акти воситасида баён этади, шунингдек, унга ўзининг хусусий муносабати - бу хабар хусусидаги ҳукмнинг ўта қатъий ишонч билан талаффуз қилиниши коммуникатив ният (иллокутив), мақсад асосидаги баҳони ҳам қамраб олади ва ифода этади.

Репрезентатив актнинг иккинчи кўриниши рост ва ёлгон белгиси асосидаги хабар мазмунидир. «Репрезентатив синфи аъзоларидан мазмун ёки мақсад ифодаланаётган ҳукмнинг ҳақиқийлиги юзасидан баъзи ишларнинг ҳолати хусусидаги хабар учун сўзловчининг масъулияти қатъий кучайтирилади. Репрезентатив синфи ҳамма элементлари рост ва ёлгон шкаласи бўйича баҳоланади»¹.

Баён қилинаётган ахборотнинг ҳақиқийлиги ёки ҳақиқий эмаслиги, пропозиционал мазмуннинг борлиқ билан ўзаро мувофиқлиги ёки мувофиқ эмаслиги репрезентатив актнинг рост ёки ёлгон кўринишини ифода этади. Репрезентатив актнинг бу кўринишида ҳам тасдиқ акти содир этилади. Репрезентатив актда пропозиционал мазмуннинг объектив оламдаги воқелик билан ўзаро мувофиқлиги ифоданинг ростлик белгисини кўрсатади. Жумладан:

- *Бормас эдилар!* - деди, - *мен билан уришиб келган эдилар...*

... ..

- *Шу киши биров билан уришадирларми?* - деди Зайнаб, - *икки йилдан бери менга бир оғиз қаттиб сўз айтканларини билмайман...* (А.Қодирий).

Отабекнинг Зайнабга бўлган муносабати («*Мени жонсиз бир ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз*») бу ифоданинг ростлик белгисини тасдиқлайди.

Репрезентатив актдаги хабар мазмунининг ҳақиқий эмаслиги унда ифодаланаётган пропозиционал мазмун билан объектив оламдаги содир этилган воқеликнинг ўзаро мувофиқ эмаслиги натижасида юзага келади:

¹ Дж.Р.Серль. Классификация иллокутивных актов. НЗЛ. Вып. XVII. 181-бет.

- *Ўша тўнғуз уйланмакчи бўлиб манинг бир ўртоғимга совчи қўйиб юрар эди... Мен эрса ўртоғимни унга тегишдан айнаткан эдим. Айнатишим ҳаливи тўнғузнинг қуловига етиб мени бу кишига чақибдир. Бу киши бўлса, нега бировни ўртасига тушасан, деб мендан хафа бўлдилар. (А.Қодирий).*

Бу матнда Кумушнинг Зайнабни ўйнатиш учун ёлғон тўқималари репрезентатив акт гуруҳига киритилади. Баъзи ҳолатларда нутқ субъекти ўз ниятини яширин баён қилиш ёки ниятни умуман ифодаламаслик мақсадида ифода мавзусини атайлаб ўзгартиради, бунда сўзловчининг ўша вазиятдаги ички руҳий ҳолати ва нияти нима эканлигини аниқлашдан иборат бўлади:

Кечлик ошни ўтказган, Ҳасанали ўз ҳужрасидан кийиниб чиқди-да, Отабек ёнига кирди. Отабек «Бобурнома» мутолааси билан машғул эди. Баъзи бир эҳтимолларга қарши ўзининг ниятини билдирмай:

Менда юмушингиз йўқми, бек? - деб сўради Ҳасанали. - Ҳаммомга бормоқчи эдим... (А.Қодирий).

Нутқий актнинг бу кўриниши репрезентатив актнинг иккинчи гуруҳига мансуб бўлиб, унда сўзловчи баён қилаётган ахборот «йўналишнинг уйғунлашуви»га кўра «борлиқ - сўз» муносабати зидланиши асосида намоён бўлади. Сўзловчи назарда тутган хатти-ҳаракатлар жараёни ифода мазмунига зид бўлса-да, Ҳасанали баён қилаётган ахборотнинг рост ёки ёлғонлик даражаси тингловчи учун аҳамиятсиздир.

Репрезентатив актнинг учинчи гуруҳига ўзида баҳо мазмунига эга бўлган хабар актлари киритилади. Бунга кўра сўзловчи маълум нутқ предмети хусусидаги ахборотни баён этар экан, пропозиционал

мазмун билан бирга сўзловчи нутқиға хос баҳо мазмуни ҳам ўз баёниға эға бўлади:

Наҳ сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёва келмабсиз, - деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб, - бир чиройлик, бир ақллик, тавин ўзи ҳаммадан юқорида ўлтирадур, - ҳали йигирмага ҳам бормавандир, мўйлаби ҳам эндигина чиқа бошлаган... Наҳ бизға куёв бўладирван йигит экан, - деди ва Кумушға қараб кулиб қўйди. (А.Қодирий). Ўзида баҳо мазмунини ифода этувчи репрезентатив акт гуруҳи ижобий ва салбий нутқий акт кўринишларидан иборат бўлади. Юқоридаги матн парчасида репрезентатив актинг баҳо мазмуни сўзловчининг ижобий муносабатидан иборат. Баҳо салбий муносабатни ҳам акс эттиради.

Репрезентатив актлар маълум хабар мазмунини ифода этиб ўзига баҳо актини қамраб олади.

-Хотин бўлмаса нима, ахир?!

-Қошлиқ, кўзлик бир анди!

-Анди деганингиз нима ўзи?

-Анди... анди... ўзи хитойми, нима балo... ўзи қалмоқдан тарқазан бўладир... Тушунмаган бўлсанг, лўлиларнинг бир тоифаси... (А.Қодирий).

Репрезентатив актлар таҳлилидан маълум бўладики, нутқий актинг бу гуруҳини ажратиб олишда «иллокуцион белгилар ўзининг иллокутив мақсадига кўра «пропозиционал мазмун ва борлиқ»нинг¹ ўзаро муносабатидан иборат бўлиб, асосий эътибор ана шу белгига қаратилади. Бу акт гугуҳида пропозиционал мазмун ўзида борлиқни акс эттиради.

¹ Дж.Р.Серль. Классификация иллокутивных актов. НЗЛ. Вып.ХУП. М., 1986, с.172.

қайсидир ҳаракатларни бажаришга ундайди. Сўзловчи бирор нутқий актни бажариш жараёнида - бирор ифодани талаффуз қилиш билан тингловчини қайсидир хатти-ҳаракатларни бажаришга ундайди. Сўзлашувчилар ўртасидаги муносабат ундаш актлари билан намоён бўлади.

- Мен сенга айтиб қўяй, Қумуш, - деди турар экан, қутидор Офтоб ойимга, - бу кунга бир меҳмон айткан эдим. Чўрингни чиқариб меҳмонхонани тозалат. Анови янги қоплаван кўрпаларингни бер, танчага ўшани ёнсин. (А.Қодирий)

Бу мисолда буйруқ нутқий акти баён қилинган. Ундаш актининг репрезентатив актлардан фарқи сўзловчи тингловчидан қайсидир хатти-ҳаракатларни бажаришини талаб қилишидир. Репрезентатив актларда сўзловчи томонидаш нутқ предмети хусусидаги ахборотга муносабат актлари содир этилади.

Ундаш акти гуруҳи учун келтирилган мисоллар таҳлили юзаки қараладиган бўлса, фақат пропозиционал мазмундан ташкил топгандек туюлади. Шунинг учун ҳам ундаш акти таркибида сўзловчининг коммуникатив ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилувчи феълларнинг перформатив қўлланишига оид мисоллар таҳлил қилинса, пропозиционал мазмундан ташқари сўзловчи нутқига хос «ҳокимлик» ва унинг турлича даражаси ундаш нутқий актининг кўрсаткичлари ҳисобланади. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, баъзи бир адабиётларда «функционал тил майдони остида тилнинг функционал қўлланишига кўра тил бирликларининг функционал системаси хусусида сўз боради. Унда тил бирликлари қўлланиш имкониятининг прагматик вазифасига

кўра майдон назарияси бўйича тасниф қилинади.¹ Бизнингча, прагматик майдон тушунчаси, матн орқали баён қилинса, хусусий мазмуннинг маълум лингвистик мезонлар асосида тасниф қилиниши учун тўғри ҳисобланади.

Кўринадикки, ундаш актларида коммуникатив ният, мақсаднинг баён қилиш даражаси, принципи - ундаш семаларининг нутқ субъекти талаффуз оҳангининг қатъий ёки қатъий эмаслигига кўра ўз ички таснифига эга бўлиши шарт бўлади. Шунга кўра, нутқий акт амалга ошираётган вазиятдаги сўзловчининг талаффуз оттенкаси нутқий акт йўналишини ички тасниф асосидаги моҳиятини бошқариб туради. Демак, нутққа хос оҳангнинг паст-баландлик даражаси коммуникатив ният, мақсад мазмунини ўзгартиради. Масалан, «Эртага экскурсияга борамиз» билан «Эртага экскурсияга борармиз?» жумласида икки мазмун асосидаги нутқий акт юзага чиқади. Биринчисида «Экскурсияга бориш» ҳақидаги ҳукмга сўзловчининг қатъий муносабати, иккинчисида эса «Экскурсияга бориш - бормаслик» хусусида сўзловчининг сўроқ акти, бу актда иллокутив мақсад қатъий эмас. Ундаш актлари коммуникатив ният, мақсаднинг ифодаланиш даражасига кўра қуйидаги тартибда ички тасниф қилинади.

1. Қатъий ундаш актлари.
2. Нейтрал ундаш актлари.
3. Юмшоқ ундаш актлари.

Қатъий буйруқ, қатъий таклиф, қатъий илтимос, қатъий сўроқ, қатъий маслаҳат. Ундаш акти сўзловчининг пропозиционал мазмун таркибидаги ундаш муносабатини ифода этувчи ички маънолардир.

¹ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. М., 1978. с.49-66

Ундаш актларида сўзловчи нутқи орқали ифодаланган ҳар қандай акт билан тингловчидан жавоб, бирор ҳаракат ёки ахборот бериш талаб қилинади:¹

... Мажлисда кўп гаплар ўтди, тақсир, - деди Ҳомид... Мажлис аҳли, айниқса, Мирзакарим унинг сўзини кучлаб тушди. Агар бу ишни олдини олинмаса, ҳукумат ва мамлакат учун натижа қўрқинчдир, тақсир!

- Мажлис кимникида эди?

Ундаш нутқий актларига ундаш, буйруқ ҳамда ахборотни талаб қилиш актлари киради:... *Кумуш кўрпага бурканиб олди:*

- Чиқинг... уйқум келди.

Бу жумлада ундаш акти ифодаланяпти. Ахборотни талаб қилиш актлари эса кўпроқ сўроқ ва буйруқ гаплар орқали ифодаланади:

- Мажлис кимникида эди?

Ҳомид тарафидан кутилмаган бир савол! Ҳомид ўзига берилган бу савол қаршисида тараддудланиб қолди. Чунки мажлис ўрнини айтса; поччаси билан жияни Раҳматни ҳам қўлга тушишлари аниқ ва бунинг билан у ўз оёвига болта қўйган бўлар эди. Шу мулоҳаза юзасидан у туттиликди:

- Мажлис ўрни ёдимда йўқ, тақсир.

«Мажлис кимникида эди?» жумласи орқали талаб акти ифодаланади.

- Болам Зайнаб, - деди хожи, - биз Марғилондаги опанг кўчини олиб келмакчи бўлдик. Сен шунга нима дейсан?

- Мен нима дер эдим...

¹ Воронин С.В. Фоносемантические идеи в зарубежной языкознании. Л., 1990, с.97.

- Гап нима дейиш ва нима демасингда эмас, ойим! - деди хожи - гап шундаки ул келган чоқда эгачи-сингилдек бўлиб кетар оласанми, деб сўрамоқчиман.

- Бўлиб кетармиз...

Бу нутқий акт ахборотни талаб қилиш акти саналиб, унда бир неча нутқий актлар баён қилинади. «Эгачи-сингил бўлиб кетарсизлар» жумласида «илтимос» нутқий акти орқали ишониб-ишонмаслик мазмунидаги талаб акти англашилади. Зайнабнинг, «бўлиб кетармиз» каби жавоби эса истамаслик, хоҳламаслик каби нутқий актни ифода этади. Нутқий актнинг коммуникатив ният кўринишларини тасниф қилиш учун юқорида таъкидланганидек, маълум лингвистик мезонлар ҳисобга олинади. Шунингдек, нутқий актларни коммуникатив ният кўринишларини ажратишда нутқ субъектининг ёши ҳам муҳим ўрин тутди. Агар болалар ва катталар нутқи ўзаро қиёсланадиган бўлса, болалар нутқи, асосан, пропозиционал мазмундан иборат бўлади. Ифода мазмуний тузилишида экспрессив актлардан ташқари яширин прагматик компонентлар иштирок этмайди. Жумладан: *Ўзбек ойим ўрта эшикка бориб етмаган ҳам эди, нариги ёқдан қўшининг боласи югуриб кириб қолди.*

Сўйинчи беринг, бек буви, кеннойим келдила! (А.Қодирий) Бу мисолда бола нутқиға хос «*Кумушинг келганлиги*» хусусидаги тасдиқ акти баён қилинган. Бу нутқий акт бир жиҳати билан репрезентатив актга, иккинчи бир жиҳати билан ундаш акти гуруҳиға киритилади. Г.Кларк, Е.Кларкларнинг таъкидлашича, болалар нутқида фақат тасдиқ ва илтимос нутқий акти ўз

ифодасини топади.¹ Бизнингча, болалар нутқидаги фақат тасдиқ ва илтимос актлари, асосан, бир ва бир ярим ёшдагилар учун характерлидир.

Мажбурият актлари ✓

Навбатдаги акт сўзловчининг ички коммуникатив ният, мақсади билан боғлиқ равишда коммисив акт - мажбурият актлари деб номланади. Бу акт моҳиятига кўра сўзловчи келгусида ниманидир ёки қайсидир фаолиятни бажаришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Нутқ иштирокчилари ўзаро коммуникатив муносабат жараёнида кимнингдир мажбурият актларини ифода этаётганлигини англаб турадилар. Сўзловчи ўз нутқий ҳаракати орқали келгусида бажарилиши лозим бўлган бирор фаолиятни ўз зиммасига олади. Бундай маънолар вербал ва повербал коммуникация жараёнида барча иштирокчиларга маълум бўлади. Жумладан, «*Мен эртага келаман*» дейиш билан ваъда акти ифодаланса, «*Мен Ватанимни кўз қорачиғидай сақлайман*» ифодасида «қасамёд» ва «ваъда» актлари мажбурият сифатида қабул қилинади.

Ўзбеклар нутқида хос этикет қоидалари барча нутқий актларда у ёки бу тарзда намоён бўлади. Мажбурият актларида, айниқса, сўзловчи ўз зиммасига келгусида бажарилиши лозим бўлган фаолиятни олади, бу унинг нутқида коммуникатив ният, (иллокутив) мақсад сифатида намоён бўлади:

- *Отабек каби бир йигитни ўғил қилиш шарафига ноил бўла олсам, ўзимни энг бахтли оталардан санар эдим, - деди ниҳоят қутидор, - аммо бу тўғридаги ҳамма ихтиёр ўз қўлимда*

¹ Кларк Г., Кларк Е. Как маленькие дети употребляют свои высказывания. В кн. Воронин С.В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании. Л., 1990, с.97.

бўлмай, орада кўкрак сути бериб ўстирван хотин ҳам бор... Бу иш учун ёлғиз ўзим қабул жавоби берсам-да, онаси бир чеккада қолдирилса, эҳтимол, пухта иш қилмаган бўлармиз. Агар маслаҳат кўрсаларингиз бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўрар эдим. (А.Қодирий)

Мажбурият актлари «ваъда», «тасдиқ», «хабар» каби маъноларни ифода этади. ✓ Бундай актлар, кўпинча, социал компонентлар орасида кузатилади:

Ҳасанали бекнинг ипидан-иенасигача бўлган қизиқ ҳолини узоқ кузатиб турди. Лекин Отабек хаёл суршидан зерикмаса ҳам, Ҳасанали кузатишдан зерикди:

- Менда юмушингиз йўқми?

Бу ерда мажбурият, масъулият оттенкаси биринчи даражали ҳисобланиб, «мен кетсам бўладими, менга руҳсатми» мазмунидаги сўров акти билан бирга «энди ётсангиз бўларди» типидagi илтимос акти ҳам англашилади.

- Талабларингиз ўринли, -деди қушбеги,-аммо хасмингизни бу мажлисга ҳозирлаш учун вақтимиз оздир ва лекин бу кун уни қўлга олармиз ва бириси кун бешовингизни бир ерга жамлаб ўз ҳукмимизни берармиз, - деди. (А.Қодирий)

- Экспрессив актлар. ✓

Нутқ иштирокчиларининг психологик ҳолати ва ички ҳис-туйғулари билан алоқадор нутқий актлар экспрессив актлар саналади. Экспрессив актлар нутқ субъектининг эмоционал ҳолатини ўзида ифода этиб, ана шу эмоционал ҳолатнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги сўзловчи нутқига хос коммуникатив

ният (иллокутив) актига хос моҳиятнинг ҳақиқийлик даражасини белгилайди.

Дж. Р. Серлнинг таъкидлашича, «бу синфга хос иллокутив мақсад пропозиционал мазмун доирасидаги психологик ҳолатни ифодалашдир.¹ ✓

Экспрессив актларнинг характерли хусусияти шундаки, мавжудликдаги содир этилаётган воқеликнинг пропозиционал мазмундаги ифодаланиш даражаси нутқ иштирокчиларининг ўша вазиятдаги психологик ҳолати билан мувофиқ бўлиши шарт. Шундагина, экспрессив нутқий актлар воситасида баён қилинган сўзловчининг иллокутив мақсади муваффақиятли амалга оширилади. ✓ Экспрессив характердаги нутқий актларда иллокутив мазмун «миннатдорчилик билдирмоқ», «табрикламоқ», «кечирим сўрамоқ», «ҳис қилмоқ», «афсусланмоқ», «саломлашмоқ» каби маъно билан ифодаланади. Экспрессив типдаги актларда сўзловчи ўз ҳис-туйғуларини пропозиция таркибида намоён этади. Масалан:

- *Мен нима дер эдим... Сиз нимани маъқул кўрсангиз шунда,- деди. Ҳасаналининг тушунмаслик орқасида бу жавоби Ўзбек ойимга ниҳоятда ётишиб келди:*

- *Баракалла, Ҳасан, Ана шунинг иложини ўзинг қиласан.* (А.Қодирий)

Бундай нутқий актларнинг баёнида сўзловчининг иллокутив мақсади ҳамда нутқ иштирокчиларининг ўзаро муносабати нутқ вазиятига кўра йиғиқ (имплицит) ва тўлиқ (эксплицит) бўлиши мумкин:

- *Аmmo бир бечорага жабр ҳам хиёнат...*

Хожи ўғалининг мақсадига дарров тушуна олмади ва сўради:

¹ Дж.Р.Серль. Ўша асар 183- бет.

- *Кимга хотинингами?*

- *Йўқ, сизнинг олатурган келиннгизга.*

Ўалиннгизнинг вужуди билан орзуннгизни қондириш осон бўлса ҳам, келиннгиз қаршида мени жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилиннгиз!(А.Қодирий)

Бу ифодада Отабек ўз фикрларини йиғиқ шаклда баён қилади ва эмоционал ҳолатни ифода этувчи «истамаслик» нутқий акти англашилади.

Эмоционал ҳолатни ифода этувчи нутқий актларнинг тўлиқ шаклида нутқ иштирокчиларининг ўзаро муносабати кескин тус олади, кўпинча, матн мазмунидан англашиладиган нутқий актларнинг ошқора ифодасида нутқ иштирокчиларининг экспрессив муносабати юқори нуқтага кўтарилади, ҳатто баъзи ҳолатларда матн мазмунидан англашиладиган нутқий актлар ритуал (миллий урф-одат билан боғлиқ) белгилар билан боғланади:

Зуннунхўжа... шунинг учун Сидиқжондан баланд келишга тиришиб, жаҳл билан:

- *Яна нима керак?- деди.*

- *Яна нима бор:*

-*Кирмайсиз колхозга!*

-*Кираман!*

-*Кирмайсан!*

-*Аҳмоқ!*

- *Аҳмоқ бўлмаганимда шу аҳволга тушармидим!*

-*Ғалчани иззат қилсанг чориги билан тўрга чиқади.*

- *Ғалча бўлмасам тўпимдан айрилармидим.*

Айрилганни бўри ер, дейдилар(афсусланиш нутқий акти)

-*Мен бўри бўлдимми?!Ит!*

- *Куллуқ!.. Биз ит бўлсак бўйнимиздаги тилла занжирингиз ўзингизга: янгичасига айтганда, мен қизингизни хоҳламайман, эскичасига керак бўлса - уч талоқ қўйдим.*
(А.Қаххор)

ДЕКЛАРАТИВ АКТ ХУСУСИДА ✓

Бу типдаги нутқий акт ўз табиатига кўра сўзловчи ва тингловчининг ижтимоий мавқеи билан узвий боғлиқ бўлади. «Сўзловчи ва тингловчининг лисоний компетенциясини ташкил этувчи қоидаларга эгалик қилиш декларатив актнинг намоён бўлиш асоси ҳисобланади, сўзловчи ва тингловчи маълум социал мавқеига эга бўлади»², - деб таъкидлайди Дж. Р. Серль. Кўринадикки, декларатив актни содир этувчи сўзловчи маълум ижтимоий мавқега эга бўлиб, ифодаланаётган пропозиционал мазмунни баён этиш ваколати фақат шу шахс томонидан бажарилади. Мана шундай имконият ёки декларатив актни содир этиш ҳуқуқи фақат маълум ижтимоий мавқе фаолияти билан шугулланаётган шахсга берилади. Декларатив актларни содир этаётган сўзловчи нутқида ўша вазиятдаги ҳолатга ҳокимлик даражаси сезилиб туради. Масалан, никоҳ ўқиш ваколати ҳуқуқига ҳар қандай шахс ҳам эга бўлавермайди. Бунинг учун маълум даражада исломий илмга эга бўлган ва никоҳ ўқиш ваколати берилган шахсларгина декларатив актни содир этадилар. Жумладан: *Домла хутба бошлайдир. Форсийга ўқилган ҳамд, саловат ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга келиб тўхтайдир: «Сиз ким Отабек Юсуфбек хожи ўғли Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаръий хотинликқа қабул қиласизми?» ...*

² Дж. Р. Серль. Классификация иллокутивных актов. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986, с. 186.

... ..
Домла алҳамдиллalloҳ, алҳамдиллalloҳ... билан никоҳни тугатадир.(А.Қодирий)

Декларатив акт муаллифи эгаллаб турган ижтимоий вазифаси нуқтаи назаридан маълум пропозиционал мазмунни баён қилади ва бунда унинг ҳокимлик даражаси ўз ифодасини топади:

Фарғона вилояти ҳокими Нуъмонжон Мўминов бошқа ишга ўтганлиги муносабати билан ўз вазифасидан озод қилинсин. Алишер Отабоев Фарғона вилояти ҳокими этиб тайинлансин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти
 Ислам Каримов. (Фарғона вилояти халқ
 депутатлари Кенгашининг 2000 йил январь
 сессиясидан).

Декларатив типдаги нутқий актлар ўз мазмуний тузилишига кўра перформатив ифодаларга яқин туради. Бу акт турида коммуникатив ният, (иллокутив) мақсад декларатив маъно ифода этади.

Хуллас, декларатив актлар сўзловчи ва тишловчининг эгаллаб турган ижтимоий мавқеи ва ваколати асосида юзага келади. ✓

Умуман, нутқий акт назарияси масалалари матн прагматикаси муаммоларидан бири бўлиб, бу ўзбек тилшунослигида эндигина ўрганилаётган соҳалардан ҳисобланади. Нутқий акт назариясига оид материалларни таҳлил қилиш нутқ иштирокчиларининг нутқий ахлоқи билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда муҳим ўрин тутади.
 ✓ Ўзбек тилига хос бўлган коммуникатив ниятнинг турлича мазмуний шакллари тадқиқ ва талқин этиш синтактик birlikларнинг прагматик белгиларини намоён бўлиши учун асос бўлади. Бу

масалаларни тўлиқ ёритилиши услубшунослик ҳамда прагматика соҳаларини тўлдиришда муҳим аҳамият касб этади

7-§. Ҳаракат ифодаси

Лингвистик прагматика муаммоларининг пайдо бўлиши муносабати билан уларни тадқиқ қилиш ўз-ўзидан контекстнинг турлича кўринишлари хусусида тўхталиб ўтиш заруриятини беради. Кейинги йилларда контекст масалалари билан умумлашган тарзда тилшуносликнинг қатор янги йўналишлари пайдо бўла бошлади. Психолингвистика, социолингвистика, функционал лингвистика, шунингдек, ўзбек тилшунослигида лингвистлар диққатини кўпроқ жалб қилаётган коммуникатив лингвистика, матн лингвистикаси, лингвистик прагматика каби тилшуносликнинг янги соҳалари тадқиқида жонланишлар юзага кела бошлади. Прагматиканинг асосий моҳияти инсон фаолияти билан боғлиқ йўналишларни тил фактлари асосида ўрганишни тақозо этади, бу эса лингвопрагматика муаммолари ичида нутқий алоқа-аралашув масалаларини биринчи планга суриб қўяди. Лингвистик прагматика ўз навбатида вербал ҳамда новербал контекст билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этишни талаб қила бошлади. Шундай йўналишлардан бири перформатив назария хусусидаги муаммолардир.

Перформатив назария муаммолари билан дастлаб лингвистик философия намояндаси Дж. Остин шуғулланган. У. Джемс хотирасига бағишлаб ташкил қилинган курсларда ўқиган маърузаларида перформатив назария хусусидаги ўзининг дастлабки қарашларини баён этади. У перформация тушунчасини илмий ҳаётга олиб кирди. Бу тушунча моҳияти дастлаб мантиқий- фалсафий

маъно касб этган бўлиб, кейинчалик эса у лингвофалсафий белги билан шакллантирилди.

Перформатив латинча «performativa» сўзидан олинган бўлиб, унинг луғавий маъноси «ҳаракатланмоқ», «фаолият» каби маъноларни ифода этади.¹ Кўринадики, сўзлаш акти билан фаолият акти ўртасидаги ўзаро мувофиқлик белгисининг нутқдаги ифодаси ҳаракат ифодасини ҳосил қилади. Ҳаракат (перформатив) ифодаси тасвирий белгига эга бўлмайди. Перформатив ифода семантик қатордаги феъл, ҳозирги замон, I шахс, бирлик, аниқлик майлидаги шакл орқали ифодаланади. Ҳаракат ифодаси содир этилаётган воқеликни ҳаракатланиш динамиқлигини таъминлаш учун қўлланади . *«Мен ёшларни ҳеч кимнинг қўлига бермайман».* (И.Каримов)

Ҳаракат ифодасининг асосий белгилари натижалилик, бир вақтlilik, ташқи вазиятнинг йўналиши ва уларнинг нутқдаги ифодаси билан акс этишидир.

Ифоданинг ҳаракатlilik даражаси вазият билан узвий боғлиқ бўлиб, сўзловчига хос прагматик доминациянинг нутқдаги ифодаси ҳамда ўша нутқ мазмунининг ташқи моддий оламдаги социал контекст билан мувофиқлашувидир. Нутқ иштирокчиларига юклатилган қўшимча нутқий ҳаракатларнинг нутқдаги мазмуни перформативликдир. Сўзловчининг нутқий-прагматик доминацияга эга бўлиш тушунчаси остида сўзлаш акти вазиятидаги ҳокимлик даражаси тушунилади. Бунда сўзловчи нутқий акт ёрдамида прагмадоминант имкониятга эга бўлади.

Назарий адабиётларда таъкидланишича, «нутқий акт ўзининг классик талқинига кўра перформатив саналади. Бунда ифоданинг

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с. 372.

талаффуз акти вазиятида сўзловчи бошқа баъзи ҳаракатларни ҳам содир этиши шарт.¹

Ҳаракат ифодасида сўзлашувчилар ўртасидаги вербал муносабатга новербал муносабатнинг барча кўринишлари ҳам қўшилиши мумкин, булар ифодани таъсир этиш даражасини оширади. Сўзловчининг прагматик имконияти унинг сўзлаш актини содир этаётган вазиятдаги ҳокимлик даражасига боғлиқ бўлади. *«Йивилишни очик деб эълон қиламан»*. Ифоданинг баён қилиш ваколати преформативликнинг биринчи белгиси сифатида муҳим қимматга эга бўлади. Ҳар қандай дискурс иштирокчилари ўзига берилган имкониятлар ёрдамида муносабатга киришади. Унинг нутқдаги ҳокимлик даражаси ўша вазиятнинг ўзидаги хатти-ҳаракатда ҳам сезила бошлайди. Бундай ифодалар перформативлар ҳисобланади. Ҳаракат ифодасида социал, коммуникатив вазият тўла маънода ўз баёнига эга бўлади, сўзловчи ва тингловчи фаолияти ҳам ўша вазият билан боғланади. *«Мен ваъда бераман»* жумласининг талаффузидаёқ сўзловчининг ҳаракати ҳам бошланиб «ваъда» акти англашилади. Перформатив ифодалар ҳар донм ҳам бундай ошкора тарзда ифодаланавермайди. Перформатив ифода тушунчасининг моҳияти кишининг ментал ҳолати билан алоқадор қуйидаги сўзлар билан ифодаланганида ошкора белгига эга бўлади. Жумладан, «ваъда», «илтимос», «огоҳлантириш», «қўрқитиш», «қасамёд», «васият», «узр», «кечирим», «миннатдорлик» каби кишининг ички мақсадини ифода этувчи сўзларнинг луғавий маъносини тўғридан-тўғри қўллаши перформативларнинг ошкора шакли деб қаралади. Буларнинг ичида баъзи сўзларни ошкора қўллаш мумкин бўлса:

¹ Кодзасов С.В. Перформативность и интонация. В кн.: Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. М., 1989, с.216.

«*Мен илтимос қиламан, эшикни ёпинг!*» Баъзиларини ошкора қўллаб бўлмайди, бундай қўллашга нутқий вазият йўл қўймайди: «*Мен ҳозир сизни қўрқитаман*».

Кимнидир қўрқитишни ният қилган ҳар қандай шахс воқелик актини содир этишдан аввал уни ошкора тасвирда вербал бермайди. Бундай ҳолда сўзловчининг коммуникатив нияти амалга ошмайди. Шундай ифодалар борки, улар воқеликни тасвирламайди. Уларнинг мазмунида сўзловчининг ҳолати ва ҳаракати ифода талаффузи моментидаяқ сезилиб туради, ифода талаффуз қилиниши билан маълум акт ҳам содир этилади¹. Кўринадики, Дж.Р. Остин нутқий акт хусусидаги башланғич назарияни тўғри беради. У мана шундай белгига эга бўлган гапларни перформатив ифодалар деб номлашни тавсия этади.

Дж.Р. Остин ҳаракат ифодаси (перформативлар) хусусида сўз юритар экан, уларнинг муваффақиятли амалга ошиши учун намунали олти қондани келтиради. Ана шу қондалардан биттасига риоя қилинмаса ҳам ҳаракат ифодаси муваффақиятсиз амалга ошишини алоҳида қайд этади.

«У перформативларни тўлиқ ва йиғиқ кўринишларга ажратади»² ва буни асослаш мақсадида «*Эртага келаман*» жумласини контекстдан ажратиб беради. Натижада ифода таркибида сўзловчи мақсади ойдинлашмай қолишини инobatга олмасдан, уни йиғиқ ҳаракат (перформатив) ифодаси деб кўрсатади. Бироқ бу жумла орқали баён қилинган «ваъда», «огоҳлантириш», «тасдиқ», «қўрқитиш» маънолари умумлаштириладиган бўлса, муаллиф ҳақ деб қараш мумкин.

¹ Дж.Р.Остин. Слова как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986. с. 24.

² Дж.Р.Остин. Слова как действие. НЗЛ. Вып. XVII., 1986, с. 43.

Перформативлар ошкора ва яширин белгига эга бўлади. «*Мен эртага бораман*» яширин перформатив ифода деб қараладиган бўлса, худди шу ифодани талаффуз актининг микросемантик бўлаклари бўйича таҳлил қилинса, яъни мазмуний бўлақларга бўлинса, ошкора ҳаракат ифодаси юзага келади. «*Мен ваъда бераман*» («менлик» модус кўриниши), «*Эртага, албатта, бораман*» (пропозиционал мазмун).

Ифоданинг перформативлик белгиси сифатида унинг икки асосий хусусияти инобатга олинади. Биринчи белги содир этилаётган воқелик билан сўзлашиш актининг ўзаро мувофиқлиги деб қараладиган бўлса, унинг бошланғич акти сифатида сўзловчига маълум воқеликни содир этиш учун берилган «ваколат» сўзлаш акти учун асос бўлади. Демак, сўзловчининг ижтимоий «ваколоти» перформативликнинг биринчи белгиси деб қаралади. Жумладан, ўтказилиши лозим бўлган кенгашни ҳамма ҳам очиқ деб эълон қилиш ҳуқуқига, ваколатига эга бўлавермайди. Уни фақат Кенгаш раиси ёки унинг мувоини «*Очиқ деб эълон қилиши мумкин*». Бу унинг асосий белгиси саналади.

Ҳаракат ифодасининг грамматик хусусияти унинг иккинчи асосий белгиси ҳисобланади. Лингвистик адабиётларда таъкидланишича, ҳаракат ифодаси (перформативлар) таркибида қўлланувчи феъл I шахс, бирлик, ҳозирги замон, аниқлик феъли, аниқ нисбатда қўлланади¹. Дж.Остин таъбири билан айтиладиган бўлса, «бу шакл билан бошқа шахс ва замондаги феъллар ўртасида систематик тарзда асимметрия намоён бўлади. Айнан мана шундай асимметриянинг мавжудлиги перформатив феълнинг асосий белгиси саналади. Перформативларнинг юқоридаги шаклда қўлланиши

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с. 373.

уларнинг грамматик чегараси - асосини белгилайди»¹. Ана шу грамматик асоснинг йўқолиши билан ифоданинг перформативлик даражаси нолга тенг бўлади ва у ифода тасвирий белгига эга бўлади. Масалан:

Оқ подшо қадамба-қадам кўради. Адирма-адир кўради.

Қирма-қир кўради. Тозлаб-тозлаб кўради.

Охир-оқибат бобомиз даласини топиб келади.

Бобомиз аланг-жаламг бўлиб қолади. Бобомиз довдираб-довдираб қолади (Тоғай Мурод) Бу нутқ парчаси ҳаракат ифодасига ҳос грамматик асоснинг йўқотганлиги учун тўлиқ маънода тасвирий белгига эга бўлади. Содир этилаётган воқелик акти билан сўзлаш акти ўртасида параллел ҳолатнинг йўқолиши ифодани перформативлик хусусиятини ҳам йўқотади. Мазмун тасвирий белгидан иборат бўлади. Нутқнинг тасвирий белгилари хусусида баъзи илмий адабиётлардан маълумот олиш мумкин².

Мана шу ўринда перформатив ифодалар бошқа грамматик шакллар билан келиши мумкинми? мазмунидаги саволларнинг туғилиши табиий. Бундай вазиятларда, бизнингча, фақат шаклга эътибор бериш натижасида хулоса чиқариладиган бўлса, адашилиши мумкин. Баъзи ҳолатларда матн бошқа шакл ёрдамида ифодаланган бўлса-да, содир этилаётган ҳаракат билан сўзлаш акти семантик нутқни назардан ўзаро мувофиқлашган белгига эга бўлади:

- Ўртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, ҳушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, оилавий бурчимизни намунали бажариб келаётганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга! (А.Қаҳҳор)

¹ Дж. Остин. Ўша асар 63-бет.

² Хожалиев И. Тасвир нутқ типининг лингвистик хусусиятлари. Филол.фан номз. дисс. автореф. Тошкент, 1998.

Бунда тасвирийлик белгиси юзага чиқмайди. Жумладан, «*Бу ерда чекилмайди*» деганда сўзлаш акти билан содир этилаётган ҳаракат ўзаро мувофиқ бўлади. «*Сиз бу вазифага тайинланасиз*», «*Ўзбекистон сўмини қалбакилаштирган жиноятчи шахс қонунга мувофиқ таъқиб қилинади*» каби ифодалар ҳам ҳаракат ифодаси саналади. «Бундай типдаги перформативлар асосан расмий ва юридик вазият билан алоқадор матнларда қўлланади»¹. Бу ифодалар ёзма нутқ учун характерли ҳисобланади. Ҳар қандай перформатив ифодалар учун ҳаракатнинг содир этилиши ва талаффуз акти муддатининг ҳозирги замонда бажарилиши ҳосдир.

Ифода бошқа форма ёки замонга кириши билан перформативлик хусусиятини йўқотади, талаффуз моментидаги мазмун билан ҳаракат вазияти ўртасидаги ўзаро мувофиқлик белгиси йўқ бўлиб, ифода тасвирий белгига эга бўлади. Жумладан:

1. «*Эртага ўз вақтида келишга ваъда бераман*» (очиқ перформатив ифода). Бу мисолда талаффуз акти билан ўша вазиятдаги воқелик акти ўзаро мувофиқлашган тарзда боғланган. Бу жумлада тасвирий белги мавжуд эмас.

2. «*Эртага ўз вақтида келишга ваъда берди*». Бу ифода семантик тузилишида воқеликнинг бажарилиши хусусидаги ҳукмнинг ўтган замонда берилиши билан ифода ўз перформативлик белгисини йўқотади ва тасвирий белгига эга бўлади. Сўзлаш актини содир этаётган шахснинг ўзи бажарилиши лозим бўлган воқелик актини содир этмайди.

✓Ифода перформативлик белгисини йўқотиб, тасвирий белгига эга бўлиши билан унда сўзловчи нутқига хос таъсир этиш хусусиятига эга бўлган иллокутив мақсад ҳам ўзига хос тарзда

¹ Дж. Остин. Слово как действие. НЗЛ, Вып. XVII. М., 1986, с.60.

мавҳумлашиб боради. Агар ифода семантик структураси ўзида перформатив белгини аниқ намоён этса, сўзловчи нутқига хос иллокутив акт моҳияти ҳам шунча аниқ бўлади. Демак, сўзловчи нутқига хос иллокутив акт баёни перформатив ифодалар таркибида ўзининг аниқ ва ошкора йўналишига эга бўлади. | Кўринадики, перформатив ифоданинг энг муҳим хусусияти воқелик ҳаракати ҳам, сўзлаш акти ҳам айнан иллокутив актни намоён этаётган шахс томонидан бир вақтнинг ўзида (фақат ҳозирги замон, 1 шахс, бирлик, аниқ нисбатда) бажарилсагина, бу ифодалар перформатив ифодалар деб юритилади. | Жумладан:

«Мен мустақил Ватанимни ҳимоя қилишга тантанали қасамёд қиламан». Бу мисолда ифодани талаффуз қилиш акти билан бирга, ана шу фаолият билан алоқадор ҳаракатларни «ваъда», «қасамёд» маъно актларига мувофиқ келиши ва бу икки фаолиятни айнан бир шахс томонидан ҳозирги замонда содир этилиши ифоданинг асосий перформативлик белгиси саналади.

Кўринадики, юқорида кўрсатилган ифода шаклининг ўзгариши, талаффуз актини содир этаётган шахс билан ҳаракат ўртасидаги боғлиқликнинг йўқолиши, яъни талаффуз актини бажараётган шахснинг талаффуз акти билан боғлиқ воқелик актини содир этишда шахсан иштирок этмаслиги, ифоданинг перформативлик белгисини йўқотади. Масалан:

1. Перформатив ифода:

Мажлисни очик деб эълон қиламан.

2. Ноперформатив ифода:

Мажлисни очик деб эълон қилди.

Ушбу ифодалардаги фарқланиш шахс ва замон қўшимчаларининг турличалигидадир. Иккинчи ифода акт жараёни

яқунланган ҳолатда ва тўлиқ маънода тасвирий белгига эга. С.В. Кодзасов ҳам перформативларнинг бу хусусиятини аниқроқ кўрсатиш мақсадида дастлаб директив предикатнинг ноперформатив қўлланишини кўрсатади.

Жумладан:

1. «Мен уни олиб келишни буюрдим».
2. «Мен уни олиб келишни буюраман»¹.

Кейинги жумлада талаффуз акти билан сўзловчи фаолияти - «ваколат ҳаракати» ўзаро мувофиқ бўлгани учун бу перформатив ифода саналади.

Перформатив назария хусусидаги муҳим жиҳатлардан бири ҳаракатланувчи ўзгармас (констатив) ифодаларнинг ўзаро қиёсланишидир. Бу икки ифода кўринишининг ўзаро қиёсланиши нутқий акт моҳиятининг тўғри англанишида назарий манба вазифасини бажаради.

ЎСўзлаш акти жараёнида маълум ҳаракат, фаолиятининг содир этилиши перформатив ифоданинг асосий хусусиятидир. Бу унинг луғавий маъносидан ҳам сезилиб туради. Перформатив ифодада «ҳаракат» тушунчаси асосий белги сифатида қаралса, ўзгармас (костатив) ифодада тасдиқ актининг тасвири асосий белги деб қаралади.

Дж. Р. Остин «Мен бу ишни у қилмаганлигини тасдиқлайман» ифодасида тасдиқнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд бўлишини кўрсатиб ўтади:

1. Бу ишни у қилмаганлигини исбот қиламан.
2. Бу ишни у қилмаганини тахмин қиламан.

¹ Кодзасов С.В. Перформативность и интонация. В кн: Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. М., 1989, с.218.

3. Бу ишни у қилмагандир.¹

Бу синтактик бирликларга хос ахборот хусусидаги тасдиқнинг ифодаланиш даражаси уч хил бўлса-да, бироқ унинг моҳияти бир иллокутив актни содир этиш билан тасдиқ актини баён этишга қаратилган. Кўринадики, сўзловчининг ички мақсади коммуникатив ният (иллокутив акт)ни баён этиш даражаси «бу ишнинг у қилмаганлиги» ҳукмининг тасдиғига қаратилган бўлса-да, «тасдиқ» мазмуни ўзгармас (констатив) ифода сифатида «рост» ёки «ёлғон»лик белгиси билан фарқланади. Ҳар қандай ифоданинг ўзгармаслик даражаси «рост» ва «ёлғон»лик белгиси асосида ажратиб олинса, перформатив ифодаларда ҳаракатни содир этилиши унинг «муваффақиятли» ва «муваффақиятсиз» белгилари асосида ажратилади.

Перформатив баён учун «рост» ёки «ёлғон»лик белгиси муҳим эмас. Шундай экан, перформатив ва ўзгармас (констатив) ифодаларни фарқлашда баён қилинган ҳукмнинг ифодаланиш даражаси билан иллокутив кучлар моҳияти эътиборга олинади.

Ҳаракат ифодаси учун сўзловчининг ижтимоий позицияси, мақоми, талаффуз имконияти муҳимдир. Содир этилаётган «ҳаракат» ва «ҳукм»нинг тасдиғи сўзловчи ва тингловчи нуқтаи назарига кўра ўзаро мутаносиб бўлиб, нутқ субъектига хос ҳокимлик даражасининг аниқлиги перформативларнинг эффективлиги саналади. Ана шу ўзаро мутаносиблик ва ҳокимлик даражаси йўқолса, перформатив ноэффектив белгига эга бўлади. Бизнингча, «Сизнинг бундай дейишга ҳаққингиз йўқ» жумласининг пропозицияси ҳаракат ифодасининг ноэффектив белгиси сифатида намоён бўлганини тасдиқлайди. Демак, ҳаракат

¹ Шу асар 108-бет.

Баён қилинган тасдиқ актига сўзловчининг муносабати иллокутив куч деб қаралади. Жумладан:

Ақлли одамларнинг ўз фарзандлари устидан қилган ишлари номақбул бўлмас. (А.Қодирий)

Отабек нутқидаги тасдиқда учрайдиган «кескинлик» даражаси иллокутив куч деб ҳисобланади.

Ҳаракат ифодасида ана шу иллокутив кучларга эътибор қаратилади. Ҳаракат ифодасининг асосий моҳияти атрофидагиларга таъсир этиш даражасининг мавжудлиги билан белгиланишидадир.

Ахборотнинг баён этиш даражаси сўзловчининг ижтимоий мақомига мос келиши иллокутив куч тушунчаси моҳиятини ойдинлаштиради. Ифоданинг баён қилиш даражаси коммуникатив имконият (иллокутив куч) талабларига мувофиқ келса («*Сен бу фикрни айтишга ҳақлисан*» нутқ субъектининг ваколати бор маъносида), иллокутив акт тўлиқ маънода перформатив белгига эга бўлади.

Перформатив ифодаларни кўчирма гап ва ўзлаштира гапларга қийёсланса, уларга хос тушунчаларни яна ҳам аниқроқ идрок қилиш мумкин бўлади.

1. Перформатив ифода. *Мен ёшларни ҳеч кимнинг қўлига бермайман!* Бу ифода таркибидаги феълнинг замони ўзгартирилиши билан перформатив белги тасвирий белгига айланади.

Мен ёшларни ҳеч кимнинг қўлига бермадим.

2. Перформатив гап кўчирма гапга айлантирилса, перформатив белги йўқолиб, тасвирий белгига эга бўлади.

«Мен ёшларни ҳеч кимнинг қўлига бермайман», - деди президентимиз И.А.Каримов.

3. Кўчирма гаплар ўзлаштира гапга айлантирилганда ҳам перформативлик хусусиятига эга бўлмайди, бунда ифоданинг

пропозиционал мазмуний тузилиши нейтрал тасвирий хабар белгисига эга бўлади.

Президентимиз И.А.Каримов ёшларни ҳеч кимнинг қўлига бермаслигини айтди.

✓Перформатив ифодалар ўзининг қўйидаги хусусияти билан лингвистик прагматика муаммолари таркибидан ўрин олади:

1. Воқелик ҳаракати ва сўзлаш актининг бир вақтлилиги.
2. Ҳаракат (перформатив) ифодаси таркибидаги феълнинг ҳозирги замон, I шахс, бирлик, аниқ нисбатдаги шакл билан қўлланиши.
3. Сўзловчи талаффуз вазиятида бирор воқеликни тасвирламайди, номламайди, балки қайсидир ҳаракатни содир этади.
4. Ҳаракат ифодаси эффе́ктив ва ноэффе́ктив белгига эга бўлиши билан ўзгармас (констатив) ифодалардан фарқланади.
5. Ҳаракат ифодаси сўзлаш ва ҳаракат актини бир вақтда ифода этиш билан ва ўзида тасвирнинг йўқлиги билан кўчирма ва ўзлаштирма гаплардан фарқланади.

Умуман, ҳаракат ифодасининг семантик тузилишини ўрганиш нутқий акт назариясини шакллантиришнинг классик мезонини белгилашда муҳим ўрин тутади ва лингвистик прагматика масалаларини тадқиқ этиш учун йўл очади.

Иккинчи боб юзасидан қисқа хулосалар

1. Нутқий акт прагматиканинг лисоний моҳиятини ифодаладиган тилнинг шаклий ва мазмуний бирликларидир. Шунинг учун ҳам лингвистик прагматика назарияси хусусида тўлиқ

маълумотга эга бўлиш учун нутқий акт назарияси билан боғлиқ масалаларни ўрганиш катта аҳамиятга эга.

√2. Нутқий актнинг моҳияти синтактик бирликларга хос барча шаклий ва мазмуний элементларнинг таҳлилидан иборат. Жумла ва матн семантик тузилишида бавосита ва бевосита ишгирик этади ва синтактик бирликлар семантик қаторини мураккаблаштиради. Нутқий акт ана шу мураккаб семантик қаторларни лингвистик акт сифатида алоҳида бўлакларга ажратади.

3. Нутқий акт ўзининг умумсемиологик белгисига кўра талаффуз акти, объектив мазмун акти (пропозиция) коммуникатив ният акти, нутқий таъсир этиш актидан иборат бўлади. Булар нутқий актнинг алоҳида йўналишлари сифатида ажратилади ва лингвистик прагматика учун назарий асос бўлади.

4. Иллокутив акт ўзининг мазмуний тузилишига кўра ранг-баранглиги билан алоҳида кўзга ташланиб туради. Пропозиция таркибидаги мазмунда сўзловчи ва тингловчи муносабатининг хилма-хиллиги лингвистик прагматиканинг белгилари сифатида намоён бўлади.

5. Нутқий акт назариясига кўра синтактик бирликларнинг шаклий ва мазмуний таҳлили натижасида умумий ҳамда хусусий маъно кўринишлари ифода диктуми ва модуси сифатида ажратиб олинади. Натижада прагматиканинг лисоний моҳияти кўзга яққол ташланади.

6. Ҳаракат ифодасига хос синтактик бирликларда ифодани талаффуз қилиш акти билан унда баён қилинаётган воқелик ҳаракатининг ўзаро мувофиқлиги перформатив белги саналади. Воқелик ҳаракати ва сўзлаш актининг бир вақтlilikи ҳаракат ифодасининг лингвистик прагматика билан узвий алоқадор масалалардан бири эканлигини кўрсатади.

III БОБ.

МАТННИНГ ПРАГМАСЕМАНТИК ТАДҚИҚИ

1-§. Матн семантик тузилишининг ўрганилиши

Жумла назариясига оид мавжуд лингвистик адабиётларда унинг семантик тузилиши, ифода мазмунининг ранг-баранглиги хусусида етарлича маълумотлар берилди. Шу нуқтаи назардан ифода назариясига бағишланган қатор ишларни кўрсатиб ўтиш мумкин¹. Матннинг ўрганилишида бевосита унинг фонетик ҳамда грамматик томонигина етарли ҳисобланмайди. Матннинг асосий моҳияти унинг мазмуний томони билан белгиланади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги вербал ҳамда новербал муносабатнинг мазмуний йўналишига асосланиши, мазмуннинг сўзловчи ёки тингловчи ички мақсадларини ифода этишдаги функцияси тадқиқот моҳиятини ташкил этади. ✓

И.Т.Торсуева ўзининг лингвистик қарашларида ифода акти ўрганилишининг тўрт асосий йўналишини ажратиб кўрсади, уларнинг ҳар бир йўналишига тўғри тавсиф бериб, ифоданинг назарий муаммолари хусусида тўхталди. Жумладан, ифоданинг ўрганилишида «антиграмматик» йўналиш деб номланиши шартлидир, чунки бунда ифода билан жумла қарама-қарши

¹ Хоанг Фе. Семантика высказывания. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.399-405; Долинин К.А. ИмPLICITное содержание высказывания. ВЯ, М., 1983, №6; Сильман Т.И. Подтекст как лингвистическое явление. ФН, 1969, №1; Сильман Т.И. Подтекст - это глубина текста. - вопросы литературы. 1969, №1; Мыркин В.Я. Текст, подтекст и контекст. - ВЯ, М., 1976, №2; Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологических исследований. ВЯ, М., 1982, №4; Кухаренко В.А. Типы и средства - выражения импликации в английской художественной прозе. - ФН, 1974, №1; Хализев В.К. Подтекст. - Краткая литературная энциклопедия. Т.5. М., 1968.

қўйилади. Ифода бу гапнинг ўзи эмаслиги кўрсатилгани ҳолда «ифода» атамасини киритиш билан тил системасида сўзлар даражасидаги бирликлар мавжудлигига ишора қилиш эмас, балки жумла синтаксиси доирасига сифмайдиған умумий масалалар ҳам мавжудлигига ишора қилишдир. Шунинг учун ҳам ифода билан жумла ўртасидаги қарама-қаршилик тушунчаси қатъий эмас. Ифоданинг ўзи жумланинг нутқдаги намоён бўлишидир. Ифоданинг функционаллиги бу бир вақтнинг ўзида тил системаларининг яхлит намоён бўлишидир. Бу ифоданинг шартли равишда номланган фонетик йўналишининг тўғри эканлигидир. Фонетик йўналиш ифоданинг бир томони ҳисобланади, холос. Ифоданинг мазмун асосидаги функционал йўналиши унинг - шартли номланган функционаллигига оиддир. И.Т.Торсуева таъкидлаганидек, бу йўналишга А.И.Смирницкий, О.С.Ахманова, Ф.Дониш, В.Г.Гакларнинг қарашлари ҳам алоқадордир.¹ Шартли равишда матний деб номланган тўртинчи йўналишда ифода матн қисми сифатида абзац, период, сверхфразовое единства сифатида ўрганилишини жуда тўғри таъкидлаб ўтади.

Ифода семантик тузилиши хусусида сўз борар экан, машҳур тилшунос олим Хоанг Фе қарашларига тўхталиб ўтиш муҳимдир. Унда таъкидланишича, ифоданинг йиғиқ вербал шакл (имплицит) мазмуни тўлиқ хабар мазмунини ташкил қилади, ифоданинг бундай мазмуни ёйиқ вербал (эксплицит) баённинг имконияти йўқ бўлгани учун ҳам ёки сўзловчининг иллокутив мақсади бунга йўл қўймаганлиги учун ҳам яширин шаклда қўлланади. Фикрнинг бундай баён қилиш услуби тингловчи тасаввурида яширин мазмун

¹ Торсуева И.Г. Теория высказывания и интонации. Вопросы языкознания. М., 1976, №2, с.53-54.

билан диалогик муносабатни юзага келтиради.

Фикрлаш фаолияти натижасида номаълум воқеликнинг маълум воқеликка айланиши учун ифодада яширин семантик компонент иштирок этади. Ифода семантик тузилишидаги ҳамма учун маълум бўлган ахборот ошкора (эксплицит) мазмун деб қаралади. Булардан ташқари ифода таркибида баён қилиниши шарт бўлмаган пресуппозицион ахборот ҳам иштирок этади. Ифода пресуппозициясининг юзага чиқиши сўзловчининг коммуникатив мақсадига кўра талаффуз акти билан боғлиқ бўлади. Хоанг Фе ифода семантик тузилишидаги йиғиқ вербал шакл мазмуни билан пресуппозицион мазмуннинг ўзаро фарқланишини алоҳида кўрсатиб ўтади. Шунингдек, муаллиф тингловчи аниқ коммуникатив вазиятда сўзловчи томонидан берилган ифода мазмунини қабул қилар экан, йиғиқ вербал шакл мазмунида сўзловчи нимани назарда тутганлигини аниқлаши зарур бўлади. Бунинг учун тингловчи сўзловчи нутқида хос «А» ифодасидан «В» семантик хулосасини топиб олиши шарт ҳисобланади¹. Бунинг учун эса тингловчи ифода баёни билан алоқадор контекст ҳамда коммуникатив вазиятдан тўлиқ хабардор бўлиши керак. Ахборотнинг тўғри тушунилиши учун сўзлашувчиларнинг тил ҳақидаги билимидан ташқари, тингловчининг олам ҳақидаги билими, жумла қўлланаётган ижтимоий ҳолат ҳақидаги билими, сўзлаш жараёнида сўзлашувчилар руҳияти ҳақидаги билим ва бошқа билимларини ҳам қўшиши керак бўлади. Ахборотни тушуниш жараёнида юқоридаги билимларнинг барчаси баробар хизмат қилади. Шунинг учун фақат

¹ Хоанг Ф. Семантика высказывания. В кн: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI, М., 1985, с.399-400.

бу билимларнинг ўзаро муносабатини ҳисобга олгандагина биз нутқий жараённинг моҳиятини англашга яқинлашган бўламиз¹.

Кўринадики, ифода семантик тузилиши мазмуний элементлардан иборат бўлиб, буларни алоҳида-алоҳида прагматик birlikлар сифатида ажратиш ва уларни прагмасемантик элементлар сифатида таҳлил қилиш шу куннинг муҳим масалаларидандир. Импликация ва тагмаъно (подтекст) яширин мазмуннинг компонентлари саналади.

Хоанг Фе ифода семантик структурасидаги пресуппозицион ахборот, ошкора ва яширин ахборот, шунингдек, тагмаънонинг ифодланиш даражасини аниқ модел ва формулаларини кўрсатиб ўтади. $XVI=Z/Z'^2$. Бу фикр ва формулалар матннинг мазмуний элементларини ўзаро ажратиш ва қатъий фарқлаш лозимлигини кўрсатади. Демак, юқоридаги қарашлар мазмунидан англашиладики, матннинг мазмуний тузилиши ўзининг маълум мезоний хусусиятлари билан чегараланган ахборот кўринишларидан иборат бўлади. Бизнингча, тилшуносликда матннинг семантик тузилиши билан алоқадор пресуппозицион ва ошкора ахборот кўринишлари ўрганилганлиги маълум бўлгани ҳолда ифоданинг яширин кўринишлари ҳамда уларнинг пресуппозиция ва ошкора ахборот сатҳларига муносабати, шунингдек, уларнинг умумий ва қатъий дифференциал белгилари аниқ кўрсатилмаган. Айниқса, матннинг мазмуний йўналиши билан узвий алоқадор бўлган ва сўзловчи ички ниятини акс эттирувчи прагматик қимматга эга бўлган тагмаъно хусусидаги маълумотлар, умуман, ўзбек тилшунослигида қайд этилмаган. Аммо тагмаънонинг мавжудлиги хусусидаги маълумотга

¹ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 8-бет.

² Хоанг Ф. Семантика высказывания. В кн. НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.404-405.

оммабоп услубий ифода кўринишлари ишора қилади: «Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит». «Бу билан нима демоқчисан», «У нимага луқма ташлаяпти» каби ифодалар ўзбек тилида ҳам ифода мазмуни таркибида тагмаъно сатҳи мавжудлигини кўрсатади. Тагмаъно тушунчаси семиологик ҳодиса ҳисобланиб, у матннинг ички семантик структурасида иштирок этади. Сўзлашувчиларнинг объектив олам хусусидаги тасаввурлари ва ўзаро муносабатлари яширин мазмуннинг тагмаъно кўринишларида ўз ифодасини топади. Тагмаъно матннинг семантик таркибий қисмларидан бири саналиб, у нутқ вазияти билан узвий боғланади. Тагмаъно имплектив мазмуннинг асосий кўринишларидан ҳисобланади.

В.Я.Мыркин тагмаъно хусусида фикр юритиб, В.Скаличканинг қуйидаги фикрини келтиради: «... у тагмаъно атамасидан мазмунга ўтади... Мазмун ёки тагмаъно ифоданинг нутқдаги реал мазмуни сифатида мавжуд нутқнинг ифодаланиш мақсад ва моҳиятидир... В.Скаличка мазмун тушунчасига аниқлик киритади. Унинг таъкидлашича, мазмун - матн қўшилган вазият маҳсулидир»¹. ✓

Кўринадикки, мазмун тушунчасининг ўзи ифода семантикасини ташкил қилади. Ифода мазмунининг тўлиқ, мукамал ва кенг бўлиши учун, шунингдек, унда сўзлашувчиларнинг семиологик муносабатларидан иборат имплектив мазмун компонентларининг акс этиши учун унга қўшилиши шарт бўлган маълум контекст ва нутқ вазияти муҳим роль ўйнайди. Мазмун тушунчаси кўп қиррали ҳодиса бўлиб, у ўзига коммуникатив, прагматик ва психологик йўналишни қамраб олади. Булар ўз навбатида контекст билан узвий боғланади.

¹ Мыркин В.Я. Текст, подтекст и контекст. ВЯ, М., 1976, №2, с.88-89.

Контекст тушунчаси ўзининг ифода моҳиятига кўра, фонологик, лексик ҳамда грамматик оттенкани ёки тушунчани ойдинлаштириш учун тузилган нутқ ёки матн парчасидир. Контекст хусусидаги бу мулоҳаза ўта тор тушуниш ҳисобланади. Контекст тушунчаси тилнинг қайсидир сатҳида қўлланишига қараб, ўзининг функционал йўналишини ўзгартириб боради. Гап агар ошкора ёки яширин мазмун хусусида бўлса, мазмун тушунчасининг ўрнини контекст билан тўлдириш мумкин бўлади. Нутқий акт масалаларини ёритилишида нутқ баёни ва аён бирлиги сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги муносабатларни аниқлаш учун асос бўлганидек, ифодалаш ва англашнинг ўзи нутқий вазият ҳамда контекст масалалари билан узвий боғланади. Нутқий вазият ҳамда контекст тушунчаси ифодалаш ва англашнинг асоси саналади. Демак, контекст таъмаънони ифодалаш ва англанишида муҳим ўрин тутади. Назарий адабиётларда тўғри таъкидланганидек, мазмун, фикр баён қилишнинг ҳар қандай усули - вербал ёки новербал фикр ифодалаш усули тушунчаси остида контекст маъноси анланади¹.

В.Я.Мыркин тилшунос олимларнинг контекст хусусидаги назарий қарашлари ҳамда контекст таснифи ҳақида тўхталиб, улар қаторига «яширин контекст» кўринишини ҳам киритишни маъқул кўради. Унинг таъкидлашича, «йиғиқ контекст тушунчаси тингловчи позицияси билан узвий боғлиқ бўлади. Яширин контекстнинг характерли томони тингловчининг сўзловчи ҳақидаги билимидир»². Йиғиқ контекстнинг моҳияти тингловчи ва сўзловчи ўртасидаги маълум муносабатларнинг яширин ифодаси, яширин ишорасидан иборатдир.

¹ Мыркин В.Я. Текст, подтекст и контекст. ВЯ, М., 1976, №2, с.91.

² Ўша асар 91-бет.

Пирназар... ўз ҳунари руҳида мулоҳазасини сўзлади:

- Ёмонларни битта-битта, териб-териб бош кесмасдан элни тинчитиш қийин, - деди.

... Ҳожи кулиб қўйди, бир оздан кейин:

- Тўғри айтдингиз, жаллод - деди, - бу тақдирда ёнингизда ўлтурган бизнинг ўғулни ҳам кўмакингизга чақира оласиз...

Ҳамма кулиб юборди. Қутидор ер остидан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек دادасининг киноясига тушуниб қипқизил лавлагидек бўлди. Яхшики қутидор ва Ҳасаналидан бошқа ҳеч ким бу кинояга тушунмас эди. (А.Қодирӣ).

Бу матнда иккита яширин мазмун кўриниши мавжуддир. Булардан бири нутқ иштирокчиларининг барчаси учун маълум бўлиши мумкин бўлган «жаллодлик ҳунарида бизнинг ўғулни ҳам кўмакингизга чақирингиз мумкин» хусусидаги тасдиқ акти деб қаралса, иккинчиси ана шу тасдиқ акти орқали Отабек томонидан содир этилган одам ўлдириш (Мутал, Содиқ, Ҳомид)» хусусидаги фақат баъзи нутқ иштирокчилари - Ҳасанали ва Қутидоргагина маълум ахборот кўринишига ишора мазмуни тағмаъно сифатида яширин контекстни ташкил қилади. Яширин контекст тушунчаси фақат сўзлашувчилар ўртасидаги маълум фикрни вербал контекстдаги кўринмас ифодасидир. Худди мана шу ҳодисани тағмаъно деб тушуниш керак. Ҳар қандай нутқ иштирокчилари учун ҳам имплицит контекст мазмуни аниқ бўлавермайди. Бунинг учун сўзловчи нутқий фаолиятига алоқадор воқелик тингловчи учун маълум бўлиши керак. Баён қилинган вербал ва новербал контекстда сўзловчи ишора қилмоқчи бўлган яширин мазмун йиғиқ контекстдир.

В.Я.Мыркин юқоридаги қарашларни инобатга олиб контекстнинг қуйидаги кўринишларини кўрсатиб ўтади:

1. Вазият (ситуатив) контексти.
2. Ёйиқ вербал контекст.
3. Ёйиқ новербал контекст.
4. Ёйиқ контекст.

Ана шу мақолада «психологик контекст» хусусида ҳам сўз боради. Муаллиф «психологик контекст»нинг мазмуний ифодаси «имплицит контекст»га мувофиқ келишини таъкидлайди. «Психологик контекст суҳбатдошларнинг аввалги биргаликдаги тажрибаларига асосланган ўзаро маълум реал билимларидир»¹.

Унда тўғри таъкидланишича, психологик контекст сўзлашувчиларнинг аввалги биргаликдаги ҳаётий тажрибаларига асосланувчи умумий билимлари билан узвий боғлиқ ўзаро хусусий мулоҳазаларидир. У психологик контекстни яширин контекстга мувофиқлаштиргани ҳолда психологик контекстга алоҳида таъриф беради. Муаллиф «сўзловчининг ўзи ҳақидаги билими эмас, балки суҳбатдошлар билими ҳақидаги тасаввурини» хусусидаги қарашлари билан ўзи билмаган тарзда яширин контекстдан психологик контекст фарқини ажратиб кўрсатади.

Яширин контекстда сўзловчи томонидан баён қилинган ахборотнинг қайси кўриниши яширин ифода шаклида берилиши сўзловчи позицияси билан боғлиқдир. Буни ҳис қилиш ҳамда илғаб олиш тингловчининг индивидуал руҳий ҳолати билан боғлиқ бўлиб, суҳбатдошлар ҳақидаги билимлар назарда тутилган нутқ кўриниши психологик контекст деб юритилади.

¹ Мыркин В.Я. Ўша асар, 92-бет.

Йиғиқ контекстнинг моҳияти яширин баён қилинган ахборотнинг қиммати сўзловчи учун, шунингдек, унинг англаниши сўзловчи назарда тутган тингловчи учун характерли бўлса, психологик контекст коммуникантнинг ички мақсади амалга ошиши учун - тингловчига хос билимлар назарда тутилган нутқнинг таъсири учун характерлидир. Масалан:

Отабек ҳам ўз томонидан бир кулеу тўқумоқчи бўлиб, Зайнаб билан Кумушга қараб олди:

- Мен бир ишка ҳайронман, - деди.

- Нимага? - деб сўради Моҳира ойим.

- Нега Зайнаб семизу Кумуш озгин?!

Ўзбек ойим жавобланди.

- Бунинг ҳикматини мендан сўра, болам, - деди, - Кумушинг ўзингга ўхшаш серфикр кўринадир, Зайнаб бўлса менга ўхшаш қувноқ.

Отабекни ўзига ўхшатгани учун Кумуш қайин онасидан рози бўлди. Аммо Зайнаб ўзини Отабекдан четга қоққани учун Ўзбек ойимва гижинди. (А.Қодирий).

Бу матнда баён қилинган ахборот нутқ иштирокчилари учун турли даражадаги таъсир кучига эга бўлиб, у психологик контекст кўриниши сифатида перлокутив акт хусусиятларидан иборат бўлади.

Долинни К.А. ифоданинг яширин мазмуни хусусида сўз юритиб, унинг кўринишларини фарқлаш лозимлигини алоҳида таъкидлайди. Жумладан, яширин маъно ифоданинг номинатив мазмунига алоқадор бўлиб, у ёки бу референт вазиятни акс эттирувчи ифода референциал тағмаъно деб юритилади. Ифоданинг коммуникатив мазмунига кирувчи коммуникация акти ва унинг

иштирокчилари билан алоқадор мазмун коммуникатив тагмаъно¹ деб юритилади. Тагмаъно кўринишларининг фарқланиши Ирена Беллертда ҳам учрайди. Унинг таъкидлашича, ифода семантик қаторидаги яширин мазмун қуйидаги икки қоидага кўра фарқланади.

1. Ифода семантик тузилишидаги референциал мазмун «тил билимлари» асосида фарқланади.

2. Ифода семантик тузилишидаги референциал мазмун «олам билимлари» асосида фарқланади². Масалан: *Рўзаи рамазон ойида Карим ота ва онаси «Умра» сафарига бордилар.*

Жумладаги квазимплекатив мазмуннинг тил билимлари ҳамда олам билимлари принцигига кўра таҳлили қуйидагилардан иборат.

1. Карим ота ва онаси она ва бола, эркак ва аёл эканлиги хусусидаги референциал ахборот квазимпликациянинг тил билимлари асосида фарқланиши ҳисобланади. Тил билимлари асосида квазимплекатив мазмуннинг ажратиб олиниши лисоний бирикларнинг референциал маъносини унинг лугавий маъносидан келтириб чиқариш ёрдамида аниқланади. Демак, ифода семантик тузилишидаги имплекатив мазмун компонентларининг тил билимлари ёрдамида аниқланиши тил ва нутқ бирликларини тизим сифатида таҳлил қилиш усули билан амал оширилади.

2. Карим ота ва онаси кекса ёшли одамлар эканликлари, бу эса уларнинг исломий фарзнинг бажариш имкониятига эга эканлиги хусусидаги референциал ахборот квазимпликациянинг «олам билимлари» асосида фарқланишидир. Квазимплекатив мазмуннинг ажратиб олишнинг иккинчи қоидаси нутқ иштирокчиларининг «олам

¹ Долинин К.А. ИмPLICITное содержание высказывания. ВЯ, 1983, №6, с.38.

² Беллерт Ирена. Об одном условии связности текста. В кн.: НЗЛ, Вып. VIII. М., 1978, с.179-181.

ҳақидаги билимлари» асосида амалга оширилади. Бунга кўра ифода таркибидаги элементларнинг референциал маънолари билан мантиқан бошланувчи ижтимоий воқелик тавсилотларига алоқадор маънолар таҳлил қилинади. Демак, ифода семантик тузилишидаги референциал имплекатив мазмун билан узвий боғлиқ бўлган ижтимоий воқелик маънолари олам билимлари асосида фарқланади. Матндаги тағмаънонинг аниқланиши сўзлашувчиларнинг борлиқ ҳақидаги билимлари билан узвий боғлиқдир.

Л.М.Салмина, Л.М.Костичевалар ҳам бадиий матн семантик таркибини қуйидаги компонентлардан ташкил топишини кўрсатиб ўтади. Матн семантикасининг номинатив компоненти воқелик режасини ташкил этади. Матн семантикасининг модус компоненти воқелик режаси - эмоционал ёки рационал жиҳатларни ташкил этади. Матн семантикасининг прагматик компоненти - матннинг иллокутив ва перлокутив кучлари, унинг фаолият кучи ва адресатга таъсирини ташкил этади. Матннинг иллокутив кучи ифода - гап каби муаллиф фикри, мотиви сифатида асарнинг у ёки бу жанр шаклини танлаб олади. Таъсир этувчи (перлокутив) кучлар танланган жанр хусусиятларига кўра аниқланади¹.

Юқоридаги назарий қарашларда матн семантикаси таркибидан ифода модуси алоҳида ажратилгани ҳолда, матн семантикасининг учинчи компоненти сифатида унинг прагматик жиҳатлари алоҳида тасниф қилиниб, бу йўналиш матннинг иллокутив ва перлокутив хусусиятлари билан алоқадор эканлиги кўрсатилади. Демак, матн мазмуний тузилиши номинатив, модус ҳамда прагматик йўналишларга эга бўлади. Матннинг прагматик йўналиши сўзловчи

¹ Салмина Л.М., Костичева Л.М. Семантическая структура художественного текста и перевод. В кн.: Экспрессивность текста и перевод. Изд-во Казанского университета. 1991, с.107.

коммуникатив ички ниятини акс эттириш даражасига кўра индивидуал услубий жанр шаклларида бирини танлаб олади. Ана шу танланган жанр шакли ахборотнинг турлича кўринишлари сифатида намоён бўлади ва улар тил босқичида қуйидаги тартибда номланиши мумкин: 1. Ахборотнинг пресуппозицион жанр шакли. 2. Ахборотнинг пропозиционал жанр шакли. 3. Ахборотнинг тагмаъно жанр шакли.¹

Матннинг бу жанр кўринишларига хос умумий ва дифференциал белги-хусусиятлари бугунги ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Бу ҳодисалар нутқ субъекти ва унинг индивидуал услуби билан узвий боғлиқ бўлганлиги билан соф маънода лингвистик прагматика учун йўл очади. Матннинг лингвопрагматик табиатини ўрганиш учун имконият яратади.

2-§. Матннинг прагмадиктал белгилари

Матнда сўзловчи назарда тутган ахборот ҳар доим ҳам вербал ифода таркибида тўлиқ маънода ошқора баёнга эга бўлавермайди. Кўпинча, ошқора баён қилинмаган, аммо сўзловчи ички мақсади акс этган яширин мазмун кўринишларини матн мазмуний структурасидан илғаб олиш тингловчи, нутқ иштирокчиларига катта масъулият юклайди. Бунинг учун сўзловчи, тингловчи ҳамда нутқ иштирокчилари нутқ вазияти ва социал контекстдан тўлиқ хабардор бўлиш билан бирга, вербал ифоданинг мазмуний тузилишидаги нозик ифода қирраларини англаш учун ўша тилга хос маъно оттенкаларини билиши шарт.

¹ Бу бизнинг таснифимиз.

✓ Маълумки, ҳар қандай матнда ахборот сўзловчининг ички мақсади бошқарувида икки мазмуний кўринишдан иборат бўлади. Булар ёйиқ ва йиғиқ мазмун шакллари дир. Бундай мазмун шакллари сўзловчининг коммуникатив нияти билан боғлиқ равишда матннинг у ёки бу қисмларида намоён бўлади. Ахборот баён этишнинг ёйиқ шакллариға хос ифода имкониятлари хилма-хил бўлганидек, йиғиқ яширин ифода усуллари ҳам турлича дир. Йиғиқ-яширин ахборот контекстлари турлича шакллардан иборат бўлганлиги учун унга нисбатан лингвистикаға онд назарий адабиётларда «бир умумий тушунчани ифода этувчи умумяширин («импликация») атамасини қўллайдилар. Бу атама асли мантиқшунослик йўналиши билан боғлиқ бўлиб, нолингвистик категория сифатида намоён бўлган»¹. Кейинчалик эса тилда прагматика йўналишининг янги тармоқ сифатида шаклланиши билан умумяширин (импликация) ва унга ёндош бўлган атамалар ўз лингвистик мақомига эға бўла бошлади. Тилда бундай хилма-хил атамаларнинг пайдо бўлиши ижобий ҳодиса сифатида тадқиқотчидан уларға хос аниқ таърифлар беришни талаб қилади.

Йирик тилшунос олим И.В. Арнольд яширин ахборот кўринишларини услубий аспектда тадқиқ ва талқин этади. Унингча, вербал ифода воситаси билан айтиб улгурилмаган ва сўзловчи томонидан ишора қилинган яширин маънолар стилистик объект сифатида қаралиши шарт. 1. Умумяширин мазмун кўринишларига хос бундай қараш бизни қониқтирмайди. Бизнингча, яширин маънонинг ифода имкониятлари тўлиқ маънода сўзловчининг хусусий хоҳишиға кўра намоён бўлишининг ўзи бу йўналиш соф

¹ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М., 1990, с.103.

маънода лингвистик прагматиканинг объекти деб қаралсагина, мутлақо тўғри бўлади.

Умумяширин атамаси лингвистик тушунча сифатида баён қилинган яширин маънонинг барчасини қамраб олувчи мазмунни англатади. Таърифдан англашиладики, яширин маъно кўриниши фақат бир шаклдан иборат бўлиб қолмасдан, у бир неча кўринишлардан иборат бўлади. Умумяширин атамасининг луғавий маъноси матнда вербал ифодалаб бўлмайдиган ёки вербал баён маромига етмаган ҳолатда сўзловчи ишора қилган ва тингловчи англаб олиши лозим бўлган ношаклий мазмун кўринишидир. Бундай ношаклий ифода кўринишлари, албатта, сўзловчининг ички мақсади билан узвий боғлиқ равишда нутқий вазият таъсирида намоён бўлади.

✓ Умумяширинлик матнда вербал баёнга эга бўлмаган, ammo адресат томонидан зийраклик билан англаб олинувчи мазмундир.

Ўзбек тилшунослигида бу йўналиш қандай тарзда ёритилган, қандай назарий ишлар амалга оширилган? дейилганда, бу савол очиқ қолади. Ўзбек тилида яширин мазмун кўринишлари алоҳида диссертацион планда тадқиқ этилмаган, ҳатто бу масалага оид тезис ёки мақолаларга ҳам дуч келинмади. Пресуппозиция билан боғлиқ анчагина ишлар амалга оширилган, бироқ классик адабиёт намуналари кузатилганда, бу йўналишга оид фактик материалларга ниҳоятда бой эканлигимизнинг гувоҳи бўлинди. Ҳатто классик адабиётнинг назарий йўналишига оид жуда кўп асарларда «ёйиқ» ва «йигиқ» атамаларнинг мумтоз шакллари мавжуд эканлиги, буларнинг мумтоз адабиётда «ботиний» ва «зоҳирий» атамалар билан номланиши ўзбек тилида ёйиқ ва йигиқ мазмун кўринишларини тадқиқот объекти сифатида танлангани мутлақо тўғрилигини кўрсатади.

Юзаки қаралганда, матнда ифодаланган ахборотнинг ёйиқ ва йиғиқ кўринишларга ажратишнинг нима ҳожати бор? мазмунидаги саволнинг туғилиши табиий. Албатта, бу ҳаётний талаб, эҳтиёж ва зарурият таъсирида юзага келади. Нутқ вазияти сўзловчидан ҳар қандай ахборотни ҳам ошқора ифодалашга йўл қўймайди. Бунинг учун албатта сўзловчи ҳар қандай вазиятда фикр ифодалашга тайёр туриши керак. Баъзан нутқ вазияти ёки ижтимоий муҳит вербал ифодада ошқора тасвирга йўл қўявермайди. Ҳазрат Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги қуйидаги ривоят яширин мазмуний ифоданинг вербал матн таркибига қандай сиғдирилганлигининг классик намунаси ҳисобланади:

Ҳусайн Бойқаронинг рафиқаси оғир касалга дучор бўлиб, бир йил ётади. Оқибат ўлим тўшагида ётганда Бойқаро вазирларига тайинлайди:

- Мен фалон жойга шикорга кетаман. Ким менинг изимдан хотинингиз ўлди, деб борса, ўша кишини ўлдираман.

Ҳусайн кетгач, уч кундан кейин хотини вафот этади. Вазирлар хотинни кўмиш учун, албатта, Бойқарога хабар бериш зарурлигини билсалар-да, ўз жонларидан қўрқиб, саросимага тушадилар. Бу воқеани Ҳусайннинг дўсти ва мактабдоши Алишерга етказадилар. Алишер хотин ўлиш олдидан қаерда ётганини суриштиради. Хабарчи эса, малика сарв дарахтининг тагида ётиб жон берганини айтади. Навоий дарҳол бир мисра шеърни қозоғга битиб, ўша кишининг қўлига тутқзади:

Сарв гулнинг соясида сўлди гул, нетмоқ керак?

Хабарчи ушбу бир мисра шеър ёзилган қовозни олиб, дарҳол Хусайн Бойқаро ёнига отланди. Хусайн қовозни олиб ўқиди ва бунга жавобан яна бир мисра шеър битди:

Сарвидин тобут ясаб гулдин кафан этмоқ керак.

Уни чопарга тутқазди. Чопар етиб келгач, марҳума Хусайн айтганидек, ўз қондаси билан кўмилди.

Юқоридаги мисра мазмунидан кўринадикки, сўзловчи нутқ предмети ҳақидаги ахборотни яширин, аниқроғи, тағмаъно шакл воситаси билан ифодалайди. Демак, нутқ вазияти вербал ифодада ошқора тасвирни қатъий инкор этади. Бу матнда тағмаъно эвфемистик усул билан амалга оширилади. Шу ўринда эвфемизм билан умумяширин маъно кўринишларини фарқлаш муҳимдир. Эвфемизмлар яширин маънодан фарқли равишда тил ҳодисаси саналади. Эвфемистик луғавий қатлам кишилар хотирасида сақланади. «Эвфемистик сўз ва иборалар вақт ўтиши билан контекстсиз ҳам ўз маъноларида тушунаверадиган бўлиб қолиши мумкин»¹. Яширин маъно эса нутқ ҳодисаси саналади. Эвфемизмлар фақат ижобий муносабатни ифодалаш билан ажралиб туради. Умумяширин мазмун кўринишлари эса нутқий ҳодиса сифатида сўзловчининг ҳар қандай ниятини яширин ифодалаш учун хизмат қилади. Эвфемизмлар тилда мавжуд сўзларнинг синонимларидир. Баъзи тилшунослар эвфемизмларни стилистиканинг объекти сифатида тўғри талқин қиладилар. Уларнинг таъкидлашича, «эвфемизм тўла маънода стилистиканинг элементи»². Бу жуда

¹ Исмаилов Н. Эвфемизмларнинг луғат составини ва сўз маъноларини бойитишдаги аҳамияти. Илмий асарлар, 42-том, 2-китоб. Тилшунослик масалалари. М. Асқарова таҳрири остида. Тошкент 1964, 3-бет.

² Шамсиддинов Х. Сўзларнинг эвфемистик функционал-семантик синонимлари. Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, 6-сон, 22-бет.

тўғри, эвфемизмга бундай қарашнинг давоми яна тилшуносликнинг қандайдир соҳасига мурожаат қилиш учун эҳтиёж мавжудлигини кўрсатади. Жумладан, «...У (эвфемизм) орқали инсон руҳияти, ўзаро муносабати, бир-бирига бўлган эъзози, ҳурмати, тақаллуфи акс этади. Айтиш мумкинки, унда халқнинг миллий руҳи, этик ва эстетик диди, одоби ва назокати мужассамлангандир, чунки эвфемизмлар инсон ҳаёти, турмуши, физик-биологик ҳолатлари ва муомала маданиятига алоқадор тушунчаларни ифодалайди»¹. Кўринадики, эвфемизм билан яширин маъно ўртасидаги умумий ва фарқли жиҳатларни кўрсатишнинг ўзи ҳамда эвфемизмларнинг вербал ифодада ижобий муносабатнинг ифодаланиши каби масалалар соф маънода лингвистик прагматика муаммоларидир.

Умуман, яширин мазмун ифодалаш шакллари турлича кўринишлардан иборат бўлганлиги учун уларни дастлаб икки гуруҳга ажратиб оламиз.

1. Умумий яширин маънолар.

2. Хусусий яширин маънолар.

Умумий яширин маънолар сўзловчи, тингловчи ва барча нутқ иштирокчилари англаб олиши мумкин бўлган яширин маънолардир. Буларга ибора, реплика, матал, мақол, топшимоқ ва шу кабилар киради. Бундай матнлар орқали ифодаланган тағмаънолар ҳар қандай нутқ иштирокчиси учун маълум бўлишлик белгиси билан характерланади. Яширин маънонинг ҳар қандай синтактик бирликлардаги новербал мазмуний имкониятлари кўп ҳолларда матннинг жанр хусусиятлари билан боғланади. Умумий яширин маъно кўринишлари паремиологик жанрга хос матнларда кўзга яққол ташланади. Бундай матнлар тор вербал синтактик шакл

¹ Яна шу асар, 22-бет.

сифатида сўзловчи назарда тутган яширин маънони ифодалаш учун кенг мазмуний имкониятга эгаллиги билан ажралиб туради. Масалан: «*Аҳмоққа Қува бир тош*», «*Аҳмоқ калла оёққа тинчлик бермайди*», «*Кўз бўлмаса, пешона*» каби ибора типидagi маталларнинг мазмуний тузилишида умумяширин мазмун кўринишлари акс этади. Бу яширин компонент «*Минг ҳаракат қилмагин, барчаси бекор*» мазмунидаги яширин маънодан иборат бўлиб, унинг моҳияти ақлсиз кишиларнинг масофани, вақтни идрок қила олмасликлари ҳамда куч-қувватни мақсадсиз сарф қилиши хусусидаги маъно билан мантиқан боғланади. Тилшунос олим Б. Йўлдошевнинг ибора хусусидаги қарашлари фикримизни тасдиқлайди. «*Фразеологик бирликлар сўзлардан фарқли ҳолда объектив реалликдаги муайян воқеа-ҳодисани номлаш учун эмас, балки унга нисбатан модал муносабатни ифодалаш мақсадида юзага келади. Тилдаги фразеологик бирликнинг асосий қисми маъно жиҳатидан инсонга қаратилган: улар кишини бирор физик, руҳий, ахлоқий, интеллектуал хусусиятини, хатти-ҳаракатини баҳолайди. Шу сабабли фразеологик бирликларнинг маъно таркибида, кўпинча, коннотатив элемент иштирок этади. Бу элемент фразеологик бирликнинг денотатив маъносига эмоционал-экспрессивлик юклайди*»¹.

Мақоллар ҳам умумяширин маъно кўринишларини юзага чиқарувчи махсус матнлар сифатида ажратилади. Буларда ҳам сўзловчи назарда тутган умумяширин маъно шакллари ўзига хос тарзда баён қилинади. Масалан, «*Осмон йироқ, ер қаттиқ*». Ушбу матндаги яширин маъно «*Ҳеч нарсанинг иложи йўқ*» мазмуни

¹ Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Филол. фан. докт. дисс. автореферати. Тошкент 1993, 12-бет.

билан намоён бўлиб, бундай матнлар воситаси билан ошкора тасвирнинг инкор этилса-да, бироқ бу яширин мазмун ҳамма нутқ иштирокчисига тушунарли бўлгани учун умумяширин маъно деб ажратилади.

Бундай типдаги яширин маъно ифодаловчи мақол матнларига: «Отнинг ўлими, итнинг байрами», «Ола қарга қав этади, Ўз вақтини чов этади», «Кўрпанга қараб оёқ узат» кабиларни киритиш мумкин. Бу матнларга хос умумяширин маъно ҳамма учун тушунарли бўлиши билан характерланади.

«Эшон олдида турган рюжкани битта отди ва овзини қўлининг орқаси билан артди, закуска қилмасдан дўпписининг ичини ҳидлади.

Отам... қозикнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл; учи бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан деганлар. (А.Қаҳҳор)

Мақолларга хос умумяширин маъно билан эллипсис ҳодисасини фарқлаш лозим. Умумяширин мазмун эллипсисдан контекст чегарасининг кенглиги билан фарқланиб, матнда қўшимча ахборот ифодаланиши билан ажралиб туради, бу вақтда эллипсис фақат компрессива беради, холос, шунинг билан бирга эллипсисни тор шаклий синтактик бирлик сифатида қайта вербал тиклаш имконияти мавжуд.

Саида Эшондан:

- Сиз колхозда нима иш қиласиз?

...

- Старший чойхончик!

Бу мазмуний мундарижага ва ҳатто сўзловчининг ички мақсадига таъсир қилмайди. Матний умумяширин мазмунни вербал

тиклашнинг имконияти бўлмайди, чунки сўзловчи назарда тутган мазмунни атайин яширин ифодалашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бўлади. Демак, матний яширин маъно нутқий вазиятни ҳам қамраб олиши билан характерланувчи вербал тасвирни инкор этувчи кенг социал контекстдир. Эллипсисда образлилик бўлмайди, яширин маънода образлилик биринчи планда туради. Образлиликнинг акс этиш нуқтан назаридан ўзида яширин маънони тўлиғича ифода этувчи топишмоқ жанрига хос матнларда «инсонни ўраб олган нарса, воқеа ҳамда ҳодисалар ҳақида кўчма маънода сўз юритилиб, жумбоқ яратилади ва тингловчидан ана шу жумбоққа жавоб талаб қилинади»¹. Демак, бу жанрга хос матнларда барча сўзларнинг асосан кўчма маънода қўлланиши образлиликни кучайтиради:

*Бу на гумбаздур эшиги туйнугидан йўқ нишон,
Неча гулгун-пўш қизлар манзил айлабдур макон.
Синдуруб гумбазни қизлар ҳолидин олсам хабар,
Юзларига парда тортиғлик турарлар бағри қон.*

(Увайсий)

Бундай жанрга хос матнларда сўзловчи маълум бир предметга хос умумий белгиларни образли воситалар ёрдамида тасвирлайди, асосий мақсад эса жумбоқ сифатида тингловчи томонидан топиш талаб қилинадиган предметнинг ҳақиқий маъноси прагмадиктал тасвир остига берилади. Демак, мақолда ҳам, маталда ҳам маълум маънода нутқ вазияти билан боғлиқ равишда умумяширин маъно баён қилинади, топишмоқларга хос матнларда эса матндаги диктал мазмуннинг ўзи фақат яширин маъно тасвири учун хизмат қилади.

¹ Соатов Бахтиёр. Мақолларнинг матал ва топишмоқларга муносабати. Ўзбек тили ва адабиёти 1987, 5-сон 39-бет.

Нутқий актнинг бу репрезентатив гуруҳида ҳам баён қилинган ахборот тасдиқ акти билан содир этилади. Нутқий актнинг бу кўринишида ифодалаш ва англаш бирлиги тўлиқ таъминланади. Баъзи ҳолатларда сўзловчи назарда тутган коммуникатив ниёт, мақсад нутқий вазиятга кўра ёки нутқ иштирокчиларининг тезаурус даражалари (сўз луғавий маъноларини билиш даражалари) -билим фондларининг ўзаро номуносиблиги натижасида баҳо мазмуни асосидаги репрезентатив тасдиқ акти нотўғри анланади. Натижада баҳо мазмунидаги репрезентатив акт воситасида англаштилувчи акт ўзида баҳо мазмунини эмас, балки соф хабар мазмунига эга бўлади. Масалан, *Икки алкаш ўзаро суҳбатлашиб қолибди:*

- *Менинг хотиним фаришта.*
- *Менинг хотиним тирик. (Эколаш ҳангомалари)*

«Матн репрезентацияси ўзига фақат ахборотнинг юқори сатҳи бўлган семантик ва прагматик жиҳатларинигина қамраб олмасдан, балки семантик супертузилмани ҳам қамраб олади»¹. Бу дегани матн репрезентацияси таркибига фақат матн элементлари эмас, элемент билимлари ҳам киради. Юқоридаги мисоллар таҳлили шунини кўрсатадики, нутқий актнинг репрезентатив гуруҳида асосан тасдиқ акти содир этилади.

Ундаш актлари ✓

Ундаш акти ўзида коммуникатив (иллокутив) мақсаднинг баён қилинишига кўра репрезентатив актлардан фарқланади. Ундаш актини содир этиш учун сўзловчи пропозиционал мазмунда маълум бир нарса, ҳодиса юзасидан хабар бериш билан тингловчини

¹ Т.А.ван Дейк и В.Кинг. Стратегия понимания связного текста. В кн: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. М., 1988, с.176.

ифодасига хос ноэффektivлик ҳодисасининг мавжудлиги унинг шид шакли - «*ниятнинг муваффақиятли амалга ошиши*» хусусидаги мазмуний пропозицияни бўлишини ҳам талаб қилади.

Хуллас, перформатив белги сифатида «эффektivлик» «ноэффektivлик» тушунчаси назарда тутилса, ўзгармас ифоданинг моҳияти пропозиционал мазмундаги тасдиқнинг «рост» ёки «ёлғон» белгиларга эга бўлиши билан ажралиб туради. Бунда баён қилинган пропозиция мазмуни объектив оламдаги фактларнинг ҳақиқийлигига қиёсланади.

Дж.Остин перформатив ва констатив ифодаларни ўзаро қиёслаш асосида қуйидаги хулосани беради:

а) ўзгармас - тасвирий (констатив) ифода ҳолатида нутқий актнинг иллокутив аспектидан узоқлашилади, бу вазиятда диққат локутив аспект доирасида бўлади.¹ Бу фикрда жон бор. Ўзгармас ифодалар тушунчаси ўз моҳияти билан баён қилинаётган воқелик мазмуни «рост» ёки «ёлғон»нинг белгиси асосида тасдиқланади. Бирор факт хусусидаги баён тасдиғидан сўнг, яъни локутив акт баёни воқелик ифодаси билан ўз тасдиғига эга бўлади. Ана шу воқеликнинг тасдиқ ҳукми сифатида намоён бўлиши локутив акт тушунчасини англатади ва ана шу тасдиқ актига қадар талаффуз (локутив) акти чегараси берилади. Коммуникатив ният тасдиқ актидан сўнг намоён бўлувчи огоҳлантириш, буйруқ, илтимос, маслаҳат, миннатдорлик каби сўзловчи ички мақсадини юзага чиқарувчи актлардир;

б) «ҳаракат ифодаси мазмунида эса асосий диққат коммуникатив ният- кучларга қаратилади»².

¹ Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986, с.115.

² Шу асар, 116-бет.

Шунинг учун ҳам топишмоқ матнларига хос яширин маънони прагмадиктал яширин маъно деб юритамиз. Матал, мақол ва топишмоқларда ифодаланган яширин маъноларнинг ҳам англаниш даражаси тингловчи ва нутқ иштирокчиларининг прагматик имкониятлари даражасига кўра турлича бўлиши мумкин. Жумладан, «... мақолнинг мазмуни муайян халқ учун бир хилда тушунилса, топишмоқ асосида яширинган мазмун - жавоб фақат топқир, фаросатли, зукко кишилар учунгина тушунарлидир»¹. Демак, сўзловчи ва тингловчи прагматик имкониятлари умумяширин мазмунни ифодалаш ва англашда муҳим ўрин тутди.

Хуллас, имплекатив мазмуннинг умумяширин шаклларига хос матнлар таркибига матал, ибора, мақол, топишмоқ кабилар киритилиб, уларда баён қилинган яширин маъно кўринишлари фаросатли ва зукко тингловчиларнинг барчаси учун аниқ бўлиши билан ажрлиб туради. Шунинг учун ҳам бундай типдаги яширин мазмунни умумяширин мазмун деб юритиш мақсадга мувофиқдир.

3-§. Ифоданинг семантик тузилиши ва тагмаъно

Объектив оламда содир бўлаётган воқеликларнинг тилдаги ифодасига сўзлашувчиларнинг олам хусусидаги тасаввурлари ва ўзаро муносабатлари қўшилиб кетади. Кишилар ўртасидаги коммуникатив муносабатларнинг юзага чиқиши вербал ҳамда новербал ифодаларнинг қўлланиши билан амалга оширилади. Сўзловчи нутқий фаолияти давомида ва ифода ҳаракатлари ёрдамида маълум факт, воқелик хусусидаги ахборотни оламда акс этган реалликнинг ҳақиқийлик шарти асосида баён қилади.

¹ Соатов Бахтиёр. Уша асар, 39-бет.

Ахборот баёни ошкора ёки яширин шаклда бўлиб, бу коммуникация жараёнидаги нутқий вазият ва сўзловчининг ички мақсади билан ўзвий боғланади. Ифода семантик тузилиши мураккаб бўлиб, у ўзининг таркибига сўзловчи шахси ва нутқий вазият билан алоқадор бир неча мазмун кўринишларини қамраб олади. Коммуникация жараёнида сўзловчи ва тингловчи хусусий муносабатларининг шартномавий баёни ошкора ва яширин мазмундан иборат бўлиб, улар ифодаланиш даражаларига кўра бири иккинчисидан кескин фарқланади. Ахборотнинг ошкора баёни ифоданинг ҳар қандай кўринишида мавжуд бўлиб, у кўпинча нутқ предмети хусусидаги оддий пропозицияни ташкил қилади ва бу ошкора мазмун деб юритилади. Ахборотнинг яширин баёни эса ана шу ошкора баён таркибига жойлаштирилади. Бу яширин мазмун деб қаралади. Баъзи ифодаларга шундай кўз тушиши билан ундаги ахборот мазмунини илғаб олиш қийин бўлмайди. Бошқа бир ифодаларда эса гарчи уларнинг шаклий тузилиши содда бўлишига қарамай, сўзловчи назарда тутган ахборот мазмунини англаш қийин. Бундай ифодалар мазмуний тузилишида ахборотнинг бир неча кўринишлари иштирок этгани учун уларни ўзаро бирини-иккинчисидан чегаралаш мезонларини кўрсатиш сўзловчи назарда тутган ахборот шаклини тўғри англаш имкониятини яратади. Демак, нутқий мулоқотнинг меъёрий амалга ошишида ифода мазмунининг маълум гуруҳларга ажратилиши муҳим ўрин тутади.

Ифоданинг яширин баёни, жумланинг тагмаъноси коммуникация иштирокчиларининг фикрлаш фаолияти билан ва уларнинг олам ҳақидаги тасаввурлари билан ўзвий боғланади. Сўзловчининг ташқи олам ҳақидаги тасаввури қанча кенг бўлса, у нутқий вазият даражасини шу қадар тез фаҳмлайди. Шунинг учун ҳам ифода семантик структурасидаги ахборот кўринишларини

ошкора ёки яширин баён қилиш, ошкора ифодалаб бўлмайдиган ахборот кўринишини тағмаъно асосида бериш сўзловчининг ички мақсади билан боғлиқдир. Умумяширин мазмун вербал шаклнинг тағмаъно усулига айлантирилади ёки новербал ифода ва унинг гавда ҳаракатлари билан боғлиқ кўриниши орқали юзага чиқарилади.

Сўзловчи нутқ предмети ҳақидаги ахборотни тил белгилари йиғиндиси ёрдамида юзага чиқаради. Бу ифода семантик тузилишидаги оддий хабар мазмунини ташкил этади. Ошкора шакл, асосан, ифода диктумидан иборат бўлади. Диктум моҳияти пропозиция мазмуни билан яна ҳам ўзининг аниқ маъносига эга бўлади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги хусусий муносабат пропозиционал мазмун асосидаги диктумнинг қуршовида баён қилинади ва баъзида бундай ифодалар яширин мазмун кўриниши сифатида матн ичига жойлаштирилади. «Матн ичидаги матн» тушунчаси рус тилшунослигида «подтекст»¹ атамаси билан номланади. Подтекст атамаси матн, контекст ва нутқ атамалари ифодалаган тушунчалар мазмуни билан боғлана олмайди, уларнинг варианти сифатида ҳам қўлланмайди. «Подтекст» атамаси ифодалаган тушунча мазмуни матн ичидаги «яширин матн» маъносидан иборатдир. Бу ҳодиса коммуникация иштирокчиларининг нутқий фаолияти, индивидуал услуби ва шахснинг ички ҳис-туйғуси билан узвий боғлиқдир. «Яширин матн» тушунчасини аниқ англаш ва тўғри тушуниш мақсадида биз уни «тағмаъно» атамаси билан номлаймиз. Тағмаъно яширин ифода birlikларидан бири бўлиб, у ўзининг юқоридаги белги хусусиятлари билан лингвистик прагматиканинг марказий

¹ Сильман Т. И. Подтекст как лингвистические явление. ФН, №1, 1969.

масалаларидан бири деб қаралади.

Тагмаъно, кўпинча, пропозиция воситасида баён қилиниб, фақат баъзи ҳолатлардагина пропозициядан кейин муаллиф изоҳи сифатида ошкора вербал баёнга эга бўлади. Масалан:

Анчадан кейин Қаландаров, худди ўзига гапиргандай деди:

- Колхозда айшингизни қилиб юра берасиз. Партия ташкилотининг секретарига иш йўқ дейиш мумкин. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз! Оқсаган тармоғимиз йўқ дейиш мумкин. Ўзингиз ҳам билсангиз керак?

Саида нима деярини билмай қолди. Қаландаровнинг бу гапларидан: «Сен эмас, сендан дурустроқ секретарга ҳам муҳтож эмасман» деган маъно чиқар эди. (А.Қаҳҳор)

Бу матнда сўзловчи коммуникатив фаолияти билан боғлиқ тагмаъно пропозиция таркибида яширин баён қилинади. Нутқ субъекти пропозиционал мазмунни сўроқ акти билан баён қилиш натижасида, бу акт воситаси билан тагмаънога ишора қилади. Бу тагмаъно «Сен эмас, сендан дурустроқ секретарга ҳам муҳтож эмасман» мазмунидан иборатдир. Сўроқ акти орқали тагмаънога ишора қилиш билан тингловчидан маълум нутқий акт тасдиғи талаб қилинади.

ЎКўп ҳолларда сўзловчи ўзи учун муҳим бўлган ахборот кўринишларидан бирини ошкора баён қилишни истамаганлиги учун уни матн ичига тагмаъно сифатида жойлаштиради.

Ошкора баёнга эга бўлмаган тагмаъно кўриниши, гарчи яширин берилган бўлса-да, тингловчи учун маълум бўлади. Масалан:

Қайтиш хабари Офтоб ойим қуловига етишгандан кейин унинг аввалги учрашиши қизи билан эди. Чунки эрига қараганда

ҳам кўпроқ ихтиёрни қизиди бўлганини яхши билар эди. Шу хабарни Ҳасаналидан эшитиш ила тўғри Қумушнинг ёнига киради:

- Қумуш, - деди қулимсираб, - қайтар эмишимиз, даданг айтибтилар.

Қумуш қўлида нимадир тикиб ўлтургон эди. Кўзини ишдан алмади.

-Қайтсаларингиз хайр -хўш.(А.Қодирий)

Бунда сўзловчи ахборот кўринишларидан бирини, ўзи учун муҳим бўлганини тағмаъно қаторига киритади. Сўзловчи учун муҳим саналган тағмаънонинг аргументлари нутқ субъектига тўла маънода тушунарли бўлади, шунинг учун ҳам бу тағмаъно кўриниши дарак мазмуни билан баён қилинади.

Баъзи ҳолатларда сўроқ акти ҳам тағмаънони ифода этади.

Масалан:

«Танишгани бошқа ҳеч нарса бўлмагани учун Саида кабинетни қулфлаб, боққа чиқди. Қаландаров олдида бир чойнак чой, сўрида оёғини саланглатиб ўтирар эди. Саидани кўриб «кабинетни қойил қилибманми»деган маънода: «Хўш қалай?» деб илжайди. (А.Қаҳҳор)

Тағмаъно фақат адресант томонидангина содир этилмайди, балки сўзловчи назарда тутган тағмаъно тингловчи томонидан ҳам изоҳ сифатида баён қилинади. Масалан:

«Эшон аскарликдан қолиш учун бир ҳафтанинг ичида бисотидаги йигирма олти тишининг ҳаммасини сугуртириб ташлабди.

Саида ҳайрон бўлди.

- От эканми тишига қараб олади!-деди. - Мен илгари дадангиз билан Эшон орасидаги муносабатга бир чеккаси қудалик деб қарар эдим, модомики ундоқ экан, модомики Эшон шундай одам экан.

Козимбек унинг сўзини овзидан олди:

-Дадамг нима учун Эшонни ўзига бунчалик яқин тутади демокчисиз-да?(А.Қаҳҳор)

Бундай вазиятларда тингловчи сўзловчи ички ниятини акс эттирувчи тагмаънони англайди ва ошкора вербал ифода билан баён қилади.

Ифоданинг умумяширин мазмуни ўзининг қуйидаги баъзи кўринишларига эга бўлади: «импликация, тагмаъно, аллюзия, пресуппозиция, номатний маъно («затекст»)»¹. Матндаги умумяширин мазмуннинг хилма-хиллиги ташиқли тилшунос олим И.В.Арнольд томонидан ҳам алоҳида кўрсатилади. Унинг таъкидлашича ҳам, тагмаъно эллипсис, аллюзия, семантик мураккаблашиш ва матний яширин мазмуннинг ўзи умумяширин мазмун шакллари ҳисобланади². Матнда баён қилинган диктал ва модал ахборот мазмунининг нутқий вазиятга кўра тенглик даражага хос ифодаси аллюзия ҳодисасининг моҳиятидир. Буни қандай тушуниш мумкин? Аллюзия ҳодисасини содир этиш учун сўзловчи бир неча нутқ иштирокчиси ичида ўзи назарда тутган яширин мазмунни объектив мазмун семантик қаторига тенглаштиради. Бунда нутқ иштирокчилари яширин мазмун баёнини умуман пайқамай қоладилар. Булардан «тагмаъно» жумладаги ахборотнинг асосий кўриниши қуршовида яширин баён қилинади. Ифоданинг

¹Долнин К. А. ИмPLICITное содержание высказывания. ВЯ. №6, М., 1983, с. 37.

² Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М., 1990, с.103.

яширин мазмуни хилма-хил бўлиб, унинг таркиби пресуппозиция, ёйиқ мазмун, йиғиқ мазмун тагмаъно ва унинг турлича кўринишлари - луқма, пичинг, киноя, кесатиқ кабилардан иборат бўлади.

Тагмаъно шакллари лингвистик прагматика йўналишининг асосий муаммоларидан бири саналади. Тагмаъно ўзининг турлича кўринишлари билан характерланиб, у пичинг, киноя, кесатиқ тушунчаларини ҳам қамраб олади. Бу масалаларнинг лингвистик прагматика таркибига киритилишининг асоси бор. Киноя ва унинг кўринишларини тўғридан-тўғри олиб уни прагматика соҳаси билан боғламай туриб, нутқий акт назарияси ҳақида маълумот бермай туриб, ифода таркибидаги семантик структурани ажратмай туриб, пресуппозиция, ёйиқ мазмун - пропозиция, яширин мазмун ва унинг бир неча кўринишларини чегараламасдан туриб, булар ҳақида фикр юритиб бўлмайди. Яна маъна шу йўналишларнинг умумтадқиқот объекти сифатида бирлашуви уларнинг бир тўғри чизиқда жойлашувидан иборат эканлигидир. [Жумладан, лингвистик прагматика ва унинг муаммолари нутқий акт, пресуппозиция, ёйиқ ва йиғиқ мазмун кўринишлари, шунингдек, тагмаъно ва киноя турлари доимо субъект-объект, сўзловчи-тингловчи муносабатида намоён бўлади. Нутқий акт компоненти сифатида адресант-адресат, нутқий вазият кабилар тушунилса, тагмаънонинг муваффақиятли амалга оширилиши учун, албатта, ана шу компонентларнинг иштироки муҳимдир.

Фикрни ошкора баён қилиш ёки уни тагмаъно асосида беришнинг нима аҳамияти бор? Фикр ифодалашнинг қайси кўриниши сўзловчининг коммуникатив мақсадининг юзага чиқишида муҳим ўрин тутди? Буларнинг нутқий вазият билан алоқадорлиги

қандай? каби саволларнинг туғилиши умумяширин мазмуннинг коммуникациядаги аҳамиятини кучайтиради.

✓ Тагмаъно сўзловчининг коммуникатив мақсадини амалга ошириб, у нутқ иштирокчиларидан бирортасини келгуси нутқ вазиятидан огоҳ этади. Масалан: *Бу киши Аҳмаджоннинг укаси Каримжон бўладилар.* Бу жумла семантик тузилишида «*Каримжоннинг таништирилиши*» ҳақидаги пропозиция ичида қуйидаги тагмаънолар мавжуд: 1. *Аҳмаджоннинг тингловчи учун таниш эканлиги.* 2. *Аҳмаджон ҳақида ёмон гапларни айтмаслик.* Тагмаъно нутқ иштирокчиларини келгуси нутқ вазиятидан огоҳ этади. Сўзловчи нутқ вазиятидан келиб чиқиб, нутқ иштирокчиларидан бирини тагмаъно орқали маълум вазиятдан огоҳ этади.

Ифода семантик тузилишидаги хабар мазмунидан пропозицияни, мантиқий пропозицияни, умумяширин мазмунни ва тагмаъно кўринишларининг бирини иккинчисидан фарқлаш лозим бўлади.

✓1. «*Каримжоннинг таништирилиши*» пропозиция.

2. «*Нутқ субъектининг ёнидаги одам Аҳмаджоннинг қариндоши эканлиги*» мантиқий пропозиция.

3. Мантиқий пропозициянинг айнан шу вазиятда берилиши яширин мазмун.

4. «*Аҳмаджон ҳақида ёмон фикрлар айтмаслик*» хусусидаги «*Карим Аҳмаджоннинг укаси*» типдаги ахборот тагмаъно ҳисобланади.

Тагмаъно ўзининг семантик структурасида хабар қилиш ва номлаш функциясини бажаришига кўра дастлаб иккига ажратилади:

1. Коммуникатив тагмаъно.

2. Референциал тагмаъно.

Коммуникация акти иштирокчиларининг ички мақсади асосидаги мазмуннинг ўзаро индивидуал баёнига хос ифодалар коммуникатив тагмаъно кўринишлари сифатида ажратилади. Жумладан:

Қайтиш хабари Офтоб ойим қулогига етишкандан кейин унинг аввалги учрашиши қизи билан эди. Чунки эрига қараванда ҳам кўброқ ихтиёрни қизидан бўлганини яхши билар эди.

Шу хабарни Ҳасаналидан эшитиши ила тўғри Кумушнинг ёнига кирди:

- Кумуш, - деди кулимсираб, қайтар эмишимиз, даданг айтибтилар.

Кумуш қўлида нимадир тикиб ўлтурган эди. Кўзини ишдан олмади:

- Қайтсаларингиз хайр-хўш. (А.Қодирий).

Бу матнда Кумуш нутқида «Ҳаммаларининг қайтишлари, жумладан ўзининг ҳам» хусусидаги тасдиқ актини англагани ҳолда онаси билан «хайрлашади» ва бу билан «Менинг мақсадим Марғилонга кетиш эмас, Тошкентда қолишдир, шунинг учун сиз билан хайрлашяпман» мазмунидаги коммуникатив тагмаъно кўринишини юзага чиқаради.

Тагмаъно мазмуни ифоданинг номинатив хусусиятларидан бирини англатишига кўра референциал тагмаъно деб юритилади. Референциал тагмаъно кўринишларида сўзловчи ўз ички мақсади билан боғлиқ референциал белгилар хусусида сўз юритади. Масалан:

- *Ношукур экансиз, опа, - деди - поччамдан нолишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга мени кунимни солса, нима қилар эдингиз?*

- *Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди.* (А.Қодирий).
Бу матнда «Зайнабнинг бўшашганлиги» хусусидаги воқелик актининг номинатив аспекти референциал тагмаъно деб юритилади.

Матндаги тагмаъно ўзининг юзага келишидаги белги хусусиятларига кўра қуйидаги кўринишларда намоён бўлади.

1. Фонопрагматик тагмаъно. Тагмаънонинг бундай кўриниши сўзловчининг талаффуз оҳанги билан боғлиқ бўлади. Сўзловчи бунда матн таркибидаги пропозиционал акт элементларини ўзига хос оҳанг билан - эмфатик усул билан талаффуз қилади. Сўзловчи бунда матннинг талаффуз оҳангига алоҳида урғу бериш билан тингловчига «мен шунақаман» типидagi тагмаънони узатишга ҳаракат қилади. Тагмаънонинг фонопрагматик кўринишида матннинг умумий мазмуни иккинчи планга ўтади. Сўзловчи талаффузига хос фонопрагматик оҳанг усули биринчи даражали маъно усули деб қаралади. Масалап:

Хуринсо эрини ўлардай гўл подшо, ўзини ниҳоятда қув вазир қилиб кўрсатишга ҳаракат қилар эди.

Қаландаров келди. Хуринисо эри ҳақида айтилганларини амалда кўрсатмоқчи, яна «шундай одам ҳам менга бўйин эгади» демоқчи бўлди, шекилли, уни вазабига олди:

- *Келар эдингиз-да... Шу ҳам ишми! Ҳамиша шунақа қиласиз!.. Қачон ташлайсиз шу феълингизни?! - деб шовқин солди.* (А.Қаҳқор).

Фонопрагматик тагмаънонинг баъзи кўринишларида сўзловчи ўз нутқи орқали баён қилинган пропозициянинг эмфатик усул билан

талаффуз қилиши натижасида - ундаги алоҳида оҳанг самимийлик маъносини ифода этади. Масалан:

Марғилонга шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адашдим...

- Қани бўлмаса, журинг бизникига, меҳмон, - айткучининг сўз оҳангидан ўртоқлик бўйи келиб Отабекнинг димовига урди. (А.Қодирий).

Бу матнда сўзловчи нутқига хос «чин юракдан ўз уйига таклиф қилиш» - «ўртоқлик бўйи» мазмунига тенг келгани ҳолда нутқий мулоқот жараёнида кундалик одатга кўра шаклан таклифга тенг бўлса-да, «Сухбатни тугатиш», «хайрлашиш» мазмунидан иборат такаллуф кўринишларининг «Самарқанд манзилат» типидagi шаклларида оҳангнинг функцияси ўзгачадир. Масалан:

- Чой ичмаймизми?

- Ичкарига юрсангиз бўлар эди шаклидаги ифода таркибида ҳам тағмаъно мавжуд бўлиб, бу «юракдан таклиф қилиш оттенкасига эга эмас»лик мазмунидан иборатдир.

2. Стилпрагматик тағмаъно. Тағмаънонинг бундай кўриниши сўзловчининг индивидуал услуби билан боғлиқ бўлади. Бунга кўра сўзловчи томонидан ундаш акти воситаси билан талаб қилинган маълум ахборот кўриниши сўзловчи назарда тутган мазмунни сақлагани ҳолда бошқа пропозиционал шакл билан ифодаланади. Тингловчи бошқа пропозиционал шакл орқали айнан сўзловчи назарда тутган ахборот кўринишини ифодалаш унинг индивидуал услубий маҳорати саналади. Шунинг учун ҳам бундай шаклдаги тағмаъно кўринишлари стилпрагматик тағмаъно деб юритилади. Масалан:

- Саодат, - дедим. Қаради. Ұчоқда ёнган олов иссиқиданми ёки уятданми унинг юзи қип-қизил олма эди. Қўлидаги сочиги билан олдимга яқин келиб тўхтади. - Эшитдингми, - дедим. Ерга қаради. Уни ортиқча уялтирмас учун эшикка қараб юрий бошладим-да, - Майлими? - деб сўрадим. Жавоб ўрнига

- Ош емай кетасизми? - деди. Бу унинг иккинчи турлик қилиб айтилган «майли» жавоби эди. (А.Қодирий).

Бу матндаги тингловчи нутқига хос «майли» жавобининг «ош емай кетасизми?» типдаги меҳрибончилик маъносини ифода этувчи бошқа пропозиционал шакл воситасида баён қилиниши стилопрагматик тағмаёно деб юритилади.

Услубий тағмаёно кўринишларида сўзловчи ўз ички мақсади акс этган мазмунни бошқа услубий шаклда ифода этади. Масалан:

Ниҳоят Қаландаров ваши келганини билдирмаслик учун кулиб деди:

- Хўжайин, меҳмонга ҳам сўз берамизми, йўқми? - деди. (А.Қаҳҳор).

Бу матн парчасидаги услубий тағмаёно кўриниши «*Гапни тўхтат*» мазмунидан иборатдир.

3. Метафорик тағмаёно. Тағмаёнонинг бундай кўринишларида сўзловчи тингловчини маълум бир предметларга ўхшатиш асосидаги пропозицияни бериш билан ўзи назарда тутган ахборот кўринишига ишора қилади. Натижада матн таркибида метафорик тағмаёно юзага келади. Масалан:

Колхозни опичлаб катта қилгансиз!.. Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини яхши биласиз!.. «Бўстон»га ўхшаган колхозлардан ўнтасини битта синчалогингиз билан кўтарасиз!.. Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу

қуш «осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан! (А.Қаҳҳор).

Бу матнда метафорик тағмаъно кўриниши мавжуд бўлиб, у «Сен ҳам синчалак деган нозик қушга ўхшайсан, шунинг учун ҳам қўлингдан келмаган ишга уринма» мазмунидан иборатдир.

Метафорик тағмаънонинг матндаги ифодаси сўзловчининг ички мақсади билан ўзвий боғлиқ бўлиб, фикрнинг таъсир этиш даражасини кучайтиради. Тингловчининг ҳис-туйғусига таъсир этиш ва янги нутқ вазиятини юзага чиқаришнинг (перлокутив актлар) бошланғич нуқтаси сифатида намоён бўлади. Масалан:

Саида бир лаҳза ўйланиб қолганидан кейин мийизда кулиб:

- Дунёда бунақа жониворлар кўп. Арслонбек ака, - деди, - хўроз ҳам «Мен қичқирмасам тонг отмайди» деб ўйлар экан... (А.Қаҳҳор).

Метафорик тағмаънонинг ушбу кўриниши «тонгнинг отиши учун хўрознинг қичқириши шарт бўлмаганидек» пропозицияси таъсирида «сиз бўлмасангиз ҳам колхознинг ишлари бўлаверади» мазмунидан иборатдир. Метафорик тағмаъно кўринишларида баён қилинаётган пропозиционал акт ўхшатиш мазмунидан иборат бўлади ва ана шу ўхшатиш кучлилиқ белгиси асосида юзага чиқиб, бунда сўзловчи мақсади акс этади. Масалан:

- Сиз болалик қилиб, бунақа хом хаёлларга бориб юрманг! Мен аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ отдай кўринсам ҳам, унча-мунча чавандоз минолмайдиган улоқчи отман! Унча-мунча одамни ерга чалпак қиламан!.. Чалпак! Бунга билиб тушуниб қўйинг! (А.Қаҳҳор) Бу матнда баён қилинган

тагмаъно «*Мен билан ҳазиллашманг, кучингиз етмайди*» мазмунидан иборатдир.

Метафорик тагмаъно новербал ифода шаклда ҳам намоён бўлади. Бунда сўзловчи хатти-ҳаракатлари ва имо-ишорасида унинг ички нияти яширин ифода мазмунида тагмаъно юзага келади. Масалан:

Шу маҳалгача ҳеч важ билан кўзга кўринмаган оддий бир кетмончи сўз олди...

- Кўз бўямачилик... Отига мажлис, отига маслаҳат...

... Қаландаровнинг оппоқ оқарган юзи, қисик кўзлари атрофидаги табассумни ифодалаши керак бўлган ажин унинг «эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини ейди» деб турганини кўрсатар эди. (А.Қаҳҳор)

Вербал ифода бўлса ҳам, новербал ифода бўлса ҳам уларнинг семантик структураси сўзловчи ва тингловчи нутқида хос хусусий маъно кўринишлари билан тўлдирилган бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ифода семантик тузилишида нутқий вазиятга кўра яширин хусусий маъно компонентлари мавжуд бўлиб, улар ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Тагмаъно кўринишлари фақат вербал ифодалардагина бўлиб қолмасдан, балки новербал ифодаларда ҳам ўз баёнига эга бўлади. Жумладан:

- Айби йўқ, ўғлим, деди, - муҳаббат жуда оз йиғитларга муяссар бўладирган юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирга кўб вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлиб чиқадир. Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унутиш кўп ўйламаслик керакдир.

Бу кейинги гап билан Отабек кўтарилиб Ҳасаналига қаради ва узоқ тин олиб ерга боқди. Гўё бунинг ила «*унутиш мумкин эмас*» деган қатъий фикрга келган эди. (А.Қодирий).

4. Индивидуал хусусий тағмаъно. Индивидуал тағмаъно кўринишлари фақат баъзи шахслар нутқидагина қўлланиб, уларнинг характерини очиш учун хизмат қилади. Бунда сўзловчи нутқида қўлланаётган тағмаъно шартли тағмаъно сифатида сўзловчи ва тингловчи учун тушунарли бўлгани ҳолда бошқа нутқишироқчилари учун номаълум бўлади. Масалан:

Бир пас жимликдан кейин Қаландаров гулзорнинг нариги томонидаги идорага қараб:

- Эшон, ҳой! - деб чақирди. (А.Қаҳҳор).

Индивидуал тағмаънонинг баъзи кўринишлари сўзловчи ёки тингловчининг харатери билан узвий боғлиқ бўлиб, тингловчининг нима демоқчи эканлиги унинг қандай сўз билан муносабат билдириши воситасида англанади. Бундай шартли тағмаъно кўринишлари, асосан, сўзловчининг характери билан алоқадор бўлади. Бундай тағмаънолар индивидуал хусусий тағмаъно кўринишлари сифатида фақат баъзи шахслар нутқидагина тааллуқли бўлади. Индивидуал хусусий тағмаъно кўринишларидан ёзувчи образ характерини очиш мақсадида фойдаланади:

Ҳожи бир неча вақт сўзлағучини ўз овзива тикилтириб ўлтурвандан сўнг, агар маъқул тушса «хўб» дейдир, гапка тушунмаган бўлса, «хўш» дейдир, номаъқул бўлса «дуруст эмас» дейдир ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса бир илжайиб қўйиш билан кифояланади.

Ўзбек ойим ўзининг итоб ва хитобига эридан бир илжайиб қўйиш жавобини олиб дами ичига тушадир. (А.Қодирий).

Бу матнда сўзловчи фикрининг жуда номаъқул эканлиги хусусидаги тагмаъно новербал ифода «бир илжайиб қўйиш» билан баён қилинади.

5. Экспрессив тагмаъно. Экспрессив тагмаъно кўринишларида сўзловчи назарда тутган ниятга унинг ҳис-туйғулари ҳам қўшилади. Сўзловчи пропозиционал актни содир этар экан, ўзи қилган ишлардан ғурурланиш, мақтаниш оттенкалари акс этган яширин мазмунни пропозиционал акт орқали баён қилади. Масалан:

Ҳуринисо.

- *Ҳаммаси ҳам униб ўсди: бири колхоз раиси, бири район маданият бўлимининг бошлиғи, бири депутат... Ҳа, айтгандай, қайси кунни Ҳакима келган эди, қаҳрамон бўлишига ўттиз бир тонна етмабди.*

Ҳуринисонинг бу аёллар ҳақидаги гапларидан «Мен ўқитган аёллар мана шунақа мартабаларга эришди» деган ифтихордан кўра кўпроқ, «бери-бир ҳаммасидан яна ўзим доно» деган бир ғурур акс этар эди. (А.Қаҳқор).

6. Монологик акт маъно кўриниши. Тагмаънонинг монологик нутқ типига хос кўриниши ҳам мавжуддир.

«... босилмавунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир!» - бу жумлани ўқуванда, - ундоз бўлса сира тинчимангиз, - деди-да ёвошгина илжайиб қўйди. (А.Қодирий).

Бу мисолда Отабек «ундоз бўлса сира тинчимангиз» дейиш билан «ўзимнинг ҳам Маргилондан сира кетгим йўқ эди, хайрият» тарзидаги яширин тагмаъно кўринишини ифода этади. Баъзи ҳолатларда сўзловчи назарда тутган тагмаънонинг тўғридан-тўғри ифодаланиши мумкин бўлмай қолади. Бунга тагмаъно қаратилган адресатнинг ижтимоий мавқеи йўл қўймайди. Шунинг

учун ҳам бундай вазиятларда тагмаъно «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабалида баён қилинади.

... Қаландаров, афтидан, яна «гаплашиб туринглар-чи» деб чиқиб кетгани баҳона излар эди. Шу пайт «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабалида огоҳлантириш, интизомга чақирш учун жуда қулай баҳона топилиб қолди: носқововида ўз аксини кўришга уриниб, уни диваннинг бахмалига ишқаб ялтиратаётган Зулфиқоров нос отди-ю, ҳаял ўтмай, лабини чўччайтириб, энгашганича эшикка томон йўналди.

- Сўраб чиқилсин! - деди Саида. (А.Қаҳҳор).

Бу матнда Зулфиқоровга қарата айтилган «Сўраб чиқилсин» пропозицияси орқали Қаландаровга «Раис бўлсангиз ҳам интизомга риоя қилиб ўтиринг» мазмунидаги тагмаъно баён қилинади.

√ Тагмаъно кўринишларида, асосан, киноя, пичинг, кесатиқ мазмуни баён қилинади ва бунда сўзловчининг ички мақсади аниқ сезилиб туради:

Ўзбек ойимнинг ўғлига қарши кинояси тагин бир неча қат ортқан, аммо бу гал салом бергучига бир қарайдир-да, «ўғлим, менга салом бериб нима қиласан, марвилонлик оначанинг дуосини ол!» деб юзини четга ўзиради. (А.Қодирий). Бу матндаги тагмаъно... «ўғлим, мен сенинг онанг эмасман, сенинг онанг марвилонлик қайнагдир, шунинг учун менга салом берма, унинг дуосини ол» мазмунидаги нутқий актнинг элементар таҳлили билан ечилади ва асосий тагмаъно, «ўғлим, мен сендан қаттиқ хафаман» мазмуни билан ойдинлашади.

Нутқ объектига хос гина, киноя, пичинг, кесатиқ мазмуни бошланишининг ўзи матнда тағмаъно мавжудлигига ишора деб қаралишидан дарак беради. Шунинг учун ҳам юқоридаги белгиларга эга бўлган матн кўринишларини ҳеч иккиланмасдан тағмаъно мавжуд матн сифатида ажратиш мумкин. Баъзи матн воситасида ифодаланган тағмаъно кўринишларида сўзловчи кинояси ошкора сезилиб туради. Масалан:

- Хўш, сизга қайси йўл билан ойлик тайин қилсак экан?, - деди Қаландаров худди «сени кимнинг ҳисобига боқсам экан» дегандай бир оҳангда. - Клубга мудир қилсак бўладими? (А.Қаҳҳор).

Юқоридагилардан кўринадикки, ифода семантик тузилишида пропозиция, мантикий пропозиция, унинг яширин баёни ва тағмаъно кўринишлари мавжуд бўлади. «Булардан ташқари, ифода семантик тузилишида ошкора баёнга эга бўлмаган ифода пресуппозицияси ҳам мавжуд бўлади. Пресуппозиция хабар қилинаётган ахборот мақомига эга бўлмайди, шунинг учун ҳам Ч.Дж.Филлморнинг кўрсатишича, уни ифоданинг яширин мазмунига тенглаштириб бўлмайди. Дюкро таклифича, «пресуппозицияни яширин кўринишлар»дан бири деб ҳисоблаб бўлмайди. Пресуппозиция асосини тил, олам билимлари, контекст ва коммуникатив вазият хусусиятлари ташкил этиб, конкрет нутқий фаолиятда бу билимлар актуаллашади ва ифода пресуппозициясига айланади»¹.

Яширин мазмундаги пресуппозиция билан тағмаънони ўзаро фарқлаш лозим бўлади². Пресуппозицияда жумладаги пропозицияни

¹ Хоанг Ф. Семантика высказывания. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.400.

² Тағмаъно ва пресуппозициянинг ўзаро фарқланиши алоҳида мавзу билан берилади, шунинг учун бу ўрнида қисқа тўхталинади.

зидлаш асосида мантиқий мазмун англашилади. *Дарсга фақат қизлар келди.* Бу жумладаги пресуппозиция «*ўзил болаларнинг дарсга келмаганлиги*» хусусидаги ахборотдир. Тагмаъно семантик ифодаланишига кўра пресуппозициядан фарқланади. Тагмаъно ҳам худди пресуппозициядаги каби сўзловчининг ички мақсади билан боғлиқ ҳолда бирор факт хусусидаги ахборотга ишора қилиш вазифасини бажаради. ✓ Тагмаънонинг пресуппозициядан асосий фарқи, у ҳар қандай ҳолатда пропозицияга қарама-қарши қўйиш билан ҳосил қилинмайди. Тагмаъно бу жиҳатига кўра нутқий актнинг назарий моҳияти билан узвий боғланади.

✓ Тагмаъно атамасида ифодаланган тушунча моҳияти ҳар қандай матн семантик тузилишида мавжуд пропозиция қобиғидаги яширин ахборот кўринишидир. Ахборотнинг бундай кўриниши сўзловчининг ички мақсади билан боғлиқ ҳолда иллокутив функцияга эга бўлади. Матнда бундай тагмаънонинг берилиши нутқ иштирокчиларининг маълум нутқий вазиятни аввалдан ҳис этиб, унинг юзага чиқиши учун меъёрий шароитни вужудга келтиришлари билан боғлиқ бўлади. ✓ Кишилар ўртасидаги нутқий мулоқотнинг мураккаблашишининг олдини олиш мақсадида сўзловчиларнинг «ичин ора» суҳбатлашиши тагмаъно воситасида амалга оширилади. Пресуппозицияни¹ ҳосил этиш унинг зидди - пропозиция асосида амалга оширилганидек, тагмаънонинг ҳосил бўлиши ҳам унинг зидди «затекст»² - матнга боғлиқ, лекин ундан ташқаридаги маълумотлар таъсирида амалга оширилади. Ташқи номатний маъно («затекст») - нутқий актларнинг содир бўлишидан аввалги

¹ Рахимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол.фан.номз.дисс.автореф. Самарқанд, 1994.

² Долинин К.А. ИмPLICITное содержание высказывания. ВЯ. М., 1983, №6. с.37.

маъноларнинг маълум нутқий вазиятга кўра содир этилишининг мумкин эмаслиги «тагмаъно»лар ёрдамида ишора қилинади.

Тагмаъно матн семантикаси билан узвий боғлиқ бўлиб, у билан мантиқан боғланган бошқа қатор маълумотлар таъсирида юзага чиқади. Тагмаънонинг пресуппозициядан ажратилиши булар бири иккинчиси учун аҳамиятсиз дегани эмас. /Балки пресуппозициянинг «матн-мазмунига алоқадор ва мантиқан боғланган матн мазмунидан ташқаридаги маълумот»¹ларнинг эслатишнинг даракчиси деб қаралади.

Машҳур тилшунос олим Хоанг Фе шундай бир кўчирмани келтиради: «... принцип нуқтаи назаридан инсон нимани айтишни хоҳласа, шуни аниқ гапириши керак»². Бу фикрга кўра қуйидаги контекстни келтирамиз:... *аммо мирзабошингиз саводхонликдан бошқани билмайди.*

- *Билмаганини сиз қайқдан биласиз, тақсир?*

- *Чунки мен ўз қўлимда ўқитганман... бир етим бола эди!*

- *Худонинг бериши, тақсир! - деди Сафар, ўйлаб-нетиб турмай, - жанобингиз Бухорои шарифда неча йил ўқиб ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. У бўлса мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи, - худой берса шундай тақсир.*

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламунчоқ кўзи алланечук ҳолатга кирган эди.

- *Аблаҳ одам экансиз! - деди.*

- *Сиз аҳмоқ мулла экансиз! - деди Сафар бўзчи.*

¹ Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания. ВЯ. М., 1983, №6. с.38.

² Хоанг Фе. Семантика высказывания. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.399.

(А.Қодирий).

Нутқий ахлоқ меъёри ҳамда миллат руҳиятидан келиб чиқилдиган бўлса, сўзлашувчилар ўз фикрларини нутқ вазиятида ошкора, шунингдек, яширин шаклда беришлари мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бу билан берилган матндаги фикрларнинг ошкора баёни нотўғри демоқчи эмасмиз, бу муаллифнинг образ яратиш маҳорати билан узвий боғлиқдир. Бироқ нутқий мулоқот жараёнида матннинг ошкора шаклидан ташқари яширин шаклига хос ифода кўринишларидан ҳам фойдаланиш нутқнинг таъсир этиш (перлокутив) эффектини янада оширади. Бу матн парчасида ҳам айтилмай қолган тағмаъно кўринишлари мавжуддир.

Баъзи ҳолатларда ифоданинг каузативлик даражасини ошириш мақсадида сўзловчи назарда тутган оддий пропозициянинг ўзи метафорик маъно кўчириш асосида яширин мазмундаги тағмаъно моҳиятига айланади. Мисоллар қиёсланади: 1. *Ёмғир ёғяпти*: а) «*ёмғир ёғяётганлиги*» хусусидаги оддий хабар пропозиция; б) «*бузун ишга боролмайман, оёқ кийимим ярамайди*» хусусидаги ахборот тағмаъно ҳисобланади. Ифоданинг тағмаъноси ошкора мазмун таркибидан маълум контекст ва коммуникатив вазиятни ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Баъзи ҳолатларда сўзловчи ошкора баён қилиши шарт бўлган иллокутив пропозиция маълум реплика - афоризм таркибида тағмаъно кўринишида берилади, бу билан ифода таъсир кучи даражаси оширилади. 2. *Арслонбек ака, хўроз ҳам мен қичқирмасам тонг отмайди, дер экан, - деди Саида*. а) *тонгнинг отиши учун хўрознинг қичқириши шарт эмас* - шаблон пропозиция; б) *сиз бўлмасангиз ҳам колхознинг ишлари бўлаверади* - перлокутив пропозициянинг тағмаъно кўриниши. Биринчи жумладаги тағмаъно сабаб-оқибат муносабати асосида баён

қилинади. Иккинчи жумладаги тағмаъно метафорик усул билан қиёслаш асосида баён қилинади. Ўхшатиш - қиёслаш асосидаги тағмаънони баён қилишда ўхшатилаётган воқеликни ифодаламасдан, ўхшаётган воқеликнинг ўзини тўғридан-тўғри бериш мумкин, бироқ бунда ифоданинг каузатив вазифаси сусаяди.

Сабаб-оқибат муносабати асосидаги тағмаънонинг ифодаланишида бундай эмас. Маълум тағмаъно баёнидан аввал унинг юзага чиқиши учун асос бўлувчи оддий пропозициянинг ошкора баёни шартдир. Сўнгра тағмаънога ишора қилинади.

Умумяширин мазмун нутқий акт маънолари асосида бошқарилади. Бу мазмунга эга бўлган маълум бир воқеликнинг ошкора сатҳдаги баёнга айланиши учун сўзловчи нутқий вазиятга кўра ёки нутқ иштирокчиларининг ризолик аломатидаги тасдиқ аргументини инкор ё инкор этмасликларидан келиб чиқиб, ўз муносабатларини давом эттирадилар. Демак, ҳар қандай ифодадаги маълум воқеликка асосланган ахборот кўриниши ўша ифодадаги нутқий актлар бошқарувида ўз сатҳини ўзгартиради. Нутқий актлар ахборотнинг ҳар қандай кўринишида мавжуд бўлиб, у сўзловчининг хусусий муносабатини моҳиятини ташкил этади. Пресуппозицион ахборотда ҳам, ёйиқ ахборотда ҳам, йиғиқ ахборотнинг барча кўринишларида ҳам нутқий акт маънолари амал қилади. Яширин (имплекатив) мазмунга алоқадор атамаларнинг вазифаси маълум ахборот кўринишини яшириб ифодалашдан иборат бўлса, ифода семантик тузилишида намоён бўлувчи - тасдиқ, таъқиқ, инкор, сўроқ ва маслаҳат каби нутқий актлар эса яширин мазмун сатҳини ўзгартириб туради ёки янги мазмун хусусида дарак беради.

Нутқий актлар матн ва тағмаънони ўзаро чегаралаш заруриятини беради¹. Нутқий акт назарияси бир жиҳатига кўра нутқнинг элементар маъно кўринишлари билан шуғуллангани учун матн таркибидаги қатор ахборот кўринишларини ўзаро чегаралаш ва фарқлашни тадқиқотчи олдига муҳим вазифа сифатида қўяди.

ЎИфода семантик тузилиши доирасида сатҳ тушунчаси воқе бўлаётган ахборотнинг шаклий чегарасининг аниқланиши билан изоҳланади. Бунга кўра пресуппозиция асосидаги ахборот пропозицион ахборот таркибидаги имплицатив терминларнинг зидлаш усулидаги баёнидан келтириб чиқарилади ва ўз мазмуний чегарасига эга бўлади. Ана шу мазмуний чегарани пресуппозиция сатҳи деб юритилади. Ифодадаги ошкора ахборот кўринишини асосий воқелик (пропозиционал сатҳ)даги сатҳ сифатида ажратилади.

Ифода семантик тузилиши хусусидаги ахборот кўринишларининг сатҳий ажратилишини йирик тилшунос олим Хоанг Фе томонидан берилган қуйидаги чизма асосида аниқ тасаввуур қилиш мумкин.

Х	пресуппозиция сатҳи
<hr/>	
<hr/>	
	ёйиқ мазмуний сатҳ
<hr/>	
Умумяширин (импликация)	йигиқ мазмуний сатҳ
.....	
(луқма)	тағмаъно сатҳи

¹ "Теория речевых актов" в контексте современной зарубежной лингвистической литературы. В кн. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986. с.226.

Боланинг ўз онаси тирик бўлганида, у бу қадар бахтсиз бўлмас эди.

1. Пресуппозиция сатҳи.

X - Боланинг онаси йўқ, унинг ўғай онаси бор, у шунинг учун бахтсиз.

2. Ёйиқ мазмуний сатҳ.

- Агар бола ўз онасини йўқотмаганида эди, у бу қадар бахтсиз бўлмас эди.

3. Йиғиқ мазмуний сатҳ.

- У онаси йўқлиги учун бахтсиз.

4. Тагмаъно сатҳи.

- Ўғай она боланинг онасининг ўрнини эгаллаган бўлишига қарамай, у билан ёмон муносабатда бўлади.¹

Хуллас, ифода семантик тузилиши бир неча мазмуний сатҳдан иборат бўлиб, буларнинг барчасини умумяширин мазмуний элементлар сифатида талқин ва тадқиқ этиш зарур. Айниқса, бу яширин мазмуний ахборот кўринишларини алоҳида ҳодисалар сифатида ўрганиш ва уларнинг ўзаро умумий ҳамда фарқли белгиларини ажратиб кўрсатиш бугунги кунда лингвистик прагматиканинг назарий моҳияти учун катта амалий аҳамият касб этади.

4-§. Тагмаъно ва пресуппозициянинг умумий ва дифференциал белгилари

Кейинги йилларда матн лингвистикаси билан алоқадор

¹ Хоанг Фе. Семантика высказывания. В кн. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985. с.402.

тадқиқотларнинг юзага келаётганлиги тилшуносликда бу йўналишнинг ўз ўрни борлигини кўрсатади. Айниқса, матн семантикаси ва прагматикаси турли томондан чуқур ва мунтазам ўрганилмоқда, матннинг семантик жиҳатдан тузилиши ва у билан боғлиқ хилма-хил ҳодисалар тадқиқ этилмоқда. Бу масалаларга прагматик таҳлилнинг қўшилиши эса семантик синтаксис муаммоларини янада мураккаблаштиради.

Матн ичида яширин мазмун мавжудлиги хусусида таниқли адабиётшунос олим шундай ёзади: «Китоблар борки, уларда акс эттирилган воқеалар ва қаҳрамонлар биринчи қарашда унчалик муҳим ва замон нутқини назаридан зарур эмасдек, кўринади, аммо уларни ҳаяжонсиз ўқий олмайсиз. Чунки бундай китобларнинг гоёлари муаллиф томонидан усталик билан текст тагига ... сингдириб юборилган бўлади. Уларда ёзувчи ишлатган бадиий воситалар ҳам «ана мен» деб кўзга ташлана бермайди»¹. Кўринадики, матннинг семантик ва прагматик тузилиши ҳам мумтоз адабиёт дурдоналаридаги сингари зоҳирий ва ботиний маънолардан иборатдир. Матннинг бу масалаларини ўрганиш ўзбек тилшуносларининг диққат марказидан четда қолмоқда. Матн семантикаси ва прагматикасининг бу долзарб муаммолари кейинги даврдаги тадқиқотларда ўзига хос тарзда ўртага ташланмоқда.

«Матн»... семантикаси тадқиқи билан шуғулланувчи йўналишнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда гапнинг шаклий тузилишида бевосита ифодаланмайдиган, аммо унинг семантик қурилишида ҳалигача у ёки бу тарзда иштирок этадиган семантик элементлар тилшунослар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда.»²

¹ Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти 3-бет.

² Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА. 1986, 6-сон, 28-бет.

Бу ҳақда З.Вендлернинг қарашлари муҳимдир. Унинг таъкидлашича, «ишора вазиятида сўзловчи ўз мақсадини яширмайди, балки тингловчига ишорани тушуниш имкониятини яратишга ҳаракат қилади»¹. Матнда сўзловчи ички нияти билан боғлиқ ва унга ишора қилувчи семантик элементлар турлича кўринишда бўлиб, уларнинг ўзаро умумий ва фарқли белгиларини кўрсатиш муҳим саналади. Н.Маҳмудов тўғри таъкидлаганидек, бундай семантик элементларнинг ҳаммаси ҳам ўз характер эътиборига кўра бир хил эмас. Айниқса, таъкидлаш лозимки, лингвистикага оид назарий адабиётларда матн семантик тузилишини мураккаблаштирувчи пресуппозиция ҳодисаси хусусида жуда кўплаб назарий ҳамда амалий маълумотлар берилгани ҳолда яширин грамматик категория ва яширин ифода таркибига кирувчи пропозицион субъект элементлари тўғрисида ҳеч қандай фикр айтилмайди. Матн орқали баён қилинган пропозицион субъект таъсирида яширин ифода структураси ичида тағмаъно кўриниши ҳам мавжуд бўлади. Матндаги тағмаъно пропозиция ва номатний маъно ёрдамида аниқланади. Пресуппозиция кўриниши ҳам матндаги пропозицион структуранинг таҳлил қилиш жараёнида аниқланади. «Ҳеч шубҳасиз, пресуппозиция муаммосининг ўрганилиши гапнинг семантик-синтактик қурилиши, матн таркибидаги гапларнинг алоқаси, шунингдек, семантик-синтаксиснинг яна бир қатор муҳим масалаларини объектив тадқиқ этишга имкон берганидек»², тағмаъно муаммосининг ўрганилиши ҳам матн услуби ва прагматикаси билан боғлиқ яна бир қатор муҳим масалаларни тадқиқ этишга имконият яратади.

¹ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. В кн: НЗЛ. Вып. XV1. М., 1985, с. 245.

² Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА 1986, 6-сон, 28-бет.

Матн семантикаси ва прагматик тузилиши масалалари билан алоқадор йўналишлар қатор олимларнинг ишларида ўзига хос тарзда тадқиқ этилган.¹

Тагмаънонинг ифодаланиш субъекти матн пропозицияси саналади. ✓Пропозиция қурилмалар орқали ифодаланади. Айни вақтда мана шу қурилмалар ҳам пресуппозиция ифодалаб, матн семантик структурасини мураккаблаштиради. Пресуппозицияни аниқлаш матн орқали баён қилинган семантик структурани таҳлил қилиш усули билан амалга оширилади.

- *Дуруст, дуруст! - деди. - Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам, дуруст чиқдингиз!..*

Саида кулди.

- *Ҳеч андиша қилмайсиз, одамга қаттиқ тегади ҳам демайсиз-а, Арслонбек ака!.. Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам ... Бу мақтаганингизми? (А.Қаҳқор).*

Бу матнда пресуппозиция ва тагмаънони фарқлаб олиш керак. Бундай тадқиқотларнинг қизиғи шундаки, сўзловчи назарда тутган пресуппозицияга ҳам, тагмаънога ҳам кўпинча бир нуқтада ишора қилинади, шунинг учун ҳам уларнинг ўзига хос хусусиятлари асосида ажратиб олиш тадқиқотчидан ўта эҳтиёткорликни талаб

¹ Хоанг Фе. Семантика высказывания. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985. С.399-405; Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания. ВЯ, М., 1983, №6; Сильман Т.И. Подтекст как лингвистическое явление. ФН, 1969, №1; Сильман Т.И. Подтекст - это глубина текста. - Вопросы литературы, 1969, №1; Мыркин В.Я. Текст, подтекст и контекст. - ВЯ, М., 1976, №2; Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологических изучения. ВЯ, М., 1982, №4; Кухаренко В.А. Типы и средства выражения импликация в английской художественной прозе. - ФН, 1974, №1; Хализев В.К. Подтекст. - Краткая литературная энциклопедия. Т.5. М., 1968; Харитоновна И.Я. Роль категории скрытой грамматики в организации текста. - В кн.: Лингвистика текста. Материалы научной конференции. Ч.П. М., 1974. С.126-130; Салмина Л.М., Костычева Л.М. Семантическая структура художественного текста и перевод. В кн.: Экспрессивность текста и перевод. Изд-во Казанского университета. 1991, с.107.

қилади. Жумладан, юқоридаги матнда «*Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам*» ифодасида «*Эркак киши бўлмасангиз ҳам*» тушунчаси пресуппозицион ахборот сифатида қарама-қарши томонга тортилади. «*Аёл кишининг қўлидан ҳеч нарса келмас эди, сизнинг қўлингиздан анча-мунча ишлар келар экан*» мазмуни тагмаъно сифатида сўзловчи хусусий муносабатини ифода этади. Тагмаънонинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, баён қилинган жами пропозицион ахборотнинг умумий якуни сўзловчи назарда тутган тагмаъно ҳисобланади. Сўзловчи назарда тутган тагмаъно кўриниши ўзида баҳо мазмунини ифода этади. Сўзловчи бу билан тингловчининг хатти-ҳаракатларига ва сўзларига ўз хусусий муносабатини ифода этади.

Умуман, матннинг семантик тузилиши фақат пресуппозиция билан мураккаблашиб қолмай, балки сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги муносабат яширин маъно компонентлари билан ҳам мураккаблашади. Ана шу маъно компонентларидан бири матн орқали яширин баёнга эга бўлувчи тагмаъно кўринишидир. Тагмаънонинг матндаги баёни икки хусусиятига эга бўлади: биринчидан, кўп ҳолларда тагмаъно ошкора вербал баёнга эга бўлмайди. Бундай вазиятларда матндаги тагмаъно кўриниши пропозицияларнинг мантиқий таҳлили ёрдами билан аниқланади.

Сайдани бу одамларга бегона тоифадан қилиб кўрсатмоқчи бўлди:

- Ошдан ичмадингиз-а... Буларнинг овқати овзингизга ёқмади... ёқмайди! (А. Қаҳҳор)

Бу матнда «*сен бутунлай бошқа тоифадансан, шунинг учун ҳам колхозчининг овқати сенга ёқмайди*» мазмуни тагмаънони ҳосил қилади. Бундай вақтларда таҳлилнинг моҳияти нутқ вазияти

билан боғланади. Нутқ иштирокчилари нутқ вазияти ва мантиқий таҳлил ёрдамидаги ҳукмлар билан тағмаъно моҳиятини ёки нимага ишора қилаётганлигини англаб оладилар. Мисол:

- *Подшо ҳазратлари! Севимли филингиз овқат емаяпти, сув ичмаяпти ва ҳатто нафас ҳам олмаяпти, - дебди таъзим қилиб.* (Сидиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона, 1997. 62-бет).

Тағмаънонинг бу тури ҳамма нутқ иштирокчилари учун маълум бўлган содда шаклдан биридир. Бундай тағмаънони умумтағмаъно деб номланади.

Матндаги тағмаъно мазмунини аниқлаш пресуппозиция сингари мантиқий таҳлил ёрдамида амалга оширилади:

Чўққилар жилвасига кўнам маҳлиё бўлаверма, болам. У ерда қашқирлар бор. (С.Аҳмад).

Бу матндаги тағмаънони мантиқий таҳлил ёрдамида аниқлаб олинади, яъни «*Мирвали тадбиркор, мард, танти тинимсиз давлат, халқ манфаатини ўйловчи киши, (чўққилар жилваси, тоғлар), аммо ана шулар остида унинг ўта мараз, давлатга, гўзалликка, соф қалбли инсонларга нисбатан қабих нияти, ёвузлик яширинган (қашқирлар бор)*».

Иккинчидан, сўзлашувчилар ўртасидаги вербал муносабат воситасида асосий пропозицияни ифодалаш билан бирга тағмаъно хусусида ҳам ахборот берилади. Бу ахборот фақат ишора мақомига эга бўлиб, баъзи матнларда бу тағмаъно ишорасидан сўнг ёки ундан аввал унинг ошкора вербал баёни ҳам берилади:

- *Уша кунни ойингиз бор-ўйзи икки оғиз сўз айтдилар. Менга тикилиб туриб, қишлоққа бунди олиб боролмайсан, мазмунида: «Бу қиз жуда нозик экан-ку!»* дедилар. Кейин, сизга

қараб: «Бўйнингизни қисманг, ўғлим. Йигит киши бошини кўтариб юради!» дедилар. (Омон Мухтор).

Юқоридаги матнда сўзловчи назарда тутган тағмаёно пресуппозиция таъсирида яширин берилгани ҳолда, «қишлоққа бунчи олиб боролмайсан» мазмунида ошкора вербал баёнга ҳам эга бўлади.

Одатда тағмаёно ошкора вербал баёнга эга бўлмайди. Сабаби тағмаёнонинг энг асосий хусусиятларидан бири нутқ иштирокчиларидан кимдир матндаги тағмаёнодан беҳабар бўлиши лозим бўлади ёки сўзлашувчилар ўзлари назарда тутган фикрни маълум ички прагматик мақсад билан тағмаёно воситасида баён қиладилар:

Анчадан кейин Қаландаров, худди ўзига гапиргандай деди:

- Колхозда айшингизни қилиб юра берасиз. Партия ташкилотининг секретарига иш йўқ дейиш мумкин. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз! Оқсаган тармовимиз йўқ дейиш мумкин. Ўзингиз ҳам билсангиз керак? (А.Қаҳҳор).

Ўшбу матн мазмуни билан нутқ вазиятидан хабарсиз киши танишмоқчи бўлса, бу матнда ҳеч қандай яширин мазмун ҳам ёки тағмаёно ҳам йўқ, балки бу жумлада одатдаги пропозиционал актдан бошқа нарса эмас деган хулосага келади. Бироқ нутқ вазияти ва асар мазмунидан келиб чиқилдиган бўлса, Қаландаров нутқиға хос юқоридаги матнда пропозиция фақат шакл учунгина эканлиги, унинг остида гич-биж яширин маъно кўринишлари мавжудлиги сезилиб туради. Одатда, ёки кўпинча образ нутқи томонидан ишора қилинган тағмаёно вербал ифода сифатида кўзга яққол ташланмайди, фақат баъзи санъаткорларнинг индивидуал услуби билан узвий боғлиқ ҳолда нутқ муалифининг ниятини аниқроқ

кўрсатиш мақсадида пропозиция орқали яширин ифодаланиши кўзда тутилган тағмаъно ички матннинг изоҳи сифатида ошқора берилиши мумкин. Масалан:

Саида нима деярини билмай қолди. Қаландаровнинг бу гапларидан: «Сен эмас, сендан дурустроқ секретарга ҳам мухтож эмасман» деган маъно чиқар эди. (А.Қаҳҳор).

Назарий адабиётларда таъкидланишича, пресуппозиция матнни «семантик мураккаблаштиради. Бундай вақтда айрим сўз ёки грамматик шакл орқали ифодаланган пропозиция ўзининг энг ихчам шаклига эга бўлади. Сўзловчи ва тингловчи учун унинг тушунарли бўлишида пресуппозиция ёрдамга келади»¹.

Тағмаънода эса пропозиция субъект вазифасини бажариб, пропозициянинг бу вазифаси иккинчи даражали ҳолатга ўтади. Бунда фақат пропозиция шаклигина сақланиб, унинг мазмуни моҳият эътибори билан тағмаънога қаратилади. Сўзловчи назарда тутган ахборот прагматик қимматга эга бўлиб, пропозиция фақат шаклий структура учун хизмат қилади, асосий маъно эса номатний ҳолат таъсирида ҳосил бўлган тағмаънога қаратилади. Мисол: *Ҳой, Эшон!* Бу вазиятда ҳам кимдир матндаги тағмаъно мазмунини англашдан маҳрум бўлади:

Қаландаров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига: «Эшон!» дер экан, бу «иккита нон билан бир чойнак чой олиб кел» дегани, «Ҳой, Эшон!» деса, ош буюргани, «Эшон, ҳой!» дегани эса «ҳовлига бориб, хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман» дегани бўлар экан... Қаландаров гулзорнинг нариги томонидаги идорага қараб:

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 113-бет.

- Эшом, ҳой! - деб қичқирди.

Саиданинг кўнгли бир оз ёришди, ичида: *Мухбирнинг айтгани рост бўлса, демак, мен «нозик меҳмон» бўлсам керак...»* деб қўйди. (А.Қаҳҳор).

Агар бу матнда баён қилинган тагмаъно мазмуни пресуппозицияга қиёс қилинса, улар бутунлай бошқа-бошқа ҳодисалар эканлиги кўзга яққол ташланади. Матндаги бу яширин ифода кўринишини «шартли равишда индивидуал хусусий тагмаъно» деб юритамиз. Шартли тагмаъно иштирок этган матнларда пресуппозиция ҳодисаси учрамайди. Шартли тагмаъно турлари новербал ифода кўринишлари сифатида карта ўйинларида қўлланади, масалан, «*бурунга имлаш*» топпонни юриш, «*кўзга имлаш*» чилликни юриш, «*соҳга имлаш*» қорани юриш каби тагмаъноларни ифода этади.

Тагмаъноларнинг ифодаланиши асосан сўз ўйинларида кўзга яққол ташланади. Шахмат ўйинида ўз шохини мағлуб бўлаётганини сезган малика сўз ўйини билан ишора қилди:

- *Рухингни туширма, шохим, малика отини аҳтиёт қил.* Бу матнда сўз ўйини воситасида маълум ҳолатга ишора қилувчи тагмаъно ҳосил қилинади.

√ Алоҳида таъкидлаш лозимки, матнда тагмаънонинг қўлланишидан мақсад кимдандир маълум ахборот кўринишининг сир сақланишидир. Шунга кўра, маълум бир воқелик ёки ҳодисага ишора қилувчи тагмаъно мазмуни нутқ иштирокчиларидан бирига номаълум бўлади:

Ҳамроҳларим шошиб мени Абдулла деб таништиргач, негадир (хотиним - тўлдириш, бизники - М.Х.) юзини четга бурди. Ниҳоят, демак бирга ишлаган экансизлар, лекин сиз бу

уйга келмаслигингиз керак эди, деб қўйди. Мен тушунмаяпман, бирон пайт Ҳалима сендан озор чекканмиди, Абдуллажон? (Омон Мухтор).

Бу матнда Ҳалима нутқи орқали берилаётган: «*Абдулла, турмушга чиққунимга қадар сиз билан менинг ўртамдаги интим муносабат бу хонадонга келишингизга йўл қўймас эди, бекор келибсиз*» мазмунидаги тағмаъно Бурхон шариф учун номаълум эканлиги, унинг «*Мен тушунмаяпман, бирон пайт Ҳалима мендан озор чекканмиди, Абдуллажон?*» гапидан маълум бўлади.

Умуман, тағмаъно пресуппозициядан фарқли равишда сўзлашувчиларнинг ички мақсадини яширин ифодалаш учун хизмат қилади. Тағмаъно ҳар қандай матнда ҳам бўлавермайди. Пресуппозиция эса исталган матн семантик тузилишининг мантикий таҳлили ёрдамида аниқланиши мумкин. Хоанг Фенинг таъкидлашича, пресуппозиция хабар қилинаётган ахборот мақомига эга бўлмайди, уни ифоданинг яширин мазмунига тенглаштириб бўлмайди. Бу ишда Ч.Дж.Филмор қайд қилишича, пресуппозицияни яширин ифода кўринишларидан бири деб ҳисоблаб бўлмайди¹. Кўринадики, пресуппозиция ҳатто ифоданинг имплицит мазмун кўринишларидан бири сифатида ҳам таъкидланмайди. У ифоданинг семантик тузилишидан ҳам ташқарида жойлашади.

Пресуппозиция матн пропозициясини терс тушуниш асосида аниқланса, баъзи ҳолатларда бу қоида ўз моҳиятини оқламайди. Масалан: «*Ўқувчилар хонани тозалади*» жумласидан, «*хонанинг ифлос эканлиги*» пресуппозицияси англашилса, «*Ўқувчилар хонани*

¹ Хоанг Фе. Семантика высказывания. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.310.

тозаламади» жумласида ҳам «*хонанинг ифлослиги*» пресуппозицияси сақлангани ҳолда тозалаш фаолияти билан боғлиқ буйруқнинг ўқувчилар томонидан бажарилмаганлигига вазият орқали ишора қилувчи тағмаъно ҳосил бўлади. Бундан кўринадикки, ҳар қандай матнда бир вақтнинг ўзида «бирдан ортиқ»¹ пресуппозициянинг бўлиши мумкин. Бироқ бундай вазиятда пресуппозиция ва иккинчиси пресуппозиция таъсирида ҳосил бўлувчи тағмаънони фарқлаб олиш лозим бўлади.

Пресуппозиция маълум матн ифодаляётган пропозицияни тўғри тушуниляшига имкон берадиган сўзловчилар ўртасидаги «билишнинг умумий фонди», «олдиндан билишнинг жами» сифатида белгиланади². Тағмаъно ҳам «билишнинг умумий фонди» асосида аниқланади, бироқ у пресуппозиция сингари пропозиция таъсирида эмас, балки сўзлашувчилар томонидан аввал содир этилган ҳаракат, фаолиятга ёки келгусида содир бўлиши мумкин бўлган номатний маъноларга ишора қилади.

Пресуппозиция ҳам, тағмаъно ҳам лингвистик прагматика муаммолари эканлиги, шунингдек, матн семантик қаторининг яширин бирликлари эканлиги билан интеграл белгига эга бўлади. Умуман, модаллик моҳияти нуқтаи назаридан матн семантикаси мантиқий таҳлил қилинганда, экспликация ва импликация кўринишлари ўз мазмуний сатҳига эга бўлиб, кўзга яққол ташланади. «Пресуппозиция муайян гапнинг тўғри қўлланиши ва тўғри анигланиши учун имкон берадиган олдиндан маълум бўлган билимлар («фоновне знание»)нинг жами эканлиги, пресуппозиция тушунчаси контекст тушунчаси (айни тил бирлигининг лингвистик

¹ Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992.

² Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. УТА. 1986, №6, 28-бет.

қуршови) ва вазият (айни тил бирлиги - гапнинг нолингвистик субстрати, бу гап айтилаётган шароит кабилар)ни ўз ичига олади».¹

✓Матндаги тағмаънонинг тўғри англаниши учун ҳам нутқ иштирокчилари учун маълум билим, социал контекст ҳамда нутқ вазиятидан хабардор бўлишлари шарт бўлади. Бу жиҳатлари билан пресуппозиция ҳам тағмаъно ҳам бир умумий белгиларга эга бўлади. Бироқ булар тилда айна бир ҳодиса сифатида эмас, балки алоҳида-алоҳида ҳодисалар сифатида ўрганилиши лозим. Баъзи ҳолатларда сўзловчи назарда тутган тағмаъно матннинг бошланғич қисмида берилади. Масалан:

Қаландаров иложи борича осойишта голпиришга ҳаракат қилди.

- Гап бундай Саидахон... икковимиз бир қозонда қайнай олмаймиз.

Бу матнда «Сиз билан бирга ишлай олмаймиз» мазмуни тағмаъно деб қаралади. Матннинг кейинги қисмларида эса юқорида берилган тағмаъно давоми ифода пресуппозицияси мақомига эга бўлади. Бу икки ҳодисанинг бир матнда айнан кетма-кет берилиши ифоданинг таъсир этиш даражасини кучайтиради:

Мен қизиққонроқ, бунинг устига қўполроқ одамман. Сиз ёшсиз, бунинг устига, аёл кишисиз, ўқиган қизсиз... Ҳар қайсимиз ўз иззатимизда қолсак... Мен жон деб кетар эдим, лекин колхозга кўп меҳнатим сингган, бундан ташқари кетгани қўйишмаса керак.(А.Қаҳҳор). Бу пресуппозицион ахборот «Сиз колхоздан кетинге, ҳеч ким қаршилик қилмайди, чунки колхозга меҳнатингиз синггани йўқ» мазмунидан иборатдир.

¹ Маҳмудов Н.Пресуппозиция ва гап. ЎТА.1986,6-сон, 30-бет.

Маълум гапнинг асосий мазмуни пропозиция тушунчаси билан изоҳланади. Пропозиция бу маълум ахборотни ифода этувчи ҳукм бўлиб, у ўша вазиятдаги ахборот кўриниши ҳақидаги ҳукмдир. Пресуппозиция тушунчаси эса ўша вазиятдаги ҳукмнинг мантиқий таҳлили билан алоқадор аввалги ҳукм - мазмундир. Тағмаъно эса аввалги ҳукм - пресуппозициядан фарқли равишда пропозиция орқали ишора қилувчи ҳукм ичидаги ҳукмдир. Тағмаъно нутқ иштирокчилари томонидан очиқ шаклда ифода этиб бўлмайдиган матн остидаги ички яширин фикрдир. Пресуппозиция тушунчаси ҳар қандай нутқ иштирокчиси учун маълум бўлиши мумкин, жуда бўлмаганда матндаги пропозицияни мантиқий таҳлил қилиш асосида пресуппозицияни аниқлаб олиш мумкин бўлади. Тағмаъно эса яширин айтилиши лозим бўлган фикрдан нутқ иштирокчиларидан камида бир киши беҳабар бўлади. Тағмаъно ана шу белгиси ва матн ичидаги «яширин ифода» белгиларига кўра пресуппозициядан фарқланади. Ҳатто бу икки ҳодиса атамалари ифодалаган тушунчаларнинг ўзи ҳам уларнинг фарқланиши учун асос бўлади. Кўп ҳолларда матндаги тағмаъно пресуппозиция таъсирида ҳосил бўлади:

Эр хотинига деди:

- Хотин, ўғлимизга ақл мендан ўтган деб ўйлайман.

- Ҳа, мен ҳам шундай ўйлайман. Чунки менинг ақлим жойида. («Эколаш» қатраси).

Бу матнда пресуппозиция «сенинг ақлинг жойида эмас» мазмунидан иборат бўлиб, «ўғлинг ҳам сенга ўхшаб аҳмоқдир» мазмуни тағмаъно сифатида анланади. Пресуппозиция ва тағмаънонинг бундай ифодаланиши матнда сўз ўйинларини юзага келтиради. Тағмаънони пресуппозицияга қиёслаш асосида унинг

ўзига хос белгиларини кўрсатиб ўтиш муҳимдир. Қуйидаги мисолни олайлик: *Вагон коридорида кетаётган хушбичим аёлга нотаниш эркак деди:*

- *Мен сизни яна кечагидек ўнгим келяпти!*

Бу гандан хайратланган аёл:

- *Кеча қачон мени ўпибсиз!?*

- *Кеча вокзалда роса ўнгим келганди, бугун ҳам ўнгим келяпти. (Фильмдан).*

Бу матнда индивидуал услубий тагмаъно мавжуд бўлиб, бу фақат сўзловчининг ўзигагина маълумдир. «Мен сизни кечагидек ўнгим келяпти» жумласи орқали баён қилинган пропозицияда (матннинг қолган қисми баён қилингушига қадар) ҳақиқатан ҳам гўё ўша воқелик содир бўлганлиги хусусидаги пресуппозицион ҳукм англанади. Бироқ матннинг қолган қисмлари баён қилинган, бу ўринда пресуппозиция эмас, балки фақат сўзловчининг ўзигагина тушунарли бўлган индивидуал-услубий тагмаъно кўриниши мавжудлиги кўзга яққол ташланади.

Н.Маҳмудов риторик сўроқ гапларнинг семантик-синтактик табиатини тушунтиришда пресуппозициянинг ўрнини алоҳида таъкидлайди. Унга кўра, ўзбек тили грамматикаларининг барчасида «риторик сўроқ гапларга жавоб талаб қилмайдиган, жавоби ўзидан англашилиб турадиган сўроқ гаплар» тарзида таъриф берилади ва «уларнинг формасигина сўроқ, мазмун тасдиқ ёки буйруқдан иборат» деб кўрсатилиб, шакл ва мазмун ўртасидаги номутаносибликнинг моҳияти пресуппозиция орқали ойдинлаштириш берилади.¹

¹ Маҳмудов Н.Пресуппозиция ва гап. ЎТА. 1986, 6-сон, 30-бет.

Бу фикрга кўра, пресуппозиция матндаги инкор мазмунидаги пропозицияни тасдиқ мазмунни ёки тасдиқ мазмунидаги пропозициянинг инкор мазмунини ифода этиш учун хизмат қилади.

А.Нурмонов ҳам «тасдиқ ва инкор гапларда мавжуд бўлган яширин инкор мазмунни (Аҳмад келди гапидан: 1). Аҳмаднинг келганлиги; 2). Аҳмад келмаганлигининг инкори) мантиқий пресуппозиция таркибига киритади»¹. Бу фикрда ҳам пресуппозиция тушунчаси гап орқали баён қилинган асосий пропозицияни акс мазмундан иборат бўлади деган ғоя келиб чиқади. Д.Лутфуллаева ҳам пресуппозиция ҳодисаси хусусида тўхталиб, диссертациянинг тасдиқ гапларда пресуппозиция орқали инкорнинг ифодаланишига бағишланган қисмида тасдиқ ёки инкор пресуппозицияга ишора қилувчи воситалар турларга бўлинган ва инкор гаплар таркибида қўлланиб, тасдиқ пресуппозицияга ишора қилувчи воситалар санаб кўрсатган². Бу ишда ҳам пресуппозиция ифодадаги пропозиция мазмунига зид бўлган мазмуний тушунчани ифода этишига ишора қилинади. Д.Лутфуллаева «инкор гапларнинг мазмунан тасдиқни англатишида пресуппозиция ҳодисаси муҳим ўрин тутди. Шаклан инкор гапларнинг мазмунан тасдиқни англатиши учун айна гап тасдиқни англатувчи пресуппозицияга эга бўлиши шарт. Агар гапда ана шу пресуппозиция мавжуд бўлмаса, инкор гапдан тасдиқ англашилмайди» деган хулосага келади. ✓

У.Раҳимов пресуппозициялар лексик бирликларнинг омонимик, синонимик, антонимик хусусиятлари асосида белгиланишини таъкидлаб, қуйидаги мисолларни беради. Масалан: «тоза» сўзининг

¹ Нурмонов А. Кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси. ЎТА. 1986, 6-сон. 43-бет.

² Лутфуллаева Д. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиқлик. Филол.фан.номз.дисс.автореф. Тошкент, 1997. 18-бет.

гап ичидаги мазмуний хусусиятидан «кирлик» тўғрисидаги пресуппозиция англашилиши мумкин. *Адолат келиб ётоқхона ҳам тоза бўлиб қолди*, гапидан «*ётоқхона аввал ифлос бўлган*» деган пресуппозицияни тушуниш мумкин¹.

√ Умуман олганда, юқоридаги фикрларнинг асосий мазмуни пресуппозициянинг асосий белгиси матн орқали баён қилинган пропозицияга-ҳукмга эид тарзда мазмуний муносабатнинг англанишидир.

Йирик тилшунос олим Хоанг Фе ифода семантик тузилишидаги мазмуний сатҳларни $[X]VI=Z/Z$ формуласи ёрдамида аниқ ажратиб кўрсатади². Ана шу формула асосида қуйидаги мисолни таҳлил қиламиз:

- *Ашудангиз янгими, жўра? Олдин эшитмаган эканман...*
- *Эй бу минг йиллик ашула, - синиқ жилмайди Фуломжон. - Ҳар замонда кимдир чиқиб айтиб тураркан. Айтяпмиз!*
- *Бир кун қоқ ўртасида узилиб қолмайдими?*
- *Бўлиши мумкин, деди Фуломжон кўзлари туб-туби қандайдир йилт этиб. - Аввалдан номаъқулнинг нонини еб, қўлингга соз олдинги, узулгунича айтаверасан-да! (Омон Мухтор).*

X - пресуппозиция сатҳи.

Аввалдан маъқул (тўғри)нинг нонини ейиш, номаъқулнинг созини чалмаслик керак эди.

V - ошкора мазмун сатҳи.

Аввалдан номаъқулнинг нонини едингми, энди унинг созини то узилгунича чалиб айтаверасан.

¹ Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол. фан. нома. дисс. автореф. Самарқанд, 1994, 9-бет.

² Хоанг Фе. Ўша асар, 402-бет.

I - яширин мазмун сатҳи.

Аввалдан номаъқул ўйинга кириб қолгансан, энди бундан қутула олмайсан.

Z - тағмаъно сатҳи.

Бунинг оқибати яхшилик билан тугамайди.

Хуллас, юқоридаги тадқиқот материаллари натижаси сифатида матн семантикаси бир томондан пресуппозиция, иккинчи томондан тағмаъно кўринишлари билан мураккаблашиб, уларни алоҳида ҳодисалар сифатида ўрганиш ва талқин этиш лингвистик прагматика масалалари моҳиятининг ойдинлашувида муҳим ўрин тутади. Шунингдек, стилистика ҳамда прагматика йўналишларининг умумий қирраларини кўрсатиб ўтиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Б-§. Прагматик тўсиқ услубий восита сифатида

Лингвистик прагматика нутқий фаолият йўналиши билан узвий боғлиқ равишда қатор масалаларни ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Жумладан, нутқ субъектининг фаолияти билан боғлиқ равишда унинг баён қилинаётган ахборотга муносабати, нутқ адресатининг фаолияти билан боғлиқ ҳолда матннинг англанишидаги ўзига хос қонун-қоидалари, коммуникация иштирокчиларининг ўзаро муносабати билан боғлиқ равишда нутқий аралашув шакллари ва нутқнинг социал-этикет жиҳатлари, аралашув вазияти билан боғлиқ ҳолда нутқнинг услубий (расмий, норасмий) шакллари хусусидаги масалалар лингвистик прагматиканинг объекти ҳисобланади. Булардан ташқари, тилда яна шундай ҳодисалар мавжудки, уларни бир қарашда тилшуносликнинг

қайси соҳалари ўрганиши мумкинлигини ажратиш қийин бўлади.
Жумладан:

«Ўртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, ошлавий бурчимизни намуналик бажариб келаятганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга». (А.Қаҳҳор).

Ёки:

- Бу эркак товуқча деганингиз хўрозми?

- Йўқ! - деди Баширжон ҳамсуҳбатининг лаби бурчида яширинган кулгини сезмай. - Хўроздан ёшроқ...

Товуқми?

- Йўқ! - деди Баширжон ўша бепарволик билан.

- Ўзи эркак, товуқдан сал ёшроқ...

Эркак товуқчага ўхшаш.

- Э, офарин! - деб кулиб юборди Қурбонов.

- Шунинг билан овизгина қилиб жўжа-хўроз десангиз-ку, бўлади. (Н.Аминов).

Биринчи матн парчасида нутқ субъекти уйда ўз хотинига бағишлаган нутқини расмий оҳангда баён қилиши китобхонга гайритабиий туюлса, иккинчи матнда эса маълум жониворнинг нореференциал акт сифатида номланиши тадқиқотчини ўйлантиради. Баъзи матнларда сўзлар ва уларнинг луғавий маънолари нотўғри баён қилинганлигининг гувоҳи бўламиз. Буларнинг барчаси хато деб хулоса чиқарадиган бўлсак, Абдулла Қаҳҳор ва Неймат Аминовлардек сўз усталарининг хатога йўл қўйиши сира мумкин эмас. Шу нуқтаи назардан бадий адабиётда учрайдиган бундай ҳодисалар дастлаб икки гуруҳга ажратилади. Булардан биринчиси, ёзувчи ҳақиқатан ҳам янглишиши натижасида хатога йўл қўйилган

матнлар. Иккинчисига эса, санъаткорнинг индивидуал услуби билан боғлиқ равишда образнинг характерини очиш мақсадида унинг нутқида атайин хатога йўл қўйилган матнлар киритилади.

Озод Шарофиддинов Иброҳим Раҳимнинг «Генерал Равшанов» романини биринчи типдаги - ёзувчининг янглишиши асосидаги матнлар сифатида таҳлил қилади¹. Биз ҳақиқатан ҳам ёзувчининг янглишиши натижасида юзага келган матнларни тадқиқ этишни эмас, балки маълум мақсад асосида ва образнинг характерини очиш учун хизмат қиладиган ғайритабiiй матнларни тадқиқот объекти сифатида ўрганамиз.

Синтактик қурилмаларнинг меъёрсиз қўлланиши ва фикр ифодалашнинг меъёрсиз услуби каби ҳодисалар лингвопрагматика йўналишининг масалалари сифатида таҳлил қилинади.

«Назарий услубшунослик марказида матн ва нутқий акт муаммолари унинг натижаси сифатида кўринади. Одатдаги нутқий актлар уч компонентдан ташкил топади: акт муаллифи («йўналтирувчи», адресант)»; матн; актни ўзлаштирувчи, идрок қилувчи («қабул қилувчи адресат»)»². Модомики, нутқий акт масалалари назарий услубшунослик муаммолари таркибида кўринар экан, уни лингвистик прагматика доирасидаги асосий объект эканлигини унутмаслик лозим. Шу маънода услубшунослик ҳамда прагматика тадқиқий майдонда ўзаро алоқадорликда ва муносабатда бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, нутқий акт асосан уч компонентдан ташкил топади. Лингвистик прагматика ана шу уч компонент коммуникат - матн (нутқ) - коммуникантларнинг ўзаро

¹ Шарофиддинов Озод. «Адабиёт тилдан бошланади». Адабий-танқидий мақолалар, ўйлар, мунозаралар. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1987. 34-бет.

² Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.493.

икки томонлама ифодалаш ва англаш муносабати, шунингдек, бир томонлама аён бўлиш (нутқ объекти хусусида ҳукм чиқариш) муносабати кабиларни тадқиқ этади. Сўзлашувчилар орасидаги фикр мазмуни, фикр ифодалаш услуби масалалари билан эса услубшунослик йўналиши шуғулланади.

Сўзлашувчилар ўртасидаги вербал коммуникатив муносабат масалалари бир жиҳати прагматикага, бошқа бир жиҳати билан эса услубшуносликка алоқадор бўлади. Маълумки, коммуникант матн ёрдамида маълум вазиятдаги воқеликларни ифода этади.¹ Шу билан бирга матн мазмуни ичида сўзловчининг коммуникатив нияти сўзловчи назарда тутган хусусий мазмун ҳам ўз ифодасини топади. Матн тузилишидаги ана шу мазмуний тузилиш қаторларини тингловчига аниқ ва мукамал тарзда етказиш сўзловчининг асосий мақсади ҳисобланади.² Бироқ ҳар қандай вербал ифода мазмунининг баён қилинишига, ифодаланишига «ҳалақит қилувчи», ифоданинг асосий мазмунини хиралаштирувчи, унинг тингловчи томонидан аниқ идрок қилинишида тўсиқ бўлувчи «прагматик тўсиқ» бўлади. Бу фақат тингловчи учун маълум хабар кўриниши сифатида, фақат тингловчи тасавурида англандиган услубий ҳодиса эканлиги билан ажралиб туради. Бу хусусда лингвистик адабиётларда «помех» (шум)³ атамаси қўлланади. «Прагматик помех» тушунчаси матндаги пропозиция мазмунининг англаниши учун тўсиқ вазифасини бажаради, бунда тингловчи диққатини асосий ахборотга эмас, балки ана шу ахборотнинг англаниши учун тўсиқ бўлаётган бошқа мазмунга қаратади. Бу мазмун ҳақида сўзловчи ҳеч қандай маълумотга эга бўлмайди. Прагматик тўсиқ хусусида сўзловчи

¹ Гелгард Р.Р. Помехи в понимании речевых сообщений. Русский язык в школе. 1968. №3.

муносабати 0 даражасини ташкил этади. Прагматик тўсиқ мазмуни сўзловчининг ички мақсадига алоқадор бўлмайди. Коммуникатив ниятнинг ифодаланиши (иллокутив акт) ҳам, тингловчининг ҳис-туйғусига таъсир этиш ва янги нутқ вазиятини ҳосил қилиш (перлокутив акт) ҳам прагматик тўсиқ тушунчаси билан умуман боғланмайди.

✓ Прагматик тўсиқ деб номланаётган ҳодисанинг мавжудлиги йирик олимлар томонидан эътироф этилади. Жумладан, йирик адабиётшунос олим ўзининг «Адабиёт тилдан бошланади» мақоласида шундай фикрларни беради. «Кўп ҳолларда муаллиф бири-бирига боғлаб бўлмайдиган тушунчаларни ёнма-ён қўяди ёки шундай ифодалар қўллайдики, улар автор айтмоқчи бўлган маънони аниқ ифодалаш ўрнига хиралаштиради»¹. Мана шундай ҳодисалар йўналишига оид дастлабки маълумотлар тилшунос олим Низомиддин Маҳмудов асарларида учрайди². Унда бу ҳодисалар прагматик тўсиқ деб номланмаса-да, ўртага ташланган «гайриодатий бирикмалар», «ўзига «ёт» стилда қўлланган сўзлар», «сўзнинг аниқлиги» каби мавзуларнинг таҳлил натижаси прагматик тўсиқ хусусидаги ҳодисанинг мавжудлиги ҳақида яна бир қарра маълумот беради. ✓

Демак, биринчидан, юқоридаги фикрлар мазмунида прагматик тўсиқ хусусидаги ҳодисанинг мавжудлиги тасдиқланади. Иккинчидан, прагматик тўсиқ ҳодисасидан ёзувчилар бадиий адабитёда услубий восита сифатида фойдаланадилар. Шу нуқтаи назардан прагматик тўсиқ ҳодисасини тадқиқ этиш лингвистик прагматика йўналиши учун муҳимдир. Коммуникант вербал ифодани

¹ Шарофиддинов О. «Адабиёт тилдан бошланади». Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1987. 34-бет.

² Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент, 1981.

бериш билан ҳар доим маълум коммуникатив ният (иллокутив) ва нутқий таъсир этиш (перлокутив) актини ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бироқ баъзи ҳолатларда сўзловчи назарда тутган иллокутив ҳамда перлокутив нутқий актлар муваффақиятли амалга оширилмайди. Сўзловчининг вербал ифодани баён қилиш услуби асосидаги прагматик тўсиқ коммуникант ниятини юзага чиқиши учун тўсиқ бўлади. Бунда тингловчи диққати матн таркибидаги асосий мазмунга эмас, балки нутқ субъектининг нутқий актларнинг талаффуз қилиш услуби таъсирида юзага чиқувчи маълумотларга жалб бўлади. Мана шу асосда тингловчи тасавурида нутқ субъекти ҳақида баъзи маълумотлар пайдо бўлиб, бу прагматик тўсиқ деб номланади.

Прагматик тўсиқ ифоданинг шаклий ҳосил бўлиши билан боғлиқ ҳодиса ҳисобланади. Прагматик тўсиқ ифода мазмунининг тўғри англаниши учун ҳамда сўзловчи назарда тутган хабар даражасини камайтирувчи нутқ субъекти ҳақидаги номатний маълумотлардир. Сўзловчининг меъёрсиз нутқий хатти-ҳаракатлари ва ифода талаффузининг меъёрсиз услуби режалаштирилган иллокутив мазмунига тўсиқ бўлади. Ифоданинг ҳосил бўлиши билан боғлиқ ҳукм кўринишларидан бири прагматик тўсиқ бўлиб, у нутқ предмети ҳақидаги ахборотдан фарқланади. Нутқ предмети хусусидаги ахборот сўзловчининг ички мақсади билан боғлиқ бўлиб, у маълум воқелик хусусида тингловчига хабар беради. Прагматик тўсиқ мазмуни эса фақат тингловчи позициясидаги нутқ иштирокчисининг нутқ субъекти ҳақидаги тасавуридан иборат бўлади. У ёки бу ҳодисани прагматик тўсиқ сифатида тасниф қилишда қуйидаги факторлар муҳим ўрин тутди: 1. Режалаштирилган прагматик эффектнинг белгилари. 2. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги ижтимоий муносабатлар. 3. Тезаурус

(интеллект имконияти) фонди ва характери. 4. Лингвистик материалнинг хусусияти»¹.

Прагматик тўсиқ тушунчаси сўзловчи учун ноль қимматга эга бўлиб, бунда фақат тингловчи позицияси эътиборга олинади. Масалан:

Қаландаров тузган нутқ шундай бошланар эди:

«Ҳиндистонлик хотин-қизлар делегациясига «Бўстон» колхозчилари ва раҳбарларидан колхозчилик саломи. Бизким «Бўстон» колхозчилари, идора хизматчилари пахтакорлар қурултойининг тарихий қарорларидан илҳомланиб, пахтачиликда ўтган йил орден-медалларга эга бўлдик, бу йил ҳам об-ҳаво шароитига қарамай, қўшимча мажбурият олиб, ҳар гектаридан ўттиз икки центнердан бажариш учун курашиб, ҳозир гўзаларни бригадалар бўйича юз процент кўтариб олдик...» (А.Қаҳҳор).

Ҳинд хотин-қизлари делегациясининг кутиб олиниши учун Қаландаров томонидан ёзилган нутқ мазмуни раисни услубий-грамматик томондангина эмас, балки маданий-маърифий нуқтаи назардан ҳам саводсизлигини ифода этади. Прагматик тўсиқ ҳодисаси асосий пропозицияни тингловчи томонидан тўғри англаниши учун тўсиқ вазифасини бажаради. Бу ҳодисадан бадий адабиётда ёзувчининг индивидуал услуби билан боғлиқ равишда образнинг характерини очиш учун услубий восита сифатида фойдаланилади. ✓

Прагматик тўсиқ тушунчаси, асосан, сўзловчи ҳамда тингловчи ўртасидаги коммуникатив муносабатда аниқ кўринади, айниқса, нутқ иштирокчилари тасавурида олам ҳамда тил

¹ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978, с.135.

билимларининг даражаланиши прагматик тўсиқнинг асоси деб қаралади.

Прагматик тўсиқлар ҳам имплицатив мазмун кўринишларидан бири бўлиб, у фақат тингловчи учун маълум бўлиши билан ажралиб туради. Прагматик тўсиқ ҳам имплицатив мазмун доирасига киритилади. Бироқ матн мазмунининг англанишида пайдо бўлувчи прагматик тўсиқни тағмаънодан фарқлаш лозим бўлади.

Матннинг тағмаъноси ошкора ва яширин ахборотнинг мантиқий таҳлили ёрдамида аниқланса, прагматик тўсиқ на пропозиция мазмуни, на пресуппозиция мазмуни ва на тағмаъно ёрдамида аниқланади, прагматик тўсиқ мазмуни услубий восита сифатида сўзловчи шахси фикрлаши ҳамда талаффуз имкониятлари воситасида аниқланади. Прагматик тўсиқ сўзловчининг нутқий ахлоқи кўринишларидан бири сифатида унинг ички маънавий олами хусусидаги маълумотдир. Шунинг учун ҳам нутқ сўзловчининг маънавий қиёфасини ўзида мужассамлаштиради. Бундай қараш охириги пайтларда нашр қилинган лингвистикага оид назарий адабиётларда ҳам учрайди. Жумладан: «Жумла кишилар ўртасидаги алоқа жараёнида вужудга келади. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бирида шахсининг изи ўз ифодасини топади. Чунки «тил - борлиқнинг уйи» (М.Хайдеггер)», унда инсониятнинг маънавий, рухий олами акс этади¹. Прагматик тўсиқ ахбороти юзасидан сўзловчи позицияси ноль даражада бўлади. Тағмаъно сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам маълум ҳодисалар (бу ҳақда аввал маълумот берилган). Баъзи ҳолатларда сўзловчининг ички мақсади акс этмаган сўз ва қурилмаларнинг қўлланиши прагматик тўсиқни

¹ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 10-бет.

ҳосил қилади. Буларнинг ҳаммаси ҳам прагматик тўсиқ ҳисобланавермайди, дейилган янглиш хулосага келмаслик лозим¹.

Тилшунос олим Л.А.Киселева прагматик тўсиқ хусусида сўз юритади. Прагматик тўсиқнинг нолисоний ҳамда лисоний асосдаги кўринишлари мавжудлигини таъкидлайди. Лисоний тўсиқнинг ўзини иккига ажратади:

1. Ифоданинг ҳосил бўлиши билан боғлиқ тўсиқлар. Бунга кўра *оғзаки нутқнинг ҳаддан ташқари тез ва ғайри одатий талаффуз қилиниши ҳамда ёзма нутқнинг ўқиб бўлмаслик даражада сувашганлиги прагматик тўсиқ сифатида матн мазмунини англашни қийинлаштиради.*

2. Ифода формаси билан боғлиқ тўсиқлар. Бу гуруҳдаги прагматик тўсиқлар ҳам тасниф қилинади: а) меъёрсиз талаффуз; б) меъёрсиз сўз қўллаш (сўзларни ўз маъносига номувофиқ қўллаш); в) грамматик форма ва синтактик қурилмаларнинг меъёрсиз қўлланиши ҳам прагматик тўсиқни юзага келтиради;² г) бизнингча, маълум функционал услубнинг меъёрсиз қўлланиши ҳам прагматик тўсиқни юзага чиқарувчи лингвистик белги сифатида ажратилади.

Баъзи атамаларнинг меъёрсиз қўлланиши натижасида тингловчи тасаввурда прагматик тўсиқ пайдо бўлади:

«Баъзан - «заград олов» каби ибораларни кўриб, Иброҳим Раҳимдай тажрибали одамнинг тилга бу қадар беписанд қараганига ажабланасан. Баъзан эса «бодроқчи» типдаги ибораларни кўриб, муаллиф русча ибораларни ўзбекчалоштирганда уларнинг маъносига сира эътибор бермаганига ачинасан. Автор «бодроқчи»ни «кукурузник»

¹ Биз фақат услубий воситага айланган прагматик тўсиқлар хусусида сўз юритамиз.

² Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978, С.136.

сифатида қўллайди. (О.Шарофиддинов. «Адабиёт тилдан бошланади»).

✓ Баъзи сўз ва сўз бирикмалари ўз маъносига номувофиқ қўлланиши натижасида тингловчи тасаввурида прагматик тўсиқ пайдо бўлади.

«Хўп, имло луватида айб кам дейлик. Чунки луватчилар, биз аллаҳачон кириб қолган сўзларни қандай ёзилишини кўрсатдик, холос, деб айтадилар». («Тил эрки - эл эрки». М.Кенжабек. Фитна санъати. Т., 1993, 95-бет) -чи қўшимчасининг меъёрсиз қўшилуви натижасида матн мазмунининг англанишида прагматик тўсиқ пайдо бўлади.

Мантиқсиз тузилган сўз бирикмалари прагматик тўсиқни ҳосил қилади: *«Муаллиф ўйлаб ўтирмай», «етим отлар» ... ёки «пўстинли картошка», «чивиндай виншиб», «беишликдан совқотдим»* деб ёзади. *Ахир, от етим бўлмайди, той етим бўлиши мумкин. Финиши чивинга хос эмас, у винзиллайди.* (О.Шарофиддинов. Адабиёт тилдан бошланади. Адабиёт ва санъат. Тошкент, 1987. 33-бет).

Сўзловчи нутқининг мантиқий номувофиқлиги ахборот баёнида прагматик тўсиқнинг юзага келишига сабаб бўлиб, у пропозиция ўрнида биринчи даражали хабар мазмунига айланади. Прагматик тўсиқ тушунчаси нутқ субъектининг фикрлаш даражасига кўра сўзловчи шахси билан алоқадор барча маълумотлар кўриниши сифатида таҳлил қилинади.

Прагматик тўсиқнинг юзага келиши билан узвий боғлиқ прагматик ва нопрагматик ахборот кўринишлари хусусида маълумот бериш бу ҳодиса моҳиятини тўғри талқин қилинишида муҳим аҳамият касб этади. Прагматик матн ўзида сўзловчининг

коммуникатив ниятини ифодалайди ва тингловчининг ҳис-туйғуларига таъсир этиш натижасида маълум янги вазиятни ҳосил қилишини назарда тутди. Масалан:

«Адабий кечада Фафур акани табриклаш ва тўн кийдириш Отқулоқ товага топширилади. Бу одам умрида шеър ўқимаган, шоир ким, композитор ким унга барибир эди. Мактаб директори икки кун унга зап ўргатади. Адабиётимизнинг карвонбошисиз, денг. Шеъримизнинг фахрисиз, денг. Сизнинг «Шум бола», «Ёдгор» қиссаларингиз, «Вақт», «Сен етим эмассан» каби фалсафий шеърларингиз халқ орасида машҳурдир. Биз бу ноёб шеърят дурдоналаридан баҳраманд бўлганимиздан аяғатда миннатдоримиз, деб айтасиз» (С.Аҳмад).

Демак, прагматик ахборот сўзловчининг ички мақсади асосида шаклланади. Прагматик хабар сўзловчи мақсадини амалга ошириш учун хизмат қилади. Нопрагматик матн эса сўзловчи ички мақсадининг ифодаламаслиги ёки нутқ мазмуни билан нутқ субъекти ўртасидаги вазиятнинг номувофиқлиги таъсирида юзага келган матн эканлиги билан характерланади. Йирик тилшунос олим З.Вендлернинг таъкидлашича, «секретнинг алжираб қўйилиши бу сирнинг очилиши ёки сирнинг сир эмаслигини содир этиш эмас, балки кейинги икки фаолият онгли равишда амалга оширилади»¹. Бу ўринда «алжираш» тушунчаси прагматик матнлар учун мувофиқ термин эмас. «Сотқин маълумотларни секрет эканлигини тушуниб тургани ҳолда хабар беради, «алжираш» тушунчаси эса бутунлай бошқа фаолият кўриниши. Агар бирор киши алжираб қўйса, у ё буни билмай содир этади ёки эсидан чиқиши натижасида гапириб

¹ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986. с.245.

қўяди»¹. В.Вендлер айнан шу ҳодисани «иллокутивное самоубийство» деб атайди. Демак, нопрагматик матнларда сўзловчи ички нияти акс этмайди, яъни сўзловчининг коммуникатив нияти ифодаланмайди, натижада бошқа нутқ иштирокчилари томонидан назарда тутилган нутқий вазият тамомила ўзгаради. Бу ҳолат икки сабаб билан кузатилади. Бирида сўзловчи баён қилиши лозим бўлган ахборот мазмунини ташқи вазият таъсирида ёдидан чиқаради, натижада режалаштирилган прагматик матн ўрнида режалаштирилмаган нопрагматик матн баён қилинади. Бундай матнда хабар мазмуни сўзловчининг ички мақсадини юзага чиқариш учун хизмат қилмайди. Маълум мақсад учун қаратилмаган бундай хабар нопрагматик ахборот деб юритилади:

- ... Сўзни ҳозиргина яхшилаб таъриф қилинган маккажўхорикор Эралига берамиз.

Эрали мақтовларни эшитиб эриб кетган экан, айтадиган гапларини тамоман эсидан чиқазиб қўйиб Фафур Фуломга мўлтираб туради. Бир минут туради, йўталиб қўяди. Икки минут туради, йўталиб қўяди. Кейин қўлтизидаги тўнни ёзиб унга тутади.

- Бу майда қавиқ тўнни Ургут бозоридан етмиш сўмга олганмиз. Кейин унинг бошига дўппи кийгизади.

- Бунни Шаҳрисабз бозоридан олтмиш сўмга олганмиз.

Ана ундан кейин қийиқни убурчак қилиб бир учига жез пойнакли карки сопли пичоқ солинган қиннинг бандидан ўтказиб белига боғлайди.

- Бунни чироқчидаги пичоқчига машина рессоридан юз сўмга яساتганмиз.

¹ Шу асар, 245-бет.

Ҳамма ишни кўнгулдагидек қилдим, деб ўйлаб залга қараб керилиб турди-да, одамлар ундан яна ниманидир кутаётганини сезиб:

- Шу, - дейди. (С.Аҳмад).

Ғафур Ғуломнинг кутиб олиш вазиятида Эралига «ўргатилган нутқни» ташқи таъсир натижасида эсдан чиқиши ва унинг ўрнига «оғзига келган гаплари» нопрагматик матн сифатида кутилган натижа бермайди. Шунинг учун бундай типдаги матнларни нопрагматик матн деб юритилади. Бу нопрагматик матнда ҳам нутқ вазияти бутунлай ўзгаради. Нопрагматик матнларда прагматик тўсиқ тушунчаси кўзга яққол ташланади.

Иккинчисида сўзловчининг руҳий ҳолати у ифода этаётган матн мазмуни билан объектив борлиқ ўртасидаги ўзаро мувофиқликнинг меъёрий даражасига тўсиқ бўлади. Натижада прагматик тўсиқ назариясига кўра, дастлаб баён қилинаётган ифода мазмунига эмас, балки нутқнинг мантиқий номувофиқлиги таъсирида юзага келган прагматик тўсиққа эътибор қаратилади. Масалан: *«Кунлардан бир кун Тожиҳон жинни битта кетмон дастаси билан ўтган-кетганни қувлаб уриб-сўкиб: «Ҳамманг бир томонга юр, тарқалиб юрма! Тартиб керак, интизом керак, деяр эди. Ҳеч ким унга бас келолмас эди. Шунда Олим жинни келиб қолди.*

- Ҳой, ҳой нима деясан, жинни? - деб сўраб қолди.

- Нимага одамлар бир томонга юрмасдан, ҳар қаёққа тарқалиб юради? Николай пошшо замонида тартиб-интизом керак, бир томонга юрсин-да!

Бунга Олим жинни:

- *Аҳмоқсан, Тожи, аҳмоқсан. Ер ахир тарозига ўхшаган бўлади, ҳамма бир томонга юрса, ер баркашдай бир ёққа оғиб, ҳаммамиз Қурқум дарёга зарқ бўлиб кетамиз-ку, деди. (Ғафур Ғулом)*

Бу матнда баён қилинган ахборот мазмунининг объектив оламдаги воқеликларнинг ҳақиқийлигига зидлиги натижасида «сўзловчи нутқининг мантиқсизлиги» хусусидаги прагматик тўсиқ юзага келади.

[Сўзловчи нутқининг бундай мантиқсизлиги тилда «афазия» ҳодисаси билан узвий боғланади. «Афазия» атамаси aphasia грекча сўз бўлиб, а - «инкор» мазмунини ифода этувчи қўшимча, phasis - «ифода» тушунчаларини англатиб нутқининг бузилиши маъносини ифода этади.¹ Демак, нутқининг бузилиши ёки унинг мантиқсизлиги натижасида прагматик тўсиқ тушунчаси юзага келади.

Ёзувчи прагматик тўсиқ ҳодисасини услубий воситага айлантиради ва ундан образнинг индивидуал ўзига хослигини кўрсатишда фойдаланади. Маълум сўз ёки синтактик қурилмаларнинг мантиқсиз боғланиши натижасида прагматик тўсиқ юзага келади. Масалан:

Пода олдида хуржунли кўк эшак калласини эгганча ҳорвин одимларди. Зевархон ўша томонга қараб эрини туртди.

- *Эшак!*

- *Эшак! - деди Баширжон хаёл суриб.*

- *Эркак, нар эшак бўлмайди. (Н.Аминов).*

Бу матнда прагматик тўсиқ эшакнинг эркагига нисбатан «нар» сўзининг қўлланиши натижасида ҳосил қилинади. Муаллиф

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. Советская энциклопедия. М., 1990, с. 54.

образнинг характерини яратиш мақсадида сўзни ўз парадигматик қаторида қўлламайди, бунинг натижасида муаллиф назарда тутган прагматик тўсиқ услубий воситага айланади. Муаллиф «нар» сўзининг ўрнига «ханги» сўзини ҳам ишлатиши мумкин эди. Бироқ бунда муаллиф назарда тутган - образ нутқида хос коммуникатив характер намоён бўлмас эди. «Нар» сўзининг ноўрин қўлланиши натижасида унинг парадигматик қатори бузилади. Жумладан, ўзбек тилининг изоҳли лугатида «мода» сўзи товуқ ва беданадан бошқа қушларнинг урғочисига қўлланади¹ дейилгани ҳолда унинг антоними «нар» сўзи, «эркак жинсли зот»² маъносини ифодалайди деб тушунтирилади. Бунда маълум даражада мантиқ бор деб тушунилса ҳам, унга «мода» сўзининг антоними сифатида қаралганида, нар сўзининг ўз парадигматик чегара қатори мавжудлиги кўзга яққол ташланади.

Умуман, «эркак-урғочи» парадигмаси қайси жонли зотга нисбатан қўлланишига кўра ўзининг чегара қаторига эга бўлади. Жумладан, отга нисбатан айғир-бня, молга нисбатан новвос-хўнажин, қўйга нисбатан қўчқор-совлиқ, эчкига нисбатан така-эчки, эшакка нисбатан ханги-моча сўзлари маълум парадигматик чегара қатори деб қаралади. Шунинг учун ҳам парадигматик чегара қатори тушунчасига биноан асли «нар эшак» деб номлаш мумкин бўлмасда, ёзувчи маълум прагматик мақсадни назарда тутиб, «ғайри одатий» боғланишни юзага чиқаради. Бу билан ёзувчи сўз қўллашни билмайди деган янглиш тушунчага келмаслик лозим. Демак, юқоридаги келтирилган мисолда сўзларнинг мантиқсиз боғланиши натижасида прагматик тўсиқ ҳосил бўлади ва у услубий восита

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. М., 1981, II том. 469-бет.

² Ўша асар, 495-бет.

сифатида муаллиф назарда тутган мақсадни юзага чиқариш учун хизмат қилади.

Сўзловчи шахсининг ёш даражаси ҳамда истиқомат манзили, товуш талаффузи ва нутқдаги диалектал белгилари воситасида англонади. Масалан:

- *Худоё аямди дайдиға даво бейгин.* (А.Қаҳҳор).

Ахборотнинг бу қўшимча кўринишлари прагматик тўсиқ деб қаралса-да, бироқ бу матн мазмунини англашни қийинлаштирмайди, аксинча, уни таъсир этиш даражасини кучайтиради. Чунки прагматик тўсиқнинг ўзи матнда сўзловчининг коммуникатив ниятини ифодалайди ҳамда тингловчи ҳис-туйғуларига таъсир этиб, янги нутқий вазиятни юзага чиқариш учун хизмат қилади.

Прагматик тўсиқ кўриниши муаллифнинг индивидуал услубига кўра баъзи ҳолатларда образнинг характерини очувчи услубий воситага айланади. Моҳир сўз санъаткори прагматик тўсиқнинг ўзидан услубий восита сифатида фойдаланади. Бунда прагматик тўсиқ матн мазмунидаги асосий ахборотга тўсиқ бўлмайди, балки унинг таъсир этиш даражасини оширади. Ифоданинг услубий мантиқсизлиги прагматик тўсиққа айланади. Масалан:

- *Сиз билан биз бир йиллик оилавий фаолиятимиз натижасида қандай ютуқларга эришдик? Аввало шунни таъкидлаб ўтиш керакки, биз у ёки бу масалада юз берадиган принципиал келишмовчиликларни четдан куч жалб қилмасдан ўз кучимиз билан, ўзаро кенг муҳокама қилиш йўли билан бевосита бартараф қиладиган бўлиб қолдик. Иккинчидан, ўртоқ рафиқам оиламизни ташкилий хўжалик жиҳатидан мисли кўрилмаган даражада мустаҳкамладик. Мен бу бобда фактларга мурожаат қилиб ўтирмайман, чунки орденли онангиз ўзларининг ҳар бир*

тарихий келишларида бу нарсани айрим равишда қайд қилдилар... (А.Қаҳҳор).

Бу матнда ифоданинг услубий мантиқсизлиги, яъни сўзловчининг ўз хотинига норасмий вазиятда (уйда) расмий муносабати прагматик тўсиқни юзага келтиради. Аслида прагматик тўсиқ матн мазмунини англашни қийинлаштириши лозим эди. Бироқ А.Қаҳҳордек буюк сўз санъаткори прагматик тўсиқдан услубий восита сифатида фойдаланади. Нотиқнинг норасмий вазиятда расмий муносабати прагматик тўсиқ сифатида кўрсатилгани матндаги асосий ахборот кўринишига тўсиқ бўлмайди, балки муаллиф мақсадига кўра бу прагматик тўсиқ таъсир этиш кучини ошириш учун услубий восита сифатида қўлланади.

Объектив оламдаги реал предмет ёки ҳодисаларнинг сўзловчи нутқидаги ноҳақиқий тасвири прагматик тўсиқни юзага келтиради:

Вафо аттор унга яқинлашиб, кафти билан кесиб гапирди:

- Мани синтим (ёшим) етмиш иккида. Ўттиз икки пора каломи шарифни хатм қилганман. Мулло сифатида шарият номидан фатво бераман... (Н.Аминов).

Маълумки, каломи шариф - Қуръон ўттиз порадир. Сўзловчи аслида Ислом илмидан тўлиқ хабардор бўлса, «*ўттиз пора каломи шарифни хатм қилганман*» тарзида ўз нутқини баён қилиши лозим. Қуръон китоби хусусидаги сўзловчи нутқининг ноҳақиқий тасвири матнда прагматик тўсиқни ҳосил қилади ва бу образнинг характери очиш учун хизмат қилувчи услубий воситага айланади.

✓ *Хуллас, нутқда прагматик тўсиқ ҳодисаси мавжуд бўлиб:*

- меъёрсиз талаффуз, номеъёрий сўз қўллаш, грамматик шакл ва синтактик қурилмаларнинг меъёрсиз боғланиши, функционал услубнинг меъёрсиз қўлланиши натижасида юзага келади;

- прагматик тўсиқ ҳодисаси тилшунослик позицияси нуқтаи назаридан тадқиқ этилади;

- прагматик тўсиқ афазия ҳодисасининг таъсирида ифоданинг инкори сифатида намоён бўлади;

- матнда муаллиф ўз ички ниятининг ифодаланиши ва образнинг характерини очиш мақсадида прагматик тўсиқдан услубий восита сифатида фойдаланади.

6-§. Лингвистик прагматиканинг бирликлари

Тилшуносликда мазмуний синтаксис йўналишига оид назарий адабиётларнинг юзага келиши ҳамда ушбу диссертациянинг боб ва параграфларида тадқиқ этилган барча ҳодисалар лингвистик прагматиканинг тадқиқот майдони ўта кенглигидан далолат беради. Шунингдек, бадиий адабиётда мавжуд фактик материаллар ҳамда сўзлашув услуби билан боғлиқ кундалик иттиқ мулоқот шаклларига ҳос хилма-хил мазмуний ифодаларнинг лингвистик тадқиқ ва прагматик талқини прагматикани тилшуносликнинг алоҳида тармоғи сифатида ажратишни талаб этади. Лингвистик прагматика тилшунослик фанининг алоҳида тармоғи сифатида ажратилар экан, унинг асосий бирликларини белгилаш тадқиқот натижаларини кўрсатиш учун асосий мезон вазифасини ўтайди. Шу маънода прагматика бирликларини тил ва иттиқ элементлари сифатида талқин этиш ишнинг тилшунослик фани таркибидаги қимматини оширади. Шунинг учун тадқиқотнинг якуний қисмида

лингвистик прагматиканинг асосий birlikларини ажратиш ва тасниф қилиш лингвистик прагматика назарияси учун муҳим аҳамият касб этади.

«Семантикага бўлган қизиқишнинг уйғонишига лингвистик назария ривожига таъсир этган бир қатор омиллар: лингвистиканинг гап мазмуни - пропозицияга алоҳида диққат қилувчи мантиқ билан муносабатининг янги поғонага кўтарилиши, тил ва нутқнинг маъно томонига умумий бурилиши, нутқ фаолиятининг прагматик компонентига эътиборнинг кучайиши, гапга ўзининг махсус маъноси бўлган тил белгиси сифатида қарашнинг пайдо бўлиши ҳамда гапларнинг мазмуний эквивалентлиги тушунчасига таянадиган синтактик трансформация назариясининг вужудга келиши сингари омиллар туртки бўлди»¹.

Маъноли birlikларнинг икки йўналишда - ономасиологик ва семасиологик томондан ўрганиш мавжуд. Ономасиологик планнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, объектив оламдаги макро ва микро оламларнинг тилда қандай ифодасини топишига эътибор қаратилади. Бунинг натижасида ҳар қайси тилнинг ўзига хос ифода имкониятлари очилади. Худди шуни ҳисобга олиб, тилни майдон сифатида ўрганишга диққат қилинади². Ўзбек тили прагматикаси ҳам белги назарияси билан шуғулланувчи алоҳида фан сифатида семиологиянинг таркибий элементларидан бири ҳисобланади ва ўз навбатида объектив оламдаги воқеликларни акс эттирувчи элементлардан ташкил топиб, функционал майдон сифатида маълум системага бирлашади. Демак, тил элементлари хусусий муносабатни

¹ Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1962. 26-бет.

² Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон сифатида ўрганиш муаммолари. Тошкент, Фан, 1998. 12-бет.

ифодалаш вазифасига кўра прагматик майдонни ҳосил қилади.

Ўзбек тилшунослигида прагмалингвистика йўналиши бўйича баъзи тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, бироқ сўзловчи ва тингловчи шахси, нутқий акт иштирокчиларининг ўзаро муносабати, ахлоқий туйғуларга таъсир этиш ва уни бошқариш кабилар лингвистик прагматиканинг муаммолари сифатида ўз талқинига эга бўлмади. Шунингдек, прагмалингвистик birlikлар, тилнинг прагматик моделлари хусусида ўзбек тилшунослигида, умуман, сўз юритилмайди. Прагматика тилшунослик фанининг алоҳида бўлими сифатида эндигина ўрганилаётганлиги туфайли прагмалингвистика категорияси ҳамда унинг birlikлари тўғрисида сўз юритиш ғайри табиийдек туюлади. Бироқ Л.А.Киселева ҳар қандай тадқиқот объекти маълум лингвистик birlikлар системасидан иборат эканлиги, улар махсус тил моделларини ҳосил қилишини прагмалингвистик birlikлар ва категориялар мавжуд эканлигини тўғри таъкидлайди. У прагмалингвистик birlikлар хусусидаги назарий қарашларини таниқли тилшунос - Л.Берталаифи, А.А.Леонтев каби олимлар рояси ёрдамида асослайди. ¹ Уларнинг таъкидлашича, «ўзида аниқ йўналишга эга бўлган барча илмий тузилмалар моделлар саналади», шунингдек, «Таҳлил натижаси сифатида биз нимага эга бўламиз, ўзимизнинг лингвистик фаолиятимизда нимага эришамиз? Бу тил моделларидир»¹.

Демак, лингвистик фаолият билан алоқадор ҳар қандай тадқиқот натижаси нимадир беради. Шу маънода тилшуносликнинг прагматика бўлими ҳам таъсир этиш ҳамда бошқариш birlikларига эга бўлиб, тил моделини ҳосил қилади. Бунинг учун эса «тилнинг

¹ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., Изд. Ленинградского университета, 1978. с.105.

прагматик хусусиятларини акс эттирувчи (бу хусусиятлар таъсир этиш ва бошқариш функцияларидан иборат бўлиб, булар сўзловчи мақсади асосида бирлашади) махсус прагмалингвистик бирликлар системасини ажратишдан иборатдир»¹.

Тил алоқа-аралашув воситаси сифатида кишилар ўртасидаги социал муносабатларни йўлга солади².

Тил бирликларини лингвопрагматик йўналишда ўрганиш учун нутқий акт тушунчасининг ўзи етарли ҳисобланмайди³.

✓ Нутқий таъсир этиш ва нутқий коммуникация назариясининг функционал асосга эга бўлишига кўра синтактик бирликлардаги ахборот таркиби тил бирлиги сифатида иккига ажратилади: 1. Информема. 2. Прагмема. Булар прагмалингвистик бирликлар саналади.

Прагмалингвистик бирликлар тил бирликлари билан функционал тил майдонида тўғридан-тўғри зидланишда кўринади⁴.

Матн ёки нутқ воситасида баён қилинган ҳар қандай ахборот сўзловчининг маълум ички мақсадини ифода этиш учун хизмат қилади. Шу маънода матн таркибидаги ахборот кўринишини икки гуруҳга ажратилди. Информема матн ёки нутқда фақат сўзловчи назарда тутган нейтрал вазифага эга бўлган оддий ахборот кўринишидир ёки сўзловчи хусусий муносабатидан холи бўлган пропозитив мазмундир. ✓

Информема - тилнинг турли сатҳига оид бирликлар бўлиб, улар фақат рационал, интеллектуал ахборот ташувчи белгиларга эга

¹ Яна шу асар, 105-бет.

² Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. Ташкент, Фан, 1988. с.13.

³ Уша асар, 13-бет.

⁴ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., Изд. Ленинградского университета, 1978. с.106

бўлади¹. Информемалар ўзида фақат рационал, интеллектуал ахборот кўринишларини ифода этиш билан прагмемалардан ажралиб туради. Информемалар интеллектуал - информатив ахборот birlikлари бўлиб, улар бажараётган вазифасига кўра, интеллектуал-информатив тил майдонининг қурилиш унсури сифатида кўринади.

Прагмемалар эса инсон ахлоқига таъсир этиш функциясига кўра информемалар билан оппозицияга киришади. Агар информема фақат интеллектуал-информатив белгиси билан намоён бўлса, прагмемалар сўзлашувчилар ўргасидаги муносабатда инсон ахлоқини акс эттириш хусусиятига кўра ажралиб туради ва айнан шу белгиси билан оппозицияда бўлади. ✓

✓Л.А.Киселевнинг таъкидлашича, прагмемалар ҳам тилнинг турли сатҳ (даража)даги birlikлари бўлиб, улар махсус прагматик топшириқ бажаришга хосланган бўлади. Булар инсон хулқини бошқариш учун тайинланади. Буларга нутқ субъекти ички руҳияти билан алоқадор эмоционал ҳодисаларни ифода этувчи тил birlikлари киради. Прагмемалар доимий прагматик ахборот ташувчилардир². ✓ Прагмемалар ўз семантикасига кўра ёки бажараётган вазифасига кўра икки гуруҳга ажратилади. Баъзи прагмемаларда фақат прагматик вазифасига кўра доминантлик хусусияти мавжуд бўлади. Бундай прагмемалар фақат адресат руҳиятига таъсир этиш учун мўлжалланган бўлиб, улар ахлоқий ҳолатни бошқариш учун тайинланган бўлади.

Қўй, қўй қийи ва кичик рўмолчада бир чангал жун бовланган юкни ортиб олган машина баланд қирдан тушиб,

¹ Ўша асар, 107-бет.

² Ўша асар, 106-бет.

кўздан пана бўлганида, Жўра ферма:

- Кетди! - деди чуқур уф тортиб, кейин носини туфуриб ташлаб. - Мумсик! - дея кўшиб кўйди. (Н.Аминов).

Бу матнда «мумсик» сўзи муаллифнинг эмоционал баҳолаш мазмунидаги муносабатини ифода этади.

- Бу ... Хўжақуловани танийсизми?

- ...

- Танийман! - деди Баширжон манглайини силаб. - Бир оз маҳмаданароқ. (Н.Аминов).

Мумсик, маҳмадана, чақимчи, енгилтак, иккиюзламачи, айёр, мунофиқ каби сўзлар прагмемалар сифатида эмоционал баҳо майдони бирликлари саналади¹. Бундай бирликлар эмоционал, эмоционал - баҳо ва ундаш муносабатини ифода этувчи прагматик функционал майдон ядросини ҳосил қилади. Бу майдон таркибига кирувчи прагмемалар фақат прагматик вазифага хосланганлиги билан характерланади.

Прагмемаларнинг иккинчи гуруҳига эса ўзида прагматик функцияга эга бўлиш билан бирга хабар вазифасидан иборат белгига ҳам эга бўлган тил бирликлари киритилади. Бундай прагмемалар фақат прагматик функция бажариш билан чегараланиб қолмайди. Улар ахборот бериш вазифасини бажариш учун хизмат қилади. Бироқ бундай прагмемаларнинг ахборот бериш вазифаси прагматик функция учун ҳам асос бўлади. Л.А.Киселевнинг таъкидлашича, бундай прагмемалар ўз семантикасига кўра, информема билан приватив оппозицияга киришади. Бундай бирликларга эмоционал-баҳо билдирувчи сўзлар киради. Уларда

¹ Айрим адабиётларда бундай маъно коннотатив маъно атамаси билан ҳам юритилади. Қаранг: М.Мамадалиева. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив маънолари. Номэ.дисс. Тошкент, 1998.

маълум факт ҳақида ахборот беришдан ташқари прагматик вазифадан иборат сўзловчининг муносабати доимо ёйиқ тасвирга эга бўлади, бу эса инсон ахлоқига хос бошқариш муносабатини ифода этади. Ана шу функция биринчи даражали қимматга эга бўлади.

√Приватив оппозиция тушунчаси оппозиция аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра белгиланади. Бу приватив белгига кўра, оппозиция аъзоларидан бири белгининг бор-йўқлиги билан иккинчисидан фарқ қиладиган оппозициядир¹. √Бунга кўра тилнинг турли сатҳларига алоқадор прагмемалар ўзининг функционал таъсир этиш белгиси билан ўзида прагматик «юк»ка эга бўлмаган информемалар билан приватив оппозицияга киришади. Информемаларда номипативлик, дейктиклик, реалтивлик хусусиятлари мавжуд бўлса, прагмемалар сўзловчи шахс муносабати семаси билан синтагматик муносабатга киришувчи ҳар қандай лисоний birlikларнинг нутқий жараёндаги маълум прагматик нуқталарга эга бўлган бу прагматик нуқталар объектив оламдаги реаллик, макон ва замон, шахс каби жойлашиш хусусиятлари билан прагматик майдонни ҳосил қилади. Прагматик майдон ўз ички таснифида ундаш, эмоционал-баҳолаш, эмоционал, эстетик ўзаро муурожаат каби кичик системаларга бўлинади.

Прагмема ва информемалар оппозиция аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра тенг қимматли (мантиқан ҳар икки аъзо тенг ҳуқуқли бўлган оппозиция) оппозицияларга ажратилади. Бундай оппозицияга киришаётган информема ва прагмемалар мазмуннинг ифодаланиши ва таъсир этиш даражасига кўра мантиқан тенг ҳуқуқли оппозицияни ташкил этади:

¹ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси. Тошкент 1990 йил 13-бет.

Ҳам турғун бирикма, ҳам эркин бирикма бўлган қуйидаги гапни оламиз: *Меҳмоннинг қовушини тўзрилаб қўймоқ.*

Кўринадики, турғун бирикма остидаги ифода мазмун моҳияти прагматик қимматга эга бўлиб, таъсир этиш белгисининг мавжудлигига кўра прагмема тушунчасини ифода этади. Эркин бирикма остидаги ифода мазмуни информативлик белгисини сақлагани ҳолда, объектив оламдаги ҳодисаларнинг ҳақиқийлик шартига зид тушунчани ифода этиш белгисини айнан информатив мазмунда ҳам таъсир этиш белгисини юзага чиқаради. Ана шу белгилари билан информема ҳам прагмема ҳам мантиқан тенг ҳуқуқли оппозицияни ҳосил қилади, яъни информемада ҳам прагмемада ҳам оппозицияга киришаётган белгиларнинг бор йўқлиги сақланган ҳолда улар таъсир этиш белгисига кўра тенг ҳуқуқли оппозицияни ташкил этади.

Л.А. Киселева прагматика birlikларини тил системаси сифатида қуйи қисмларини ҳам кўрсатиб ўтади. Унинг таъкидлашича, информеманинг турлича кўриниши ҳам ўзгармас, доимий прагматик хусусиятларга эга бўлмайди ва интеллектуал-информатив тил майдонида кичик майдонларни ҳосил қилади: а) номинатив субстант информема-номинатив майдон birlikлари (буларга турли сўз туркумидаги тўлиқ маъноли сўзлар киритилади); б) дейктик информема-дейктик майдон birlikлари (олмошлар, шунингдек, равиш туркумидаги прагмасемантик компонентлардан маҳрум сўзлар киритилади); в) реалтив информема-муносабат майдон birlikи (боғловчи ва предлоглар)¹. Кўрсатилган бу тил майдонлари информемаларнинг турлича кўринишлари бўлиб, уларни ажратишда ўзгармас, барқарор

¹ Киселова Л. А. Ўша асар, 108 бет.

прагматик хусусиятларга эга бўлмаслик белгиси асос қилиб олинади. Релятив структуранинг ўзи «ҳозирги тилшуносликда гап орқали ифодаланиши (ўзг. М.Ҳ.) икки хил белгиланади. Бир ўринда ахборот тузилиши субъект-предикат тузилма ҳолида, иккинчисида маълум муносабат билан боғланган предметлар системаси сифатида тасаввур қилинади»¹. Биринчиси релятив тил майдони сифатида тил системасини ташкил этган информема саналади. Муносабат ифодалаш йўналишига ўтиши билан прагматик тил майдонини ташкил этади.

√Прагматик майдон тушунчаси остида матн муаллифининг объектив борлиққа, шунингдек, ўзи ифодалаётган фикрга муносабатни ифодалаш функцияси нуқтани назардан тил ва нутқ бирликларининг ўзаро маълум бир системани ҳосил қилиши назарда тутилади. √Ҳар қандай прагматик майдон бирликлари ортида шахс муносабати мавжудлиги ички ҳис-туйғулари ҳамда бош мақсади билан алоқадор ҳар қандай тил элементлари прагматик майдон тушунчасини ифода этади. √Чунки тил бирликларига хос барча боғланиш имкониятлари, айниқса, «кўп ўринли» (А.Нурмоновга тегишли) боғланиш имкониятлари гап валентликлари баъзида - кутилмаганда намоён бўлувчи контекстуал маъно босқичида ўзининг прагматик семаси билан прагматик майдонга алоқадор бўлади. Масалан, «Бола бола-да» жумласида «*Болаларнинг катталардек бўлмаслиги, уларнинг ёшлиги, ёғрилиги, тажрибасизлигига*» ишора қилувчи муносабат семаси билан прагматик майдон таркибига киради.

¹ Нурмонов ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, Фан, 1992. 38-бет.

Умуман, прагматик майдон тушунчаси ўзининг қуйидаги икки асосий функционал белги хусусиятларига кўра ажратилади.

1. Сўзловчи ички ҳис-туйғулари билан боғлиқ аффект белгилар юклатилган барча элементлар прагматик майдон доирасига бирлашади.

2. Маълум мақсад асосидаги шахс муносабатини ифода этиб, атрофдагиларга таъсир этиш учун тайинланган барча элементлар прагматик майдонга бирлашади. ✓

Прагматик майдоннинг юзага келиши тилнинг коммуникатив вазифаси билан узвий боғлиқ бўлади. Чунки коммуникатив функциянинг ўзи қуйи сатҳда икки гуруҳга ажратилади. Бунга кўра, ҳар қандай матн таркибида тил ва нутқ birlikлари икки хил қимматга эга бўлади. Биринчиси, баён қилиниши лозим бўлган ахборот кўринишининг соф интеллектуал - хабар мазмунига эга бўлиши деб қаралса, бу қондага биноан, баён қилинган интеллектуал-хабар мазмуни, асосан, матн семантикасида ўз ифодасини топган объектив мазмундан иборат бўлади. Бундай матнларда гапнинг ядровий сатҳига оид мазмуний структуралар иштирок этмайди. Матн муаллифининг объектив борлиққа муносабати ҳам нейтрал белгилардан иборат бўлади. Ифода таркибида сўзловчи ички мақсадини акс эттирувчи яширин мазмуний компонентларнинг иштирок этмаслиги ахборотнинг соф-хабар мазмунидан иборат эканлигини кўрсатади. «Пропозитив номинация моҳияти учун гапнинг коммуникатив таркиби ҳам эътибордан ташқарида бўлмайди. [Гапнинг коммуникатив тузилиши унинг номинатив тузилишига ҳам таъсир қилади.] Шундай таъсир қиладики, гапнинг коммуникатив маркази, бир вақтнинг ўзида,

номинатив асос вазифасини ўтайди.¹ Коммуникатив ниятнинг маълум мақсадга айлана бошлаши билан интеллектуал-хабар мазмуни прагматик майдон учун хизмат қила бошлайди. Пропозитив аспекти ўзини номинатив аспект ҳам деб юритилади.

«Номинатив ва релятив функция дейктик функциядан фарқли равишда предметнинг ўзини релятив белгиларга ёки унинг бошқа предметларга муносабатига мўлжал қилади ва булар дейктик функция учун характерли бўлган «эгоцентризм» (сўзловчи шахсига мўлжал қилиш)дан маҳрумдир²». Бу номинатив, релятив ва дейктик функциялар бажараётган вазифаси ва ўзига хос белгилари билан фарқланса-да, улар умумий функционал асос умумий мақсадли йўналиши - умумий тарзда интеллектуал - хабар вазифасини бажаришига кўра бирлашиб маълум бир системани ташкил қилади. Назарий адабиётларда таъкидлашicha, интеллектуал хабар функцияси остида бирлашувчи номинатив, релятив, дейктик элементларга юклатилган топшириқлар ахлоқни бошқаришга қаратилмаганлиги, фақат объектив мазмундан иборат оддий хабарни ифодалаш билан чегараланади. Бироқ дейктик функция бажарувчи элементлар таркиби таҳлил қилинганида, булар «маъно қобирги пуч» бўлиши билан ажралиб туриши, нутқда, асосан, шахс ва у билан алоқадор маънолар билан тўлдирилиши қейинги йилларда нашр қилинган назарий адабиётларда алоҳида таъкидланади. Жумладан, «атоқли отлар ҳам, бундай кўрсатиш олмошлари ҳам семантик жиҳатдан «тўқ» эмас, яъни уларнинг ҳар иккаласи ҳам муайян объектни тўлиқ ифодаламайди, балки айни объектларга ишора

¹ Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент «Фан», 1992, 30-бет.

² Киселева Л.А. Кўрсатилган асар, 44-бет.

қилади, уларни кўрсатади»¹. Дейктик майдон birlikлари фақат ишора қилиш функцияси билан ажралиб туради. Дейктик функция учун, умуман, эгоцентризм мансуб бўлиб, бу тушунча моҳиятида ҳар қандай матнда сўзловчи шахси мазмуни у ёки бу формада ўз ифодасини топади.

Тилнинг прагматик функцияси ҳам ўзининг қуйидаги кўринишларига эга. [Прагматик функция номинатив, дейктик ҳамда релятив функциялардан фарқли равишда инсоннинг руҳиятига таъсир этиши ва мавжудликдаги воқеликка нутқ субъектининг хусусий муносабати ундаш, эмоционал-баҳо, эстетик таъсир этиш, ўзаро муурожаат каби турлича кўринишлардан иборат вазифани бажариши билан характерланади. Шунга кўра, прагмалингвистика birlikи бўлган тилнинг турли даража элементлари прагмема сифатида ўзгармас прагматик хусусиятларга эга бўлиб, улар ўз навбатида прагматик тил майдонини ташкил қилади.] Прагмемаларни кичик тизим сифатида тасниф қилишда прагматик тил birlikлари инсон ички руҳияти билан алоқадор экспрессив эмоционал белгиларнинг ҳамда муносабат ифодалашини асос қилиб олиниши жуда тўғридир.

! Прагмемаларни қуйидаги тарзда тасниф қилиш мақсадга мувофиқдир.

1. Ундаш прагмемалари ёки ундаш майдони birlikлари. (Ундов ва юкламалар).
2. Ҳис-туйғу, баҳо ифода этувчи прагмема (ҳис-туйғу ифода этувчи майдон birlikлари).
3. Экспрессив прагмема - экспрессив майдон birlikлари.
4. Эстетик прагмема - эстетик майдон birlikлари.

¹ Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА. 1986 йил, 6-сон, 30-бет.

5. Мурожаат шакли прагмемаси - мурожаат майдон бирликлари.¹

Прагмемаларни прагматик тил бирликлари сифатида тасниф ва талқин этиш нутқий муносабат моҳиятини аниқлашнинг бош мезони саналади.

Хуллас, информема ва прагмемалар лингвистик прагматиканинг асосий бирликлари сифатида ўз доирасига пресуппозицион хабар, пропозиция, йиғиқ ва ёйиқ тасвирий мазмунни қамраб олиб, булар нутқда синтактик бирликлар орқали намоён бўлади.

Учинчи боб юзасидан қисқа хулосалар

1. Тилга семиотик нутқан назаридан ёндашиш лингвистик прагматика назариясининг моҳияти ҳисобланади. Лингвистик белгини фақат шакл сифатида таҳлил қилиш объектив олам билан белги ўртасидаги ўзаро муносабатни янада мавҳумлаштиради. Шунинг учун ҳам лисоний белгини фалсафий шакл ва мазмун бирлиги қонунияти асосида ўрганиш лингвистик прагматика йўналишини белгилашда катта аҳамият касб этади.

2. Прагматика билан услубшуносликнинг умумий ва фарқли томонлари мавжуд. [Лингвистик прагматиканинг моҳияти сўзловчининг коммуникатив нияти билан намоён бўлади, услубшунослик эса сўзловчининг ички мақсади билан боғлиқ равишда фикр ифодалаш услубини қамраб олади.]

3. Ифоданинг семантик тузилиши фақат пропозициянинг ўзидангина иборат бўлмайди. Синтактик бирликларнинг шаклий

¹ Киселева Л. А. Кўрсатилган асар, 108-бет.

тузилишида бевосита ифодаланмайдиган, аммо унинг семантик элементлари мавжуд бўлиб, булар матн компонентлари сифатида доимий тарзда у ёки бу шаклда ўз баёнига эга бўлади. Булар тилда прагмадиктал ва прагма модал элементлар сифатида ажратилади.

4. Маълумки, тилда паремиологик жанрлар мавжуд бўлиб, уларда ифодаланган мазмуний муносабатнинг умумийлик даражаси прагмадиктал белгилар сифатида ажратилади. Лингвистик прагматика нуқтаи назаридан бундай прагмадиктал белгига эга бўлган матнларда барча нутқ иштирокчилари англаб олиши мумкин бўлган яширин маънолар ифодаланади. Шунинг учун ҳам буларни умумяширин маъно деб талқин этилади.

5. Синтактик birlikларга хос хусусий яширин мазмун кўринишлари сифатида пресуппозиция ва тагмаъно ажратилади. Пресуппозиция ҳам, тагмаъно ҳам яширин мазмун элементлари сифатида умумий ва фарқли белгилардан иборат бўлади.

6. Лингвистик прагматика нутқ субъектининг фикрлаш фаолияти билан боғлиқ равишда нутқий жараёни таҳлил ва тадқиқ этади. Сўзловчи объектив оламдаги барча предмет, ҳодиса ва воқеликни лингвистик борлиқ сифатида ўз онига сингдиради ва уни яна объектив оламга қайтаради. Бу, албатта, англаш ва ифодалаш бирлигидан иборат бўлади. Англаш даражаси қай даражада қийин бўлса, ифодалаш ҳам шу даражада мураккаб бўлади. Айнан мана шу англаш ва ифодалаш жараёнининг моҳияти прагматик тўсиқ деб номланади.

7. Лингвистик прагматика birlikлари сифатида информема ва прагмемалар ажратилади. Булар сўзловчининг ички руҳияти билан алоқадор тилнинг таъсирий элементлари саналади.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Ўзбек тили матнини прагматик йўналишда ўрганиш лисоний бирликларнинг анъанавий тилшуносликда эътибордан четда қолган жиҳатларини ёритишда тадқиқотчи учун катта имконият беради. Матн сингари синтактик бирликларни бундай усулда ўрганиш уларни прагмасемантик системадаги ўрнини белгилашга йўл очади.

Матнни система сифатида тадқиқ этиш учун тил сатҳи бирликларини муайян прагматик сема асосида прагматиканинг назарий ва амалий, умумий ва хусусий йўналишларини ажратиш ҳамда прагматиканинг тил сатҳидаги тадқиқот объектини белгилаш муҳим аҳамият касб этади.

Синтактик бирликларни прагматик назария йўналишида тадқиқ этиш объектив оламдаги борлиқ билан уни инсон онгидаги инъикосини нутқий муносабат шакли сифатида тўғри тадқиқ этишга энг тўғри йўлдир.

2. Ўзбек тили матнига (синтактик бирликларига) хос прагматик хусусиятларни ўрганиш умуминсоният маданиятининг бир қисми бўлган нутқ маданияти, услубшунослик ҳамда инсоннинг фикрлаш фаолияти ва ички руҳиятини назарий ва амалий жиҳатдан акс эттирувчи психолингвистика масалалари билан узвий боғланади.

3. Прагматика назарияси кишилар ўртасидаги алоқа- аралашув жараёнига хос вербал ва новербал муносабатнинг моҳиятини англашда муҳим аҳамият касб этади. Миллатга бўлган ҳурматнинг асл намунаси сифатида тилимизга давлат тили мақомининг берилганлиги ўзбек тили ва унга хос миллий хусусиятларни ўрганишга дунё халқлари интилишининг қизиқиши прагматика назариясига, унинг моҳиятига бўлган эҳтиёжни янада орттирмоқда. Сабаби лингвистик прагматика назарияси, яъни нутқнинг амалий қўлланиши билан боғлиқ ҳодисалар талқини ўша тилга хос миллий

ўзига хосликни англаш учун қулай имкониятлар яратади. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда прагматика назариясининг лисоний тамойилларини белгилаш фақат ўзбек тилшунослиги учунгина эмас, балки туркология учун ҳам гоят долзарб масалалардан бири саналади.

4. Лисоний прагматика назарияси жаҳон тилшунослигида турлича қарашлар воситасида хилма-хил талқин этилади. Нутқий ахлоқ шакллариининг амалий асоси сифатида нутқ маданияти билан, сўзлаш санъатининг услубий воситаларига хос назарий йўналишининг моҳияти сифатида услубшунослик билан, сўзнинг денотатив маъноси билан шуғулланувчи йўналишларининг бир қисми сифатида семантика билан прагматиканинг ўзаро муносабати кўрсатилади. Прагматика тилшуносликнинг бошқа бўлимлари сингари ўзининг лисоний моҳиятидан иборат назарий асосига эга бўлиб, семантика ва синтактика қаторида лисоний тенг қимматли мақомга эгадир. Бунга кўра, прагматика синтактик бирликларга хос ифода мазмунини нутқ субъектининг муносабати сифатида тадқиқ этади.

5. Лингвистик прагматика тилшунослик фанининг назарий жиҳатдан шаклланган алоҳида тармоғи сифатида тил сатҳлариаро ўзаро чегараланган муносабатда ўзига хос ўрин тутди. Жумладан, тилнинг фонетика, лексикология, морфология, синтаксис каби сатҳ бирликларининг прагматик вазифаси билан узвий боғлиқ ҳолда фонопрагматик, лексопрагматик, морфопрагматик ҳамда синтаксопрагматик талқин асосида поғонали муносабатни ҳосил қилади. Бу сатҳ бирликларининг прагматик вазифаси лингвистик прагматика назарияси учун асос бўлади.

6. Лингвистик прагматика моҳиятини ифода этувчи нутқий акт назариясини тадқиқ этиш тилнинг ифодалаш ва англаш табиатини очиш билан узвий боғлиқдир. Мавжудликдаги реал олам билан алоқадор барча ҳодисалар ўзаро боғланган бўлиб, улар инсоннинг

сезги органлари воситаси (кўриш, эшитиш, ҳис этиш)да фикрлаш фаолиятининг қуроли - онгида синтезланади ва талаффуз акти воситаси орқали тилда қайта намоён бўлади. Нутқий актни прагматик назария сифатида ўрганиш борлиқ - онг - тил ҳамда тил - онг - борлиқ диалектик муносабатини ифодалаш учун ёрдам беради.

7. Лингвистик прагматика моҳиятини ифода этувчи ҳодисаларга хос масалаларни тадқиқ этиш адабиётшунослик, услубият нутқан назаридан бадиий асар тилининг санъат даражасида безатилганлиги, ишланганлиги, мақсад ва ғояга хизмат қилишини кўрсатиш, соф тилшунослик нутқан назарига кўра тилнинг грамматик қурилишидаги ўзига хосликлари ҳамда уни мантиқан тўғри қўллаш, шунингдек, сўзловчи ва тингловчи орасидаги ички мақсадни ифодаланишида тилнинг барча имкониятларини белгилашдан иборат бўлади. Лингвистик прагматика назарияси билан алоқадор барча ҳодисалар нутқ иштирокчилари орасидаги баён қилиш ва англаш бирлигини таъминлашда услубий воситага айланади. Ифода мазмунининг мантиқли ва мантиқсиз қўлланиши баён қилинаётган ахборотнинг таъсир этиш даражасини оширади.

8. Нутқий актлар ўзида прагматиканинг моҳиятини ифода этади. Нутқий акт тушунчаларининг юзага келиши лингвистик прагматика учун назарий асос ҳисобланади.

9. Нутқий акт семиологик нутқан назардан маълум кичик гуруҳлардан иборат бўлиб, улар яна ўз таркибида ички микросистемани ташкил қилади ва нутқий актнинг маълум тамойиллари асосида қайта катта системага бирлашади. Булар талаффуз, коммуникатив ният, ҳис-туйғуга таъсир этиш актларидан иборатдир.

10. Нутқий акт жумладан катта, кичик, ҳатто унинг бир қисми ҳам бўлиши мумкин, кўп ҳолатларда сўз бирикмасига тенг келади.

Шу белгилари билан нутқий акт соф маънода синтактик бирликни қамраб олади ва прагматиканинг объекти саналади.

11. Нутқий акт назарияси матн, пресуппозиция ва тагмаънони ўзаро фарқлашни қатъий талаб қилади.

12. Тагмаъно ҳам, пресуппозиция ҳам матн семантик тузилишини мураккаблаштириб, ҳар иккаласи ҳам сўзловчи муносабатини ифода этади. Тагмаъно матн ичидаги матн деб талқин этилади. Пресуппозиция эса пропозиция билан зидланувчи ахборот кўринишидир. Тагмаъно доимо нутқ иштирокчиларидан бирига номаълум бўлиши билан ажралиб туради. Умуман, матн семантикаси бир томондан пресуппозиция, иккинчи томондан эса тагмаъно кўринишлари билан мураккаблашади, уларни алоҳида ҳодисалар сифатида ўрганиш ва талқин этиш лингвистик прагматика масалалари моҳиятининг ойдинлашувида муҳим ўрин тутади. Шунингдек, услубшунослик ва прагматика йўналишининг умумий қирраларини кўрсатиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

13. Лингвистик борлиқ тушунчаси объектив оламдаги барча предмет, ҳодисаларнинг кишилар орасидаги ўзаро коммуникатив муносабатида намоён бўлган дунёқарашнинг маҳсулидир. Бу, албатта, тилнинг алоқа-аралашув жараёнидаги функционал қўлланиши билан боғлиқ бўлиб, синтактик бирликлар воситаси билан ифодаланувчи ахборот шаклларида кўзга ташланади.

14. Матн (синтактик бирликлар)да ифодаланган пропозицияни хиралаштирувчи прагматик тўсиқ сўзловчи ҳақида маълумот беради. Прагматик тўсиқ ҳодисасини тўғри талқин этиш кишиларнинг ички маънавий олами ва дунёқарашини англашнинг умумназарий йўналишини белгилашда катта амалий аҳамият касб этади.

ПРАГМАТИК АТАМАЛАР ИЗОҲИ

Вердиктив акт - объектив оламдаги предмет, ҳодиса ва воқеанинг матн воситасида номланиши.

Дейктик белгилар - ишора қилувчи лингвистик бирликлар, уларга олмош ва атоқли отлар киради.

Дескриптив бўлмаган сўзлар(инг **descriptive - тасвирий**)-бундай сўзлар объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни бевосита номламайди, балки уларга ишора қилади. Индикатив бўлмаган сўзлар ҳам худди шундай, номлаш хусусиятига эга бўлмайди, ишора қилиш вазифасини бажаради.

Дескриптив сўзлар - объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни аниқ денотатив маъно билан ифодалайди. Бунинг учун нутқ вазиятининг кераги йўқ. Индикатив сўзлар ҳам худди шундай.

Диқтал маъно - синтактик бирликлар воситасида ифодаланган объектив мазмун, жумладаги асосий ҳукм - пропозиция.

Иллокутив акт (инг illokutionari акт) қайсидир ифодани талаффуз қилиш жараёнидаги коммуникатив мақсад, коммуникатив ният. Сўзловчи нутқига хос коммуникатив ниятнинг ошкора ва яширин шакли.

Иллокутив куч - сўзловчининг вербал ва новербал имконияти.

Имплицит ифода - шаклан йиғиқ, мазмунан ёйиқ (яширин) ифода.

Индивидуал иллоперлокутив акт - сўзловчи ва тингловчи учун маълум бўлган лингвистик акт.

Интродуктив акт - тингловчи тасавури учун мос келмайдиган ноаниқ лингвистик акт.

Информема - турли сатҳга оид лингвистик воситаларнинг рационал, интеллектуал ахборот ифода этувчи кўринишлари.

Йиғиқ вербал шакл - сўзловчи нияти яширин берилган матн.

Кинесика (грек. *kinesis* - ҳаракат) — имо-ишора, мимика ва пантомимога хос муҳим ҳаракат йиғиндиси бўлиб, новербал восита компонентлари қаторига киради. Адресат гавда ҳаракатлари билан боғлиқ маъно ифодалаш усулларидан бири.

Комиссив акт - сўзловчи нутқига хос мажбурият акти (эртага келаман - ваъда акти).

Коммуникатив тактика - сўзловчининг фикр ифодалаш усули.

Контекст (лат. *contextus* - яқин алоқа, бирикиш, қўшилиши) - мазмун жиҳатидан тугалланган, ўз таркибидаги сўз ва ибораларнинг маъноларини белгилашга имкон берадиган нутқ парчаси. Контекст нутқ вазиятини ҳам қамраб олади.

Лексопрагматика - айнан Лексик прагматика.

Локутив акт (ингл. *locution frn* - талаффуз) маълум товуш ва сўзларни ўша тил қонун-қоидалари ва грамматикасини ҳисобга олган ҳолда талаффуз қилиш, шу асосда ифодани мазмун ва референция билан таъминлаш.

Матн - ўзида контекст ва нутқ вазиятини ифода этган мазмун ва шакл бирлиги.

Ментал акт - сўзловчи назарда тутган комуникатив ният билан тингловчи тасаввурининг ўзаро мослиги, яъни вербал ифода воситаси билан тингловчи тасаввурига кира олиш.

Модал маъно - маълум лингвистик воситалар ёрдамида баён қилинган пропозицияга сўзловчи муносабати.

Морфопрагматика - айнан морфологик прагматика.

Нутқий акт - лингвистик акт, сўзловчи назарда тутган ҳар қандай элементар маъно.

Перлокутив акт(инг. *perlokution akt*- таъсир этиш) тингловчи фикрига нутқий таъсир этиб, янги нутқ вазиятини юзага келтириш.

Синтаксопрагматика - айнан синтактик прагматика.

Прагматик тўсиқ - баён қилиниши лозим бўлган пропозицияга тўсиқ бўлувчи, унинг мазмунини хиралаштирувчи сўзловчининг фикрлаш ва талаффузи билан алоқадор ҳодиса (прагматик помех).

Прагматика (грек. *pragma, pragmatos* - иш, ҳаракат, амалий) тил белгиларининг нутқдаги вазифасини тадқиқ этувчи тилшуносликнинг алоҳида йўналиши.

Прагмема - турли сатҳга оид лингвистик воситаларнинг сўзловчи муносабати билан алоқадор ахборот кўринишлари (модус шакллари).

Пропозиционал акт - синтактик бирликлар воситасида баён қилинган пропозиция, яъни асосий ҳукм.

Репрезентатив акт - хабар нутқий акти.

Ретик акт - ҳар қандай ифоданинг референция ва мазмун билан таъминланиш жараёнидаги сўзловчи муносабатининг юзага чиқиши.

Референциал акт - объектив оламдаги нарса - предмет, воқеа - ҳодисаларнинг нутқий номланиши ва уларнинг ўзаро

мувофиқлиги. Референциал акт тўрт: синтактик, мантиқий-семантик, сигматик ва прагматик жиҳатига кўра аниқланади.

Тагмаъно - йигиқ вербал шакл воситасида баён қилинган яширин коммуникатив ният.

Ундаш акти - буйруқ акти.

Фатик акт - товуш бирикмалари ва сўзларни маълум грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз этиш.

Фонетик акт - сўзловчи учун маълум товушлар талаффузи.

Фонопрагматика - айнан фонетик прагматика, фонетик воситалар ёрдамида баён қилинган нутқий жараённи тадқиқ этади.

Эксплицит ифода - шаклан ва мазмунан ошкора ифода.

Экспозитив акт - матн воситасида берилган хабар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. - Тошкент: Шарқ, 1998. - 31 б.
2. Абидова Ш. Ўзбек тилида ҳурмат маъносининг фойдаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2000, -№3, -Б.28-30.
3. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - 136 б.
4. Абдуллаева Д. Синтактик бирликларнинг ички ва ташқи тузилиши ўртасидаги муносабат ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. -2000, -№3, - Б.59-60.
5. Абдупаттоев М. Ўзбек тилида суперсинтактик бутунликлар: Филол.фанлари номзоди...дисс.автореф. - Тошкент, 1997. - 24 б.
6. Абдурахмонов Ш. Ўзбек адабий нутқида кулгу кўзгатувчи лисоний воситалар: Филол.фанлари номзоди ... дисс. автореф. -Тошкент, 1997, - 23 б.
7. Абдурахмонов Ҳ., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. -Тошкент: Фан, 1981. - 60 б.
8. Абдурахмонов Ғ., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти: Олий ўқув юрти талабалари учун, ўқитувчилар учун қўлланма. -Тошкент: Ўзбекистон, 1995. - 260 б.
9. Азнаурова Э.С. Слово как объект лингвистической стилистики: Автореф.дисс.докт.филол.наук. -М., 1974. - 48 с.
10. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. -Ташкент: Фан, 1988. - 124 с.
11. Алисова Т.Б. Дополнительные отношения модуса и диктума. // Вопросы языкознания. -М., Наука, 1971. - №1. -С.54-64.

12. Аллен Дж.Ф., Перро Р. Выявление коммуникативного намерения, содержащегося в высказывании. // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. - М., 1986. Вып. XVII. - С.322-363.

13. Андреев И.Ф., Зиндер Л.Р. О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка. // Вопросы языкознания. - М., 1963. №3. - С.15-21.

14. Апресян Ю.Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. // Лексикографический сборник. - М., 1962. - Вып. V. - С.52-72.

15. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика синонимические средства языка. - М.: Наука, 1974. - 368 с.

16. Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря: Прагматика и проблема интенциональности. - М.: Наука, 1988. - 303 с.

17. Арефьева Т.Л. Соотношение смысла и формы в пределах функционально-семантического поля принадлежности в современном русском языке. // Языковая системность при коммуникативном обучении. - М., 1988. - С.95-102.

18. Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения. // Вопросы языкознания, - М., 1982. - №4. - С.83-92.

19. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: (Стилистика декодирования): Учеб. пособие для студентов пед.институтов по спец. - 3-е изд. - М.: Просвещение, 1990. - 300 с.

20. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. - М.: Наука, 1976. - 384 с.

21. Арутюнова Н.Д. Понятие пропозиции в логике и лингвистике. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. -1976. -Т.35. -№1. -С.46-54.

22. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. // Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. XVI. - С.3-42.

23. Арутюнова Н.Д. Пропозиция, факт, событие. (Опыт концептуального анализа). // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. -1987. -Т.46, -№6. - С.529-546.

24. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М.: Советская энциклопедия, 1969. - 608 с.

25. Аҳмедов А. Нотиқлик санъати. Тошкент: Ўзбекистон, 1967, - 56 б.

26. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоции в русском языке. - Свердловск: Уральского уни-та, 1989. -184 с.

27. Балли Ш. Французская стилистика. -М.: Ин-ст. лит., 1961. - 394 с.

28. Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога. // Вопросы языкознания. -1992. -№2. -С.84-99.

29. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент: Фан, 1985. - 200 б.

30. Бейкер А. Пресуппозиция и типы предложений // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. -М., 1985. -Вып. XVI. - С.406-418.

31. Бейн Э.С., Власенко И.Т. К вопросу о словесных заменах в устной речи больных с афазией // Материалы Третьего Всесоюзного симпозиума по психолингвистике. -М., 1970, - С.128-129.

- 32.Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. -М., МГУ, 1988. - 120 с.
- 33.Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. -Тошкент: Фан, 1995. - 132 б.
- 34.Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол.фан.докт.дисс. автореф. -Тошкент, 1997. - 51 б.
- 35.Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. -Л.: Наука, 1971. - 116 с.
- 36.Бондарко А.В. Грамматическая значение и смысл. - Л.: Наука, 1978. - 84 с.
- 37.Брудний А.А. Подтекст и элементы внетекстовых знаковых структур //Смысловые восприятие речевого сообщения. -М., 1976. -С.5-8.
- 38.Будагов Р.А. Человек и его язык. Изд-во Московского университета, 1974. - 262 с.
- 39.Будагов Р.А. Язык - реальность - язык. - М.: Наука, 1982. - 263 с.
- 40.Булыгина Т.В. О границах и содержании прагматики. //АН СССР Сов.лит. и язык. 1981. -№4. - С.340-341.
- 41.Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. -М.: Высшая школа, 1990. - 176 с.
- 42.Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. //Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. -М., 1985. -Вып. XVI. -С.233-250.
- 43.Вежбицка Анна. Речевые акты. //Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. -М., 1985. -Вып. XVI. - С.251-275.
- 44.Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. -М.: Русский язык. 1983. -248 с.

45. Виноградов В.В. Русский язык. - М.: Высшая школа, 1972. - 616 с.
46. Волков А.Г. Язык как система знаков. - М.: МГУ, 1966. - 87 с.
47. Воронин С.В. Фоносемантические идеи в зарубежной языкознании: Очерки и извлечения; Учеб. пособие. - Л.: Ленинградского ун-та. 1990. - 200 с.
48. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. - М., 1973. - С.349-373.
49. Гак В.Г. Прагматика, узус и грамматика речи. // Иностранные языки в школе. - 1982. - №5. - С.11-18.
50. Геллгард Р.Р. Помехи в понимании речевых сообщений. // Русский язык в школе. - 1968. - №3. - С.3-9.
51. Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения. // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. - М., 1985. - Вып. XVI. - С.276-302.
52. Грайс Г.П. Логика и речевое общение. // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. - М., 1985. - Вып. XVI. - С.217-237.
53. Демьянков В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания. // Изв. АН СССР. Сов. лит. и язык. - 1981, - №4. - С.37-374.
54. Демьянков В.З. "Событие" в семантике, прагматике и в координатах интерпретации текста. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. - 1983. - Т.42. - №4. - С.320-330.
55. Дейвисон А. Лингвистическое или прагматическое описание: размышления о "парадоксе перформативности". // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. - М., 1986. - Вып. XVII. - С.235-269.

56. Дейк ван. Т. Вопросы прагматики текста. // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста. - М., 1978. - Вып. VIII. - С. 259-337.

57. Добрович А.Б., Фрумкина Р.М. О расстройствах вероятностного прогнозирования в речевом поведении больных шизофренией. // Материалы Третьего Всесоюзного симпозиума по психолингвистике. - М., 1970. - С. 132-135.

58. Долинин К.А. ИмPLICITное содержание высказывания. // Вопросы языкознания. - 1983. - №6. - С. 37-47.

59. Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты в косвенных контекстах // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. - М., 1989. - С. 76-92.

60. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. - М.: МГУ, 1961. - 520 с.

61. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. - М.: Наука, 1982. - 160 с.

62. Забавников Б.Н. К проблеме структурирования речевого акта (речевого действия). // Вопросы языкознания: - 1984. - №6. - С. 119-124.

63. Зализняк Анна А.О. О понятии имплицативного типа (для глаголов с пропозициональным актантом). // Логический анализ языка. Знание и мнение. Сб. науч. тр. - М., 1988. - С. 107-121.

64. Звегинцев В.А. Семасиология. - М.: МГУ, 1957. - 322 с.

65. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М.: МГУ, 1976. - 307 с.

66. Звегинцев В.А. О предмете и методах социолингвистики. // Изд. АН СССР, Сов. лит. и язык, - 1976. - Т. 35. - №4. - С. 308-321.

67. Зикриллаев Г.Н. Фейлнинг шахс-сон ва хурмат категориялари системаси. - Тошкент: Фан, 1990. - 112 б.

68.Зимон Е.И. Реализация прагматической установки и прагматического эффекта в рассказах детективного жанра. //Аспекты семантического анализа высказывания и текста. Сб.научн.трудов. -Т., 1987. -С.93-103.

69.Зулфиев Я., Юлдашева Д. Гиперболик маънодаги кўпликнинг моҳияти ва унинг ўзбек тилида ифодаланиш усул-воситалари. //Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (анъанавий Аюб Фуломхонлик материаллари) - Андижон, 1996. - Чиқ.Э. Б.43-44.

70.Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. докт. дисс. автореф. -Тошкент, 1993. -49 б.

71.Иванов Вяч.Вс. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. -М.: Сов. радио, 1978. -185 с.

72.Иноғомова Ю. Сўзнинг маъно таркибида онг фаолиятининг ақс этиши. //Ўзбек тили ва адабиёти. - 1991, 2-с.-Б.58-60.

73.Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон сифатида ўрганиш. -Тошкент, Фан, 1998. -52 б.

74.Исматуллаев Н. Эвфемизмларнинг лугат составини ва сўз маъноларини бойитишдаги аҳамияти. //Илмий асарлар. 2-китоб. Тилшунослик масалалари. /М.Асқарова таҳрири остида. -Тошкент, 1964. -Т.42 -Б.3-12.

75.Караулов Ю.Н. Асимметрия языкового знака в времени. //Современные проблемы литературоведения и языкознания. -М., 1974. -С.416-425.

76.Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. -М.: Наука. 1987. - 264 с.

77.Каримов С.А. Ўзбек тилининг бадний услуби: Филол.фанлари доктори дисс... автореф. -Тошкент, 1993, - 50 б.

78.Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. -Л., 1978. - 160 с.

79.Кифер Ф. О пресуппозициях. //Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. -М., 1978. -Вып. VIII. - С.337-370.

80.Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании. //Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. XVI. - С.333-348.

81.Кларк Г.Г., Карлсон Т.Б. Слушающие и речевой акт. // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. -М., 1986. -Вып. XVII. -С.270-321.

82.Кларк Г., Кларк Е. Как маленькие дети употребляют свои высказывания //Воронин С.В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании. -М., 1990. -С.95-97.

83.Князов Ю.Г. Нейтрализация противопоставлений по лицу и залогу. //Проблемы теории грамматического залога /Отв. ред. В.С. Храковский. -Л., 1978. -С.122-129.

84.Коздасов С.В. Перформативность и интонация. //Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. -М.: Наука, 1989. -С.216-226.

85.Колшанский Г.В. О природе контекста. //Вопросы языкознания. -1959. -№4. -С.47-49.

86.Колшанский Г.В. Паралингвистика. -М.: Наука, 1974. - 84 с.

87.Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. -М.: Наука, 1995. - С.232.

88.Колшанский Г.В. Контекстная семантика. -М.: Наука, 1980. - 149 с.

89.Кобезева И.М. Отрицание и пресуппозиция (в связи с правилом переписания отрицания в русском языке): Автореф. канд. дисс... -М., 1976. -23 с.

90. Ковалева Л.М. Пресуппозиционные элементы в семантике имен лица. // Слово в грамматике и словаре. - М., 1984. - С.112-117.
91. Кон И.С. Открытие "Я". - М., 1978.
92. Крипке С. Загадка контекстов мнения. // Новое в зарубежной лингвистике. - М., Вып. XVIII. 1986.
93. Крысин Л.П. Речевое общение и социальные роли говорящих // Социально-лингвистические исследования. - М., 1976. - С.42-51.
94. Кудина М.Х. К вопросу о помехоустойчивости оператора, принимающего текстовую информацию. // Материалы Третьего Всесоюзного симпозиума и психолингвистика. - М., 1970. - С.101-103.
95. Кучкартаев И. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. - Ташкент: Ўқитувчи, 1997. - 103 с.
96. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 685 с.
97. Логический анализ языка. Знание и мнение: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. - М.: Наука, 1988. - 127 с.
98. Лурья А.Р. Язык и сознание. - М.: МГУ, 1979. - 320 с.
99. Лутфуллаева Д. Тасдиқ гапларда шаклий-мазмуний номувофиклик. - Тошкент, Фан, 1997. - 55 б.
100. Лутфуллаева Д. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиклик. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. - Тошкент, 1997. - 26 б.
101. Мамадалиева М. Ҳаракат семали феъл лексемаларида коннотатив маъно. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1997, - №3. - Б.27-29.
102. Мамадалиева М. Сўзнинг мураккаб структура эканлиги. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1997, 6-с. - Б.29-31.

103.Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: Филол.фаъллари номзоди ... дисс. автореф. -Тошкент, 1998. -29 б.

104.Мамажонов А. Текст лингвистикаси. - Тошкент, 1989. -132 б.

105.Мамажонов А. Стилистические особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка: Автореф.дисс... д-ра филол.наук. -Ташкент, 1991. -60 с.

106.Мамажонов А., Махмудов У. Услубий воситалар. Илмий оммабоп кўлланма. -Фарғона: Нашриётсиз, 1996. - 47 б.

107.Маматов А.Э. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. Автореф.дисс.канд.филол.наук. Ташкент, 1988. - 20 с.

108.Матғозиев А. XIX аср ўзбек тилида амал-мансабга оид терминлар. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1990. -№3. Б.33-35.

109.Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий: Синхронно-сопоставительный очерк. - Свердловск: Урал.ун-та, 1990. -172 с.

110.Махмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. -Тошкент, Ўқитувчи, 1984. - 148 б.

111.Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. //Ўзбек тили ва адабиёти, -1986. -№6. -Б.28-31.

112.Махмудов Н. Ўзбек тили синтаксисининг долзарб масалалари. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. -№2. -Б.23-27.

113.Махмудов Н. Эргаш гапларнинг табиати ва таснифи масаласи. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1991. -№3. -Б.14-20.

114.Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). -Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 232 б.

115. Миртожиев М., Тоҳиров З. Сўз маъносининг бўёғи. - Тошкент: Ўзбекистон, 1980. - 56 б.

116. Мирзақулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1994. - 56 б.

117. Мукаррамов Мамажон. Научный стиль современного узбекского литературного языка в семантико-функциональном аспекте. Автореф. дисс... д-ра филол. наук. - Ташкент, 1985. - 45 с.

118. Муҳаммадиева М. Ундалмалар пресуппозицияси. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1999, - №5. - Б.29-32.

119. Мирзақулов Т.Ў. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари: Филол.фанлари д-ри ... дисс.автореф. - Тошкент, 1994. - 42 б.

120. Муминов С.М. Роль мотивации в окказионально-речевых номинациях: Автореф.дисс...канд.филол.наук. - Ташкент, 1990, - 29 с.

121. Мўминов С. Маънавий қадриятлар: Муомала сирлари. - Тошкент, Ўзбекистон, 1994. - 50 б.

122. Мўминов С. Сўзлашиш санъати. Илмий-оммабол нашр. - Фарғона: Нашриётсиз, 1997. - 101 б.

123. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқиининг жинс жиҳатидан хосланиши. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1999, - №5. - Б.64-66.

124. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол.фанлари доктори ... дисс.автореф. - Тошкент, -2000. - 57 б.

125. Набиева Д.А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати (фонологик сатҳ): Филол. Фанлари номзоди ... дисс.автореф. - Тошкент, 1998. - 29 б.

126. Наер В.Л. Прагматика научных текстов. (Вербальные и невербальные аспекты) // Функциональные стили. Лингвометодические аспекты. - М., 1984. - С.14-28.

127.Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993. - 30 б.

128.Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари (олний ўқув юрти талабалари учун қўлланма). -Тошкент: Ўқитувчи, 1995. -128 б.

129.Новиков А.И. Семантика текста и ее формализации. -М., 1983. -216 с.

130.Новиков Л.А. Семантика русского языка. -М.: Высшая школа, 1982. - 272 с.

131.Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. -М.: Прогресс, 1978. - 478 с.

132.Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. -М.: Прогресс, 1985. - 500 с.

133.Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. -М.: Прогресс, 1986. - 389 с.

134.Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. -М., 1988. -Вып. XXIII. -320-323 с.

135.Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси. //Ўзбек тили ва адабиёти. - 1986. -№6. -Б.42-45.

136.Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. -Тошкент, 1988. -100 б.

137.Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва бошқ. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992. - 296 б.

138.Нурмонов А. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. -Андижон: Нашриётсиз, 1992. -36 б.

139.Нурмонов А. Лисоний бирликларда умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1995. -№1. -Б.42-46.

140. Нурмонов А., Саримсақов Б. Тил системасида сўзнинг ўрни ва сўзларни туркумларга ажратиш принциплари. // Ўзбек тили ва адабиёти. -1999. -№5. -Б.19-23.

141. Нурмонов А., Махмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Тошкент: Камолот-Қатортол, 2000. - 172 б.

142. Одинцов В.В. Стилистика текста. -М.: Наука, 1980. -263 с.

143. Основы теории речевой деятельности. (Отв.ред.Леонтьев). -М.: Наука, 1974. - 368 с.

144. Остин Дж. Слово как действие. // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. -М., Прогресс, 1986. - С.22-129.

145. Павлов В.М. Языковая способность человека как объект лингвистической науки. // Теория речевой деятельности (проблемы психолингвистики). -М., 1968. - С.36-58.

146. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. -М.: Наука, 1982. - 356 с.

147. Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. - М.: Наука, 1974. -292 с.

148. Падучева Е.В. Актуализация предложения в составе речевого акта. // Формальное представление лингвистической информации. /Отв.ред. А.С.Нариньяни. -Новосибирск, 1982. -С.38-64.

149. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью: (референциальные аспекты семантики местоимений). -М.: Наука, 1985. -271 с.

150. Пестунова В.Н., Пиотровский Р.Т. Измерение смысловой и прагматической информации в тексте. // Материалы Третьего Всесоюзного симпозиума по психолингвистике. -М., 1970. - С.30-31.

151. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. // Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. Вып. XVI. - С.471-477.

152.Петров В.В., Переверзев В.Н. Прагматика: формальная репрезентация или логическая модель? //Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. -М., 1989. -С.227-240.

153.Пиотровский Р.Г. Лингвистические аспекты "искусственного разума". //Вопросы языкознания. -1981. - №3. -С.27-39.

154.Плотников Б.А. Соотношение коммуникативного и прагматического аспектов языковых единиц. //Коммуникативные единицы языка. Тезисы докл.всесоюзной науч.конф. -М., 1984.

155.Позилова Н. Иккинчи шахс олмошларининг прагматик хусусиятлари. //Ўзбек тили ва адабиёти. - 1999. -№3. -Б.41-43.

156.Прагматика и семантика синтаксических единиц. /Под.ред. И.П.Сусова и др. -Калинин: Б.И., 1984. -134 с.

157.Принципы и методы семантических исследований. -М.: Наука, 1976. -380 с.

158.Разлогова Е.Э. Эксплицитные и имплицитные пропозициональные установки в причинно-следственных и условных конструкциях. //Логический анализ языка. Знание и мнение. Сб.науч.труд. - М., 1988. - С.98-107.

159.Рассел Б. Человеческое познание. :М.: Наука, 1957. -139 с.

160.Расулов Р. Глаголы состояния в Узбекском языке и их валентность: Автореф.дисс...д-ра филол.наук. -Ташкент, 1989. - 55 с.

161.Расулов Р., Нарзиева М. Лексикологияни ўрганиш. -Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - 24 б.

162.Расулов Р. Сўз валентлиги ва синтактик алоқа. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1992. -№5-6. -Б.36-40.

163.Рахимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол. фанлари номз.дисс...автореф. -Самарқанд, 1994. - 26 б.

164.Раҳматуллаев Ш., Юнусова Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш масаласи. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1974. -№1. -Б.51-53.

165.Раҳматуллаев Ш. Семема мустақил тил бирлиги. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1984. -№5. -Б.17-20.

166.Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилининг баъзи натижалари. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1986. -№3. -Б.16-21.

167.Рождественский Ю.В. О правилах ведения речи по данным пословицы поговорок. //Паремнологический сборник. -М., 1978. -С.211-230.

168.Русский язык. //Энциклопедия. /Гл.ред. Ф.П.Филип. -М., 1979. -С.432.

169.Савченко А.Н. Лингвистика речи. //Вопросы языкознания. -1986. -№3. -С.62-74

170.Садыкова М.С. Стилистика глагола в современном узбекском литературном языке (семантический аспект): Автореф.дисс... д-ра филол. наук. -Ташкент, 1991. -48 с.

171.Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий талқини: Филол.фанлари д-ри ... дисс. -Тошкент, 1993. - 358 б.

172.Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини: Филол.фанлари д-ри ... дисс. автореф. -Тошкент, 1990. -46 б.

173.Салмина Л.М., Костычева Л.М. Семантическая структура художественного текста и перевод. Экспрессивность текста и перевод. -Казань, Казанского-ун-та, 1991. -С.105-110.

174.Салимов Ф. Ўзбек тилида такроррий номланиш масаласи. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1989. -№3. -Б.25-29.

175.Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фанлари номзоди ... дисс. автореф. -Тошкент, 1993. - 26 б.

176.Сгалл П. Значение, содержание и прагматика. //Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. -М., 1984. -Вып. XVI. -С.384-388.

177.Серль Дж.Р. Что такое речевой акт? //Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. -М., 1986. -Вып. XVII. - С.151-169.

178.Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов. //Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. -М., 1986. -Вып. XVII. - С.170-194.

179.Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты. //Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. -М., 1986. -Вып. XVII. - С.195-222.

180.Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности. -М.: Наука, 1987. - 143 с.

181.Сизова И.А. Что такое синтаксис. -М.: Наука, 1966. - 72 с.

182.Словообразование. Стилистика. Текст. -Казань, Казанского ун-та, 1990. - 176 с.

183.Смирнова Е.Д. Референция в интенциональных контекстах. //Логический анализ языка. Знание и мнение: Сб.науч.тр. - М., 1988. - С.121-125.

184.Соатов Б. Мақолларнинг матал ва топилмоқларга муносабати. //Ўзбек тили ва адабиёти. - 1987. -№5. -Б.37-39.

185.Содержательные аспекты предложения и текста. Под.ред. И.П.Сусова и др. -Калинин: Ун-т, 1983. -189 с.

186. Солнцев В.М. Языковой знак и его свойства. // Вопросы языкознания. -1977, -№2. - С.15-28.

187. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. -М.: Просвещение, 1975. -271 с.

188. Стивенсон Ч. Некоторые прагматические аспекты значения. // Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. XVI. - С.129-154.

189. Столнейкер Р.С. Прагматика. // Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. - Вып. XVI. - С.419-439.

190. Стросон П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актов. // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. -М., 1986. - Вып. XVII. - С.130-150.

191. Сусов И.П. Семантическая структура предложения. -Тула: Б.И., 1973. -78 с.

192. Сусов И.П. О двух путях исследования содержания текста. // Значение и смысл речевых образований. -Калинин, Ун-т. 1979. -39 с.

193. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы. // Прагматика и семантика синтаксических единиц. /Отв.ред. И.П.Сусов. -Калинин, 1985. -С.3-12.

194. Сусов И.П. Языковое общение и лингвистика. // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. Сб.науч.трудов. -Калинин, Ун-т. 1984. -С.13-22.

195. Сусов И.П. Прагматическая структура высказывания. // Языковое общение и его единицы: Межвуз.сб.науч.трудов. /Отв.ред. И.П.Сусов. -Калинин, 1986. -С.7-12.

196. Сушинский И.Ч. Коммуникативная прагматическая категория акцентирования и ее роль в вербальной коммуникации. // Вопросы языкознания. -1987. -№6. -С.110-121.

- 197.Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. -М.: Наука, 1986. -142 с.
- 198.Тожиев Ё.Т. Ўзбек тилида аффиксил синонимия. -Тошкент, Ун-т, 1991. - 136 б.
- 199.Торсуева И.Т. Теория интонации. -М.: Наука, 1974. -111 с.
- 200.Тоҳиров З. Метонимик ҳосила маъноларда прагматик семалар. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1983. -№3. -Б.28-31.
- 201.Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши. Филол.фанлари номзоди ... дисс.автореф. -Тошкент, 1994. -29 б.
- 202.Турсунбоев Т. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси. Филол.фанлари номзоди ... дисс.автореф. -Тошкент, 1996. - 22 б.
- 203.Усмонов С. Умумий тилшунослик. -Тошкент, Ўқитувчи, 1972. - 208 б.
- 204.Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. -М.: Наука, 1982. -126 с.
- 205.Франк Доротея. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике. //Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. -М., 1986. -Вып. XVII. -С.363-373.
- 206.Хеар М.Р. Дескрипция и оценка. //Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. XVI. -С.183-195.
- 207.Хоанг Фе. Семантика высказывания. //Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. -М., 1985. Вып. XVI. -С.399-405.
- 208.Химик В.В. Категория субъективности и ее выражение в русском языке. -Л.: Наука, Ленингр. отдел, 1990. - 184 с.
- 209.Хўжанова Г. Мақол, бадий матн ва ифода. //Ўзбек тили ва адабиёти. -2000. -№3. -Б.42-44.

- 197.Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. -М.: Наука, 1986. -142 с.
- 198.Тожиёв Ё.Т. Ўзбек тилида аффиксиал синонимия. -Тошкент, Ун-т, 1991. - 136 б.
- 199.Торсуева И.Т. Теория интонации. -М.: Наука, 1974. -111 с.
- 200.Тоҳиров З. Метонимик ҳосила маъноларда прагматик семалар. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1983. -№3. -Б.28-31.
- 201.Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши. Филол.фанлари номзоди ... дисс.автореф. -Тошкент, 1994. -29 б.
- 202.Турсунбоев Т. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси. Филол.фанлари номзоди ... дисс.автореф. -Тошкент, 1996. - 22 б.
- 203.Усмонов С. Умумий тилшунослик. -Тошкент, Ўқитувчи, 1972. - 208 б.
- 204.Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. -М.: Наука, 1982. -126 с.
- 205.Франк Доротея. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике. //Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. -М., 1986. -Вып. XVII. -С.363-373.
- 206.Хеар М.Р. Дескрипция и оценка. //Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. XVI. -С.183-195.
- 207.Хоанг Фе. Семантика высказывания. //Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. -М., 1985. Вып. XVI. -С.399-405.
- 208.Химик В.В. Категория субъективности и ее выражение в русском языке. -Л.: Наука, Ленингр. отдел, 1990. - 184 с.
- 209.Хўжанова Г. Мақол, бадий матн ва ифода. //Ўзбек тили ва адабиёти. -2000. -№3. -Б.42-44.

210.Шамсиддинов Х. Сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. //Ўзбек тили ва адабиёти, -1993. -№1. -Б.65-69.

211.Шамсиддинов Х. Функционал-семантик синонимларни юзага келтирувчи психоллингвистик омиллар. //Ўзбек тили ва адабиёти, -1997. -№2. -Б.30-33.

212.Шамсиддинов Х. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1977. -№6. -Б.22-24.

213.Шарофиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади. //Адабиёт ва санъат: Адабий-танқидий мақолалар, ўйлар, мунозаралар. /Масъул муҳаррир С.Мамажонов. -Т., 1987. -Б.29-42.

214.Шаҳобиддинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида: Филол. фанлари номзоди ... дисс.автореф. -Самарқанд, 1993. -24 б.

215.

216.Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент, Ўқитувчи, 1980. -448 б.

217.Шомақсудов ва бошқалар. Ўзбек тили стилистикаси. -Тошкент, Ўқитувчи, 1983. -247 б.

218.Энквист Н.Э. Параметры контекста. //Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1980. -Вып. IX. -С.254-271.

219.Энквист Н.Э. Стили как стратегия в моделировании текста. //Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. -1988. -Т.47. -№4. -С.329-339.

220.Ўзбек тили грамматикаси. I қисм. /Ғ.Абдурахмонов таҳрири остида. -Тошкент: Фан, 1975. -601 б.

221.Ўзбек тили грамматикаси. II том. /Масъул муҳаррир: Ғ.Абдурахмонов ва бошқалар. -Тошкент: Фан, 1976. - 560 б.

222.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -Т.I. - М.: Рус тили, 1981. - 632 б.

223. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. - Т. II. - М.: Рус тили, 1981. - 716 б.
224. Ўзбек тили лексикологияси. - Тошкент: Фан, 1981. - 361 б.
225. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. - Тошкент: Фан, 1984. - 104 б.
226. Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик анализи. - Тошкент: Ўқитувчи, 1990. - 215 б.
227. Ўрисбоева Г. Производные слова в синтаксической и прагматической функции в современном русском языке: Автореф. дисс ... канд филол. наук. - Ташкент, 1998. - 26 б.
228. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. - Тошкент, Фан, 1992. - 160 б.
229. Қодиров З. Ўзбек тили грамматик категорияларини систем тадқиқ қилиш (қелишқик категорияси): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. - Самарқанд, 1993. - 28 б.
230. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - 161 б.
231. Қўчқортюев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. - Тошкент, Фан, 1977. - 168 б.
232. Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. - Тошкент: Халқ мероси, 1994. - 136 б.
233. Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Синтаксис). - Тошкент, Ўқитувчи, 1965. - 316 б.
234. Ҳақимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. - Тошкент, 1994. - 168 б.
235. Ҳамроев М.А. Ҳозирги ўзбек тилидаги кўрсатиш олмошларининг функционал-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. - Тошкент, 1996. - 25 б.

236.Ҳожалиев И. Тасвир нутқ типининг лингвистик хусусиятлари. Филол.фанлари номзоди дисс.автореф. -Тошкент, 1998. - 26 б.

237.Ҳожиева Ҳ.Я. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг тузилиши. //Истиқлол ва она тили қурилиши талқини ҳамда таҳлили. -Бухоро, 1998. -Б.102-107.

238.Ҳожиева Ҳ. Отнинг ҳурмат категорияси. //Ўзбек тили ва адабиёти. - 2000. -№1. -Б.27-29.

239.Ҳожиева Ҳ. Кишилиқ олмоши ва ҳурмат маъноси. //Ўзбек тили ва адабиёти. - 2000. -№4. -Б.37-38.

240.Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. -Тошкент, Ўқитувчи, 1985. - 144 б.

241.Ҳозирги замон ўзбек тили. /Фаҳри Камол таҳрири остида. -Тошкент, Фан, 1957. - 526 б.

242.Ҳошимов А. Лексемаларни майдонларга бўлиш тамойиллари. //Ўзбек тили ва адабиёти. - 1999. -№5. -Б.62-63.